

ISSN 0207-642X

ЫҒАДЫЗ

1983

5

ИҶМАЪИЯТ

№ 5

1983

ОЗБЕКСТАН ЯЗЫДЖЫЛАРЫ
БИРЛИГИНИНЬ ОРГАНЫ

ЭКИ АЙЛЫКЪ ИЧТИМАИЯ-
СИЯСИЙ ВЕ ЭДЕБИЙ-БЕДИЙ
ЖУРНАЛ

Сентябрь

ДЕРДИНДЖИ СЕНЕ ЧЫКЪУВЫ

Октябрь

Мундеридже

ТАШКЕНТНИНЬ МЕЙДАНГЪА КЕЛЮВИНЕ 2000 СЕНЕ ОЛДЫ

А. ЯЪЯЕВ. Достлыкъ ве кърдашлыкъ шеэри	3
Х. ИЛЪЯСОВ. Маденджилер сулялеси. Очерк	7
РЕШИТ МУРАТ. Кечиккен... Икяе	10
ЭНВЕР АРИФОВ, ДЖЕВДЕТ АМЕТОВ. Абдул Тейфыкъ. Весикъалы	15
ЭМИЛЬ АМИТ. Ишанч. Роман	51

АСИЯ ВЕ АФРИКА МЕМЛЕКЕТЛЕРИ ЯЗЫДЖЫЛАРЫ ТАШКЕНТ КОНФЕРЕНЦИЯСИНЫНЬ 25 ЙЫЛЛЫГЪЫ

МУИН БСИСУ. Сэйле ве оль. Шиир	87
МУССА КАНУТЕ. МЕН ИНАНАМ. Шиир.	87
МАРГЕРИТ ТАОС. Оюн йыры. Тюшюндже йыры. Шиирлер	88
Г. РИХТЕР. Анам ярын келеджек. Икяе	88

ЭДЕБИЯТШНАСЛЫКЪ ВЕ ЭДЕБИЙ ТЕНКЪИД

СЕРВЕР АРИФОВ. Юксек гъавейи ве бедий усталыкъ огърунда	94
ИСМАИЛЬ КЕРИМОВ. Халкънынъ азатлыгъы огърунда буюк хызмет.	98

ГЪАФУР ГЪУЛАМ АДЫНА ЭДЕБИЯТ ВЕ САНЪАТ НЕШРИЯТЫ

ЗИЯДИН ДЖАВТОБЕЛИ. Шаирнинъ назик инджилери ве тылсымлы фырчылары	101
--	-----

ШИИРЛЕР

СЕНТУМЕР ЭМИН. Эмен. Корьдинъми? Геджелер. Елджы. Сенинъ кулюшинъ. Беяз чичеклер. Излеринъ. Ягъмур. Тюшюн- дже. Турналар. Узьме гонджелерни	107
УЛЬМАС МУХИДДИН. Адалет енъер. Шай ола билер. Ольген пре- зидентке тазие	110
ИСА АБДУРАМАН. Ресимлерде къалгъан чагълар. Сонъки нефес. Акъыл теразеси	112
РУСТЕМ МУЕДИН. Шиирнинъ догъувы	113

«Йылдыз»нынъ ШЕФЛИГИНДЕКИ ХОДЖАЛЫКЪТА

ЗАКИР КЪУРТНЕЗИР, АЙДЕР ОСМАН, РИЗА ФАЗЫЛ. Юзюмини аша да, багъыны сора	114
--	-----

КОРЮШЮВЛЕР. ХАТЫРЛАВЛАР. СУБЕТЛЕР.

АБСЕЛЯМ ИСЛЯМОВ. Йыллар ве ёллар. Девамы	120
ЗЕДЛА АКЪСАКЪОВ. Тильнинъ зенгинлигини сакъламалы	138

ЭКИМНИНЪ ТЕВСИЕЛЕРИ

ЭСКЕНДЕР КАЙТАЗОВ. Емек ве сагълыкъ	140
---	-----

СОЦИАЛИСТИК БУЛГЪАРСТАН ФОЛЬКЛОРЫНДАН

Габрово шакълары	143
----------------------------	-----

Редколлегия: Шамиль АЛЯДИН (баш редактор), Юсуф БОЛАТ, Абселям ИСЛЯМОВ, Закир КЪУРТНЕЗИР (баш редактор муавини), Айдер ОСМАН (месуль секретарь), Борис ТИХОМОЛОВ, Нузэт УМЕРОВ, Миад ХАКИМОВ, Риза ХАЛИД, ЧЕРКЕЗ-АЛИ, Урие ЭДЕМОВА, Адиль ЯКЪУБОВ.

Ташкентнинг мейданга келовине 2000 сене олды

А. Яъев

ДОСТЛЫКЪ ВЕ КЪАРДАШЛЫКЪ ШЕЭРИ

Эфсанелернинг биринде, Вавилон кѳуруджылыгы, алла тиллерни бир ерге кѳошкѳан сонъ битеджеги айтыла. О себептен шеэр кѳуруджылары бири-бирини анъламайып бельгиленильген макъсадларына наиль оламагъанлар.

1966 сенесининъ зельзелеси нетиджесинде харабе алына кельген Ташкент, аксине, чокъ миллегли Советлер Бирлигининъ бутюн кошелеринден кельген отуз бинъ кѳуруджынынъ ярдымы саесинде бутюнлей земаневий, енъи шеэр оларакъ кевделенди.

Зельзеленинъ экинджи куню Ташкентке ярдым ичюн Прибалтика республикаларындан, Шаркътан токѳтамай ярдым эшелонлары келе башладылар. О вакъытларда кѳуруджылар чалышкѳан ерлерде рус, украин, белорус, гурджи, эстон, кѳазах, латыш, молдаван, эрмени, таджик, литва, кѳыргъыз, азербайджан, туркмен тиллеринде лакъырдылар ишитмек мумкюн эди. Эр бир кѳардаш республика Ташкентке ярдым кѳолуны узатты. Олар бири-бирлерини яхшы анълай эдилер.

Ташкентни гъайрыдан кѳурмакъ ичюн гонѳюллилер озъ бульдозерлери, краплары, бетон кѳарыштырыджы механизмлери ве кѳуруджылыкъ ичюн зарур дигер бир чокъ кедиклернен кельдилер. Ондан да башкѳа, озълеринен берабер тюрю кѳуруджылыкъ материаллары да кетирдилер. Ишчилер Ташкентте япкѳан ишлерининъ акъларыны озъ республикаларындан алдылар.

Ярдымгѳа кельгенлер, шеэр эалисине кедер этмемек ичюн, озъ чадырларында яшадылар.

Чешит улъкелерден кельген кѳуруджыларгѳа Ташкентнинг икълимына алышмакъ кѳолай олмады. Эм о йылы Ташкентте язнынъ сыджагъы талдада 45 дередже эди. Шималъ якътан кельгенлер хусусан чокъ замат чектилер. Шеэр эалисини исе арды кесильмез ер тепренювлери кѳыйнап турды.

Ер курресинде чокътан-чокъ зельзелелер юзъ бермектелер, лякин оларнынъ меркези шеэр астында олувы пек сйрек расткелинген алдыр. Бизде исе онынъ меркези там меркезий шеэр астында экени танн этильди.

1966 сенеси Ташкентте яшагъан бир миллион 200 бинъ эалининъ эр учъ адамда бири ер тепренюви себебинден эвсиз кѳалды, яни шеэрде 95 бинъ квартира йыкълды. Эсас йыкълнты биринджи шиддетли

Эски Ташкентнинг бир кўрениши.

тепренюв (8 балл кўзветинде) вақъытында юз берди. Шу вақъытта пейда олган ерасты давушына йыкълган эвлернинг тасырдысы да кўшулып, кок гудюрдюси киби давушлар асыл олды.

Ойле исе де, бу тенъешсиз табнат хышымына оғъраган ташкентлилер теляшкѡа тюшмедилер, чюнки олар имдатсыз кѡалмайджакъларыны биле эдилер. Акѡыкѡатен, бир-эки сааттан сонъра шеэрге чешит ерлерден медикаментлер, эрзакъ, чадырлар кетириле башлады. Шеэр ишханелеринде иш тертиби бозулмады. Биринджи афаттан бир кѡач саат кечкен сонъ эали сув, электрик энергиясынен темни олунды. Имкяны олган ерлерде муэссеселер иш иле мешгъуль олдылар. Медицина нокѡталары махсус чадырларда чалышып башладылар.

Зельзеледен бир кѡач кунъ кечкен сонъ шеэр Совети огюне аджегле чезильмеси зарур меселелер келип чыкты. Мааллий Совет депутатлары, гонъюлли ярдымджыларнен бирликте, бир ай ичинде, юз биш кѡорантаны мувакѡят оларакъ башкѡа ерлерге кочюрдилер.

Эвсиз кѡалганларнынъ бир кѡысымыны чадырларда, дигер кѡысымыны йыкълмай кѡалган мектеп, я да клуб биначарында ерлештирдилер, бир кѡысымыны даа тувганлары ве имкяны олганлар озъ эвлерине алдылар.

Советлер Бирлигинде, эалисининъ чокълугъы джизетинден дёрдинджи ерде булунган Ташкент о вақъытта буюктен-буюк кѡуруджылыкъ мейданыныгъ анъдыра эди.

Шу йылы ноябрь айында, ягъмурлар ягъа башлагъан, сувукълар чыкълган мевсюмде чадырларда яшаганлар энди бир кѡалмай квартираларгѡа коче башладылар. О вақъытта эджнебий мемлекет журналистлери кѡыскѡа вақъыт ичинде юз бишлернен анелелер янъы япылган мескенлерге кочюрийгенлерине тааджилленип, бунѡа «Ташкент муджизеси» деп яздылар.

1966 сенесининъ язында пек чокъ туристлер Ташкенттеки вазнетин озъ козьлеринен корьдилер. Бу табнат хышымы иетиджесинде эвсиз-баркъсыз кѡалганлар насыл вазнетте булунганларыны корьмеге истегенлер чокъ олды. Вазнет агъыр олса да, пайтахт, алына коре, мусафирлерни кѡабул этти, олар йыкълмай кѡалган мусафирханелерде яшадылар.

Бугунки Ташкент. Чарсу мейданы. Солда «Москва» мусафирханеси.

Мусафирлар вазнетин озь козьлеринен корин, буюк шеэр эмек ритмишен яшайтканынын шаады олдылар. Ачыкъ ерлерде тешкиятландырылгъан рестороанлар, ашханелер адамларнен толду, тез вакытта къурулгъан тюкянлар чалыша, базарларда мейва ве себзеват чокъ, театр ве кино-театрлер ишлейлер, атыта тойлар биле откерильмекте.

Янъы Ташкент бинъ кунъ девамында къурулып битти демек мумкюн. Шу вакыт ичинде эвельки топракъ эвчиклер еринде земаневий, дюльбер, чокъ къатлы эвлер, мектеп, тюкян, бала багъчалары биналары къурулды. Демек, учь йылда шеэрин янъыдан къурув иши эсасен эда олунды.

Бир сыра квартаалларгъа «Российский», «Московский», «Украинский» адлары берильди. Базы эвлерде исе къуруджылар таштан автографлар ясап къалдырдылар. Оларны аля бугунъ корьмек мумкюн: «Ташкентлилерининъ бахты ичюн — белорус халкъындан», «Калуга — Ташкентке». Буларгъа бенъзер язылар чокъ биналарны даа яраштырмакъталар.

Ташкентте туташ къуруджылыкъ кеткен вакытта, къазылгъан ерлерден шеэрининъ узакъ кечминшиие ант лек чокъ асаратикъа тапылды, олар музейлерге берильди.

1978 сенеси археологлар шеэрининъ къадимий медениетине ант материаллар къыдыргъанда Ташкентининъ бундан эки бинъ йыл эвельси асыл олгъаныны исбат этиджи бир чокъ тарихий материаллар таптылар. Эски тарихий китапларда шеэрининъ чешит адларнен аныылгъаны да тасдыкъланды, онунджи асырдан сонъра онъа Ташкент ады берильген.

Зельзеле нетиджесинде харабеге огърагъан Ташкентке эр кес шахсен ярдым косьтермеге тырышты. Шеэрин гъайырдан къурув файдасына адамлардан он миллиондан зияде пара тюшти.

Севастополь шеэринде яшагъан Феодосия Максимовна ве онынъ къызы Нина, борджкъа джыйма эв алып, Ташкент эалисине ярдым оларакъ ёлладылар. Ташкент шеэр Совети иджра комитети бу эвин огъланлары джебеде эляк олгъан, 80 яшында Азимходжа Исламходжаевге багъышлады.

Ташкентке бутюн мемлекетимиз ярдым этти. Бинълернен Ташкент талелелери бутюн яз девамында Кърымда, Москва этрафында, Кавказда ве дигер районлардаки истраат эвлеринде бедава раатландылар. Окъув йылы бутюн мемлекетимиздеки киби, Ташкентте де биринджи сентябрьде, бир минсиз башлады.

Бизим уджсыз-буджакъсыз мемлекетимизде Ташкентни бильмеген адам ёкъ. Чюнки Улу Ватан дженки йылларында Ташкент шеэринде даима яшагъан ярым миллионгъа якъын адам олса да, эвакуация иле мында келип тюшкен бир миллиондан зияде адамгъа ер тапылды. Анабабалары дженк мейданларында эляк олгъан оң бинълернен оксюзлер мында экинжи аилелерини булдылар.

Дженк йылларында бутюн республикаларгъа намы кеткен демирджи Шаахмед Шамахмудов, он дёрт оксюз (чешит миллет) баланы эвлятлыкъкъа алып, озь тувгъан балалары киби бакъып осьтюрдю.

Эвеллерде, йигирминджи сенелернинъ башларында, адамлар Русиянынъ меркезинден, Волга бойларындан Ташкентке къысмет къыдырып кельгенлер. О девирде халкъ арасында «Ташкент — отъмекли шеэр» деген ибаре пейда олгъан.

Совет акимиятининъ ильки йылларында ерли халкъны ишле темин этмек, оларнынъ медений севиелерини юксельтмек макъсадынен Орта Асия республикаларында, бу джумледен Ташкентте, баягъы тедбирлер омюрге кечирильди. Самолёт къуруджылыгъы, кой ходжалыгъы, машинапыджылыгъы, электротехника ве дигер санаат оджакълары къурулды.

Азырки вакъытта Ташкентте, Советлер Бирлигинде яшагъан халкъларнынъ юзден чокъынынъ векиллери дост-муаббет яшамакъталар. Олар бир-бирлерининъ миллий анъанслери ве адетлерине урьмет косьтерелер.

1920 сенеси Владимир Ильич Лениннинъ Декрети муджиби Ташкентте ачылгъан Девлет университети миллий кадрлар азырлавда ильки медениет оджагъы олды. О йылларда Ташкент медений меркезлерден узакъта, феодализм къалымтылары даа яшагъанларына бакъмадан, бу университетке, чалышмакъ ичюн, гонъюлли оларакъ, 86 рус профессору кельди. Яш Совет акимнети университетке алты эшелон китапхане, лаборатория кедиклери, дерсликлер ве дигер зарур окъув кедиклери ёллады.

Ташкентте ачылгъан университет ерли элли арасында, миллий медениетни юксельтювде буюк хызмет косьтерди. Сонъундан республикада дигер алий окъув юртлары да ачылды. Озбекстанда шу университетнинъ ярдымынен Фенлер академиясы тешкиль олунды.

Шимди Ташкент Шаркъта буюк икътисадий ве медений меркезлернинъ бири сайыла. Ташкентнинъ тыш мемлекетлернен, хусусан Асия, Африка мемлекетлеринен мунасебетлери кеттикче кенишлемекте. Бунда Асия, Африка, Латин Америкасы мемлекетлерининъ кинофестиваллери даимий суретте отъкерилип турувы муим эмиетке малик.

1958 сенеси Асия, Африка мемлекетлери яызджыларынынъ биринджи конференциясы Ташкентте кечирильди. Бу эки къытъанынъ прогрессив яызджылары мезкур конференцияда империализм, колониализм ве агрессиягъа къаршы курешни озьлерининъ эсас борджлары деп таныдылар.

Ташкентнинъ халкъара итибарыны такъдир этиджи делилдерден бириси де — 1966 сенесининъ январында Индстан ве Пакстан девлетлери реберлерининъ бизим республикамыз лайтахтында алып баргъан сёйлешювлеридир. Бу тарихий корюшюв нетиджесинде «Ташкент декларациясы» къабул олунды. Тыш мемлекетлернен достлукъ ве медений алякъа джемнети 188 мемлекетнен багълы иш алып бармакъта. Ташкент бутюн халкъларнен достчасына яшамагъа азыр шеэр. О джиандаки чешит мемлекетлердеки адамларнынъ ренкине, кутъкен динине, джемистеки вазиятине бакъмадан, озьуне мусафир этип къабул этмеге азыр, чюнки Ташкент — достлукъ, къардашлыкъ шеэридир.

МАДЕНДЖИЛЕР СУЛЯЛЕСИ

Очерк

Шевкет Асановнинг иш ери, қўджаман мартен цехи бинаси янин-да кучючик олуп корюнген эки ханели бинада булуна. Бир ханесинде ирили-уфакълы эки тезья ерлешкен. Экинджисинде тахта рафларда чешит машина кысымлары ясамакъ ичюн азырланылган демпр, чо-юн, челик ве дигер маден бирикмелеринден ибарет кесеклер туралар. Мартен цехинден, яхут бутюн заводтан кельген сымарышлар эвеля мында бешинджи тамирджилер бригадасынинг башлыгъы Шевкет-нинг къолуна тюшелер. Сымарышлар озылериинг муреккеплилигине, кыйынлыгъына ве аджелелилигине коре, чешит тюрлю оалар. Базы сымарышлар ойле аджеле ве муим оалар ки, эгер вакътында ве юксек кейфиегле эда этильмеселер, бутюн цехнинг ритми бозула, узун вакъыт токътап къалувы ичюн имкян догъа.

Мартен цехининг юреги — УНРС, даа догърусы — челикни токътав-сыз акъыткъан установкадыр (сёз иритильген челик акъкъында кете). Иште, бу установка 60-нджы йылларда маденджилик санайы техника-сынинг энъ сонъки енъилиги сайылмакъле, бойле установка мемлеке-тимизде экинджи оларакъ Озбекстан Маден заводында къоюлган эди. Бу аджайип, муджизели установка озюнинг биринджи махсулы-ны — ирип къайнаган челикни — 1962 сенеси 19-джы августта берди. Ондан сонъра йигирми бир йыл кечсе де, бу буюк установка озъ эмие-тини гъаип этмедди. Онларнен техникий туюмлерден, айры вазифелерни эда этиджи муреккеп машиналардан, юзлернен незарет алетлеринден ве башкъа аппаратлардан ибарет бу ири установка буюк цехни бир озю ишгъаль эте демек мумкюн. Онынъ ер тюбиндеки кысымы, отуз метр юксекликтеки усть кысымындан 3—4 кере зиядедир. Бу агрегат-нынъ саат киби, токътамай чалышып турувыны Шевкет Асановнинг реберлиги алтында ишлейиджи 5-джи тамир бригадасы темни этмекте.

Тоқталув, тоқтап турув — бойле аллар завод ичюн пек паалы-гъа ве буюк зараргъа отура, афталыкъ планларнынъ эдасы телюке алтында къала, чокъбинълик завод коллективнининг намына леке тю-шув хавфы догъа. Бойле вакъытларда Шевкет Асанов муим ве аджеле сымарышнынъ эдасына шахсен озю кирише, даа да ачыкъ айтаджакъ олсакъ, реберлик бойле ишни шахсен онынъ озюне авале эте. Чюнки цехнинг ёлбашчылыгъы ве бригаданынъ эр бир азасы пек яхшы биле ки, ойле месулиетли ве аджеле ишни вакътында ве ич бир иллесиз ялынъыз Шевкет Асанов япа биледжек.

Бойле дакъикъаларда — мен «дакъикъа» сёзюни бу ерде белли бир шарт иле къулланам, бунынъ киби агъыр ве кыызгын ишлер «дакъикъалар» дегиль де, базан саатлернен, кимерде исе купьернен девам эткен вакъытлары да ола, — иште, бойле «дакъикъалар»да беш-инджи бригаданынъ бутюн азалары озылериининг бригадирининг ишин-де мувафакънет тилейлер, онынъ эр бир талабыны ве эмирини там суретте эда этмеге тырышалар.

Сымарышны мытлакъа бир иллесиз ве аджеке япып бермек керек. Бу гъает джиддий ве месуль иш. Бойле вазифелер, адети узре, Шевкетке ойле тесир этелер ки, гуя биринджи севгиини текрарланмаз татлы ве муляйим дакъикъаларыны яшап кечире. Уста иш вакъытында этрафында ич кимсени эслемей. Дерсинъ, шу эки тезьянен садыкъ ве айрылмаз достлары киби, юзь-юзьге келип къалгъанлар. Тезьяларнынъ таныш ве енгиль гудюрдисе устагъа татлы музыка олып ишитиле, чюнки бу иштен акъикъий зевкъ ала. Юкъарыда айтылып кечильгени киби, базы тесадуфлерде бойле къызгъын иш бутюн кунъ, я да бир кунъ-бир гедже сюръген вакъытлары ола. Бойле вакъытларда Шевкет эв раатлыгъы не экенини унута, ашны-сувны тезья янында ашай ве иче, раатланувны исе «сонъгъа» къалдыра.

— Бойле кунълерде ёрулмайсынъызмы?— деп сорайым Шевкеттен.

— Бельки ёруладырым, лякин ишнинъ къызгъынлыгъындан, оны дуймайым. Анълашыла, меракъ ве месулиет ёргъунлыкъны енъелер. Бригада ребери кулюмсирей.

Коммунист Шевкет Асановнынъ ишке федакяране мунасебети акъкъында завод парткомы кятибининъ муавини Юсупов аркъадаштан яхшы фикирлер ишиттим. Лякин Шевкетнинъ озюни, Юсуповнен берабер мешур устанынъ чалышкъан ерине кирген сонъ коръдим ве бильдим. Биз эвеле 8—10 метр теренликтеки УНРС-нинъ энъ муим туюмлеринден бирине тюштик. Сонъундан анълагъаныма коре, якъынларда бу ерде ишлеп тургъан машиналарнынъ бирине, иштен чыкъкъан муреккеп деталь ерине, Шевкет озь къолунен ясагъан башкъа деталини къойгъан. Ишчилер деръал Асановнынъ этрафыны сарып алдылар. Биз оларнен селямлаштыкъ.

Бригада реберининъ:

— Сонъ, йигитлер, ишлер насыл? Машина энди пасравламаймы?— деген суалине, ишчилернинъ бири:

— Чокъ сагъ олунъыз, Шевкет агъа, сиз детальни денъиштирген сонъ, машина даа гузель ишлемекте!— деп джевап берди. Дигерлер онынъ сёзлерини тасдыкъладылар.

Биз басамакълардан он-он эки метр даа ашагъы тюштик. Гудюрди, шувулты даа да артты, арадет котерильди. Бу ерде чалышкъан ишчилер де бригадирнен самимий корюштилелер. Шевкет машиналаргъа якъын келип, оларнынъ сеслерини динъледи, назарет боруларына козь ташлады.

— Машиналаргъа шикъетинъиз бармы? — деп сорады Асанов. Ишчилер Шевкетке бир агъыздан тешеккур, алгъыш бильдирдилелер. Он алты йыл зарфында уста бу машиналарнынъ днерлик эписине аджеке ярдым косътерген, оларны беш пармагъы киби огренген, бильген. О, цех ичинде кимге мураджаат этип, я да бу агрегатнынъ насыл чалышкъаныны сораса, эр кересинде онынъ эйи сёзлер ве алгъышлар ишиткенининъ шааты олдыкъ. Эр ерде оны къарт ве яш озь оджасы, яхут устасы сая, онъа терен сайгъы ве урьмет беслегенлери корюне. Бригада ребери иле ишчилер арасында мейдангъа кельген бу достлыкъ мунасебестлери менде буюк тесир къалдырды, мен бу адамгъа сукъландым.

О, ишчилернен ялынъыз иш акъкъында лакъырды этмей, яхут ишчилернинъ эр бирине тек бир сой суаль бермей, оларнынъ турмушынен де меракълана, адамларнен тюрлю меракълы ве джиддий меселелер хусусында къонуша.

Биз цехтен чыкъкъанда бригада азалары уйлелик ашкъа кеткен эдилелер. Бу арада Юсуповны идареге чагъырдылар. Мен, уйле тенефюсинен багълы олгъан бу теналыкътан файдаланып, Шевкет Асановнынъ шахсий аяты ве къорантасы иле меракъландым. Тезьялар артындаки столчыкъ башына отурдыкъ. Онынъ озю акъкъында дефтеримде базы къаитлар яптым.

Шевкет Асанов 1940 сенеси Қызылташ қоянда доғъған. Бабасы Улу Ватан дженкинде иштирак эткен, бир йыл эвельси вефат эткен. Шевкетнинъ балалығы ве генчлиги Бекабад шеэринде кече. 1959 сенеси орта мектепни битирген сонъ, анасына-бабасына ярдым ичюн маден заводына ишке кире. Завод ишине ве умумен ишчилер коллективине тез алыша. Янъ фахрий ишчи намына алыштым дегенде, ордуға алына. Учъ йыллыкъ арбий хызметтен сонъ, 1964 сенеси кене доғъмыш ишчи коллективине къайтып келе. Янъы гъайрет ве самимиетле ишке сарылған Шевкет озюни ишчилер арасында тез танытты. Заводнынъ энъ илери яш ишчилери сырасына кечти. 1967 сенесинден башлап бу генч УНРС-ке хызмет этиджи бешинджи бригадада чиленгир олып ишледи. Чокъкъа бармай, оны таъмирджилер бригадасына ребер тайин эттилер. О вакъыттан бери бу къыйын, месулиетли, лякин фахрий ишни намуснен эда этип кельмекте. Заводта чиленгирлик эткени тезден йигирми беш йыл оладжакъ. Қыркъ учъ яшындаки адам ичюн бу аз муддет дегиль. Шимди Шевкет тамам чагъына кельген адам.

Шевкетнинъ яшаған звининъ огюнде кучюк бағъчасында чешит мейва тереклери осе ве тюрлю себзеват етише. Оларнынъ ишлери Шевкетнинъ гъайрети саесинде ола. О саба иштен эвель, акъшам иштен сонъ бағъча ишинен огъраша. Тюрлю теджрибелер ве сынавлар япып бакъа, ер чапалай, суvara, отай. Бу эр кунъки ишлер онъа буюк зевкъ бере. Онынъ ичюн эм беден, эм рухий раатлыкъ ола. Раатлыкъ кунълери балалары ве рефикъасы иле бирликте кече.

Шевкетнинъ рефикъасы Зера да озъ эмек фаалиетини бу заводда башлады. Эвеля адий ишчи олып чалышты, сонъра Магнитогорскте ве Челябинскте окъуп, юксек севиели ишке кечти, шимди заводнынъ проект бюросында сметаджи-инженер олып ишлемекте. Бу аиледе эки огъул бар. Уйкен огъул Мурат Бекабадтаки санаат техникумында окъу-макъта. Техникумны битирген сонъ заводкъа ишке кирмек, даа доғъ-русы, бабасынынъ изинден кетмек истей. Кучюк огъул Нариман бу йыл единджи сыныфны битирди. Озюнинъ айткъанына коре, о да, эли-не яхшы зенаат алған сонъ, бабасы киби, яхшы маденджи олмакъ ниетинде.

Бойлеликле, мен Бекабад заводындаки маденджилер сулялеси иле таныш олдым. Оны сизге такъдим этем.

Х. ИЛЬЯСОВ.
Бекабад.

КЕЧИККЕН...

Икяе

Уйле вакъыты эди. Лимон ренкли, шахмат бельгилли енгиль машина Чынарлыкъ къасабасынынъ орта ерине келип токъталды. Таксиден кемалатлы, къара костюмлы, шу тюсте йылтыравукъ туфлялы киши тюшти. Айдавджыгъа ёл акъкъыны эвеллерде «чайлыкъ» берильген марифетнен теледи. Чал сачларыны, мыйыгыны, ири мор козылюгини тюзетти, чевресине бакъынды. Сонъра, янашадаки тюкяндан чыккып келеяткъан эки къадынгъа якъынлашты, тебессюмнен нелердир сорады, эллерини яйып-яйып, шакъа-шелляв сёйленди. Ниаёт, оларнен сагълыкълашты, сагъгъа бурулды.

Ташкент беттен келип, бир къач санайы шеэри ве къасабаларыны кечип кеткен бу ишлек, кениш асфальт ёл «Достлыкъ» совхозынынъ энъ арекетчен нокътасындан кечмекте эди. Козылюкли адам, идаре огюнде тургъан дёрт-беш адамнынъ онъа дикъкъатлы бакъышларына озюни сыкъмай, эки къадын ишарет эткен тарафкъа адымлады.

Эки якълап тизили гуръ сельбилернен безенген бу къоджаман зираатчылыкъ къасабасы мавы дагълар къучагъында ерлешкен. Оны нафиле Чынарлыкъ адландырмагъанлар. Бутюн имаретлери ве эвлери юксек чынарлар салкъынындалар. Қъасабанынъ чевреси багълыкъ-багъчалыкъ. Байырлар багъырында сыра-сыра тизильген юзюм кутюклери манзарасы памукъ тарлаларынен битишник. Дигер якъта бостанлар, пирнич тарлалары, айван ве къуш асрайджы фермалар, къулан отлакъларнынъ бааръ левхалары корюнемекте. Қъасабанынъ консерва, татлы ичимликлер ве шарап ишханелеринде гъайретли эмегчилер бирдем, къызгъын иштелер. Чёллерде зираатчылыкъ техникасы ве агрегатларнынъ эмег симфониясы янъгырмакъта. Эбет, шимди ойле кунълер, хызмет адамлары: «бааръ иши —йыл бакъар...» деп белъсенгенлер.

Мор козылюкли адам бутюн бу вариетни абайламады, машиналарнынъ акс садаларына, туташ чименликлерде сесленген тюрлю къушларнынъ тесирли нагъмелерине къулакъ асмады. Оларны коръмек, ишитмек истемеди гъалиба. О шимди къасабанынъ сырт якъына догъру адымлай, къадынлар тариф эткен эвни барып тапмагъа ашыкъа. Кимерде эскен хафиф ельчик муляйим майыс авасыны чешит чичеклернинъ летафетли къокъуларынен тазерте. Бу ерде аджеми ёлджу явлугъынен юзюнинъ, бойнунынъ терини сильди.

«Гунеш электрик чырагъы гиби башын устюнде асылы дуриёр. Оф-ф, бишдим, бу насыл сыджакдыр, яу?—деди озь-озюне ве быджагъынынъ дёгмелерини чезди. Токъталды. Сыкълетленди. Кельген тарафына — аркъагъа козь ташлады. Қъаршыда тогъайлар ве обатёпеликлерини эшилъ къадифесини, муджизели ал фесчиклернен орнеклengen лялелер сергисини коръди. Козылюгини чыкъарып бакъты:— Э-э! Атеш, алев!»

О, энди, солгъа, вишне, кирез тереклеринен ильванлы сокъакъкъа кирип кетти. Азгъана даа юрьген сонъ арадыгъы эвнинъ ёл къапысы огюне келип чыкъты. Шу ерде ири чубар топны къувып, чапкъалап юрьген огълапчыкъны янына чагъырып:

— Э, футболджы! Сен кимсин? Адын недир? — деп сорады.

Бала топны элине алды.

— Ферит.

— О-о, эйи.— Козьлюкли башынен ёл кѡапыгѡа ишарет этти:— Ридван деденин эви бумыдыр?

— Бу. О меним кѡартбабам.

— Кѡартбабан?.. Кѡарт, кѡарт... унутмышдым бу сѣзю, э!— О, шимди ичинден, сабыкѡ койдешлеринен корюшкенде озь тилинде сѣйленмеге тырышмакѡ кереклигини, акс алда уйгѡунсыз ола биледжегини хатырлады.— Ферит, кѡартбабан эвдеми?

— Ёкѡ. Кѡартанам бар. Анам-бабам иштелер. Кѡартбабам чалышмай. Пенсионер. Деми Коксувгѡа балыкѡ тутмагѡа кетти.

— Узакѡтамы?

— Якѡында.

— Ойле исе, гиделим бенимле.

— Яхшы.

Огѡланчыкѡ оны сокѡакѡнынѡ юкѡары тарафына етеклеп алып кетти ве тезден, кѡасабанынѡ сырт якѡында, оглеринде сакин акѡкѡан кок озенинѡ ярашыкѡлы манзарасы ачылды. Узун сачлы, сув анасы киби далларыны сувгѡа саркѡыткѡан яйпан сюютнинѡ талдасында, кѡармагѡыны озенге ташлагѡан кѡарт газета окѡуп отурмакѡта. Мыйыгѡы ве сакѡалы, сачлары киби, кѡар ренкинде. Бу адам Ридван кѡартбаба, эбетте. Козьлюкли йымшакѡ отларны басып-кечип, онѡа якѡыплашкѡаныны дуймай кѡалды.

Кельген киши:

— Селям алейким, Ридван деде!— дегенинен о аман козьлюгини алып, онѡа тикленди. Тааджипленди, сонѡра адамны таныды.

— О-лян, Аджыамет, сенсинѡми шу? Тюшми бу, эсми?..— дие сычрап турды, кулюмсиреп тургѡан адамны кѡучакѡлады.— Сенсинѡми, сѣйле!

— Меним, Ридван агѡа.— Олар кѡучакѡлашты, опюштилер. Кѡарт ийнип чыкѡкѡан козьашларыны сильди.— Сагѡ-селяметсинѡизми, агѡа?.. Анелер?.. Бу ерлерде насыл яшайсынѡыз?..

— Шукюр, кѡардаш! Сен не ерден чыкѡтынѡ, бизни насыл келип таптынѡ? Нидже, нидже йыллар кечти. Сен эп ёкѡ эдинѡ. Сени дженкте беллисиз гѡайып олды дедилер, Аджыамет! Бу вакѡыткѡадже сенден хабер-тебер кельмеди.

— Узакта, узакта, кесильмиш ёллар ардында эдим, агѡа. Инсандаяна бильмез зиетлери, азаплары чектим. Дешетлер дешетини горьдим.

— Не ерде яшайсынѡ? Кѡайдан кельдинѡ?

— Баты Алманиядан. Мюнхенден.

— Тю-ю! О алманларгѡа насыл барып тюштинѡ?

Аджыамет йылмайды.

— Дженк, дженк...

Кѡарт тѡю деп ерге тюкюрди, сонѡра мыйыгѡыны, сакѡалыны сильди. Аджыаметнинѡ изаатына бирден зытланып, джийренип тюкюргенини мюнхенли сезмеди.

— Я бу кѡасабаны, бизни насыл таптынѡ? Кѡыдырып юрьдинѡми?

— Тез булдым. Ташкентде тесадюфен, сабык бир ватандашымызы горьдим. Бурайы эйи билиёрмиш. Анда он беш анледен зияде Баксанлылар яшамакѡта. Варын, сораштырын, я догѡмушларынызы буларсыныз, я да не ерде яшадыкларыны билирсиниз, деди. Советлер Бирлигине турист оларакѡ гельдим, бу ерде исе мусафирим. Таксиден дюштигим киби, ёл четинде, бизим халктап ики хапыма растгельдим. Сизнин эви тариф эттилер. Сонра, иште, торун Ферит ёл госьтерди.

— Ойле-е.— Кѡарт озюнинѡ данма озенге алып кельген ачмалы-япмалы скемлецигине Аджыаметни отуртты, озю янашадаки кѡуру эмен кутюгине чувалыны тешеп ерлшти.— Ана тилинѡни унуткѡансынѡ. Тюркче-татарджа кѡарыштырып сѣйленесинѡ. Отур, лакѡырды этейик, мен анѡларым.— О, торунына чевирильди.— Сен кѡайт, топушны кѡу-валай бер!

Аджыамет сигарет якѡты. Кѡарт ичмейим деп ред этти.

— Чынарлыга ики кунъюк изинле гельдим. Бу ерде булунув ак-
кымын мударети шу кадардыр. Сизинле, Ридван эмджеле, бойле горюш-
тигимден пек мемнуным, пек. Эмдже, меним анам, бабам сагълармы,
бу дюньяда варлармы? Не ерделер?

Шу суальни ишitedжегини бильген Ридван деде башыны ашагъы
эгди. Юзю агъарды. Аджыамет онъа кедерли козьлеринен бакъты.

— Бу агъыр суаль... Ватан дженкине, сенден сонъ, бабанънен бир
кунъде кеткен эдик. Бир полкта, бир батальонда, даа десем, бир бата-
реяда хызмет эттик. О, лейтенант, мен сержант эдим. Ватанымызнынъ
сербестлиги огърундаки дёгюшлерде нелер-нелер коръмедик!— Къарт
токъталды, кокюс кечирди.— Фашист къашкъырларны кері — озъ къо-
басына къувгъанда, къыркъ дёрт сенесининъ бааринде, Варшаваны
азат этюв ичюн амансыз дженклернинъ биринде бабанъ козюмнинъ
огюнде къараманджа эляк олды. Йырлап ольди. Шу вакъытта мен омуз-
дан яралы олсам да, йырнынъ сёзлери омюрлик хатырымда къалдылар.

Бея кельди тувгъан юртум башына,

Джаным къурбан топрагъына-ташына...

Деде кене кокюс кечирди.— Ананъны сорасанъ, о бичаре къадын-
ны бабанънынъ къара олюм хабері, сенинъ аякътан ёкъ олып, белли-
сиз гъайып олып кетювинъ онъалмаз дертлерге, ниаециз козьашлы
такъдирге дуджар этти. Янды-куйди, гъарип бир корюнишке кирди.
Къасабанынъ къыбласында лялезар обаны коръдинъми?..

— Э! Горъдим!

— Ананъ анда. Къабирде. Беш йыл эвельси дженазе мерасими
иле шу эбедиег ерине алып бардыкъ. Мында къыз къардашында — Ре-
фикъа тизенънинъ аилесинде яшай эди. Шимди ёкъ... Тизенълер исе
Краснодардалар. Ойле-е...— Къарт шашып, бузлап къалгъан Аджыа-
метке козь ташлады.— Бу замангъа, чаларгъангъа къадар, не ерлерде
юръдинъ? Не яптынъ? Не ичюн корюльмединъ?

Мусафир омузларыны къысты.

— Башкъа чарем олмады.

— Чаресі олмагъан экен.— Къарт ачувланды.— Бабанъ, коюмиз-
нинъ мектебининъ мудири, оджа Эмир Мутевелли, халкъымызнынъ,
юртумызнынъ, Европа иллерининъ азатлыгъы огърундаки дженклерде
джан берди. Раметли ананъ, балалар багъчасынынъ тербиеджиси Ше-
фикъа аджайип къадын эди. Сен, оларнынъ бирден-бир севимли огъ-
лу, сен алман фашистлер ордусына къошулгъан, хынзырлыкълар яп-
къансынъ, энди бизге турист олып кельдинъ. Сен Ватан хайни дегиль-
мисинъ?

Аджыамет эллерини керди.

— Ёк, джаным, кырк бир сенеси, йигирми яшында олдыгым алда
Очаковда агыр яраланып, душмана эсир дюшдим. Меджалсыз хаста,
ач-чыпакъ алымда арбий эсирлер лагеринде мешакатлар горъдим.
Сонъра, шу олюмли курек джезасы хызметлерине меджбур эдилен
эсарет джеэннемлерининъ биринден дигерине гочюрилип, ахыры, Алма-
нияа готюрильдим. Орада лагерде шофёрлик яптырдылар. Генджли-
гимде бойле фаджиалара чатылып, не япа билирдим, агъа? Шашырдым,
шашмаладым... Дженктен сонъра исе, ватана гері дёнмейе корк-
тым. Сёйледигиме инанмазлар, мушкюль джезаларлар, атыта къуршу-
на дизерлер дие корктым. О янда темель дикдим. Ниаец, шу туристлик
иджазатыны зорла алып, сизинле горюшмейе гельдим.

Къарт сакин сеснен сёйленди:

— Хош кельдинъ... я, ама, аджыныкълы икяенъе энди адамларны
инандырмакъ къыйын. Ватана кері къайтувны талап эткен, башынъа
тюшкен беляларны анълаткъан олсанъ, бельки меселе башкъа тюрюю
аль олур эди. Келип, ананънынъ гонъюлини алгъан олсанъ, раметли
бельки даа яшар эди. Мен джебэден Къызыл Байракъ, Къызыл Йыл-
дыз орденлеринен кельдим. Бу совхозда чокъ йыллар багъчеван олдым.
Джемаат манъа урьмет эте. Сен де озъ еринъде шоферлик япар, эджне-
бий турист, мусафир олып юрьмез эдинъ.

Бу лаф арасында, аджеми ёлджу таксиден тюшкенде Ридван деденинъ эви не ерделигини анълагъан къадынлардан бири корюнди. Орта яшларда олса да, сим-сия сачларынынъ культеси омузларына тёкюльген, тюзгюн эндамлы, зейтун козьлери чересине дюльберлик къошкъан бу къадын кельме адамынъ кимлигинен зияде меракъланса керек ки, селямлашкъан, ал-хатыр сорашкъан сонъ:

— Къартбаба, балыкъ чокъ туттынъызмы?.. Мусафирнен яхшы сёйлештинъизми?..— дие кестирди.

Къарт юзюни джыйырып, башыны саллады.

— Къопкъам балыкъ толуга, Шахине. Лакъырдымыз да пек эеджанлы, тесирли, э, гонъюль алыджы олды.

Аджыамет еринден турды.

— Отурынъыз, ханым,— деди къадынга.

Шахине утансырап отурды. Къарт оны мусафирнен таныш этти, олып кечкен субетни айтты.

— ... Иште, бойле, бу турист,— деди Ридван деде.

— Вай-й, турист пек кечиккен. Языкълар олсун, анасыны корип оламады,— Шахине аджынды.— Чынарлыкъта бельки акърабалары, танышлары бардыр.

— Мында эки кунълик муддетнен кельген,— дие онынъ сёзюни больди къарт.— Чокъ кезмеге вакъыты ёкъ. Не япаджагъыны озю де бильмей.

— Вай-й,— деди къадын.— Энди, ич олмагъанда, къавеге теклиф ётейик. Шу укъукъынджа сизде раатлансын.

— Акъикъатен, эр шейге гечикмишим,— деди Аджыамет. — Афу идиниз!— Шу вакъытта оларнынъ янына аякъмашинасыны вызылдатып къасаба почталъоны Таир кельди. Бу алчаракъ бойлу, эсмери яш, балабан мешин чантасындан бир къач газета чыкъарып, къарткъа берди.

— Ридван къартбаба, янъы чыкъты фурундан... Тазе, янъы хаберлер...— дие шакъийленди.— Бу ялычыкъта раатланып, газета, журнал, китап окъумагъа севгенинъизни билем. Шунунъ ичюн энди Коксувгъа да келе башладым.

— Сагъ ол, Таир.— Къарт оны да Аджыаметнен таныштыргъан сонъ Таир озюне хас фельсефенен лаф ачты.

— Демек, ГФР-денсинъиз. Капиталистлер сизни къуллаар киби истисмар ётелер гъалиба!

Бу суальни къарт къакъып алды.

— Керчек, сорамагъа унуткъаным, анда не иш япасынъ? Чалышасынъмы? Энди сен де алтмыш бирдесинъ... пенсиядасынъмы?

— Ёк. Отуз еди йылдан бери Мюнхен дживарында, ишлек ёл кенарында, арекеттеки автомобиллерни тамир устаханесинде чиленгирим. Шорбаджымыз чокъ зенгим адам.

— Анълашыла. Сиз тер тёкесинъиз, о джеплерини къабарта, ойлеми?.. Шу ишханенъизде санъа бенъзегенлер бармы?

— Эльбред исимли бир кабардин вар. О да сабык арбий эсир.

— Сабыкъ эсир, шимдики къул десе.

Къартнынъ отъюр лафына Таир кульди. Турист девам этти:

— Деде, сабыклардан зенгинлешенлер де вар. Бизим гаража якын коджаман бир чифтчилиге* украин Иван Опышко саип олды. Шу буюк багъче ве тарлалар бир алман къадынынъ мульки иди. Курназ пеземек кендинден анджак эсли о тула ёвлениди, бутюн варлык онун адына язылды. Энди она герр Йоган диёрлар.

Шахине кулюмсиреди.

— Я сизге не дейлер? Аджыамет бейми? Сиз де бир эсли тул тапмадынъызмы?

— Э-э, мен адий ишчим. Тек фамилиямы гендилериндже сёйлейлер. Мит Вилли диёрлар. Кабардине исе Альберт. Бизим адлары догъру сёйлеип оламазлар.— О, Шахинеге бакъып йылмайды.— Мен зен-

* Кой ходжалыгъы

гин тул кадын арамадым. Бизим гаражда чалышан бир кыза эвлен-
миштим. Ады Елизабетта.

— Хайырлы олсун.— Таир чантасындан дёрт буклю, эски бир га-
зета чыкърды:— Мына шуны чокътан берли чантамда ташыйым.
Мында, та осьмюрлигинде сизинъ Германиягъа зорнен къуллукъкъа
ёлланылгъан, чокъ йыллар анда козьяшлар ичинде кечкен ве аля анда
чаресиз муаджир олып яшагъан кишиден кельген мектюпни окъугъан
сонъ, шаиримизнинъ язгъан тесирли ширири бар. Муаджирнинъ адыны
эки арифнен ишарет эткен.— О, газетаны ачты:— Динъленъиз!

Нидже йыл, нидже йыл башымда къааръ,
куньдюзсиъ, геджесиз кече эр кунюм;
менимчюн не яз бар, не де илк бааръ,
айтмакынен тюкенмез кедерим, киним.
Осьмюрлик чагъымда мен дженкиннъ бея.
джебринен къуллыкъкъа-гъурбетке

тюштим,—

гуя ит сеслери янымда аля,
аля эп къоркъунчлы эсим ве тюшюм...
Тёпемде булутлар омрайджакъ киби,
кок сия, не сийрек кунеш ве ай да;
укъукъсыз инсанлар онъмайджакъ киби,
ах, меним Ватапым, шеэрим къайда?..
Бильмем бу табият багърыны ничюн
баджалар думаны къаплагъан яры,
бильмем бу мунт я фани, я чин;
озенлер кузьгюси я къумрал, я сары?
Уфукъта мудавмет къарарып тургъан
дагълармы, къырлармы — недир бу
бильмем,
койлерден садасы къулакъкъа ургъан
агълавмы, йырлавмы — недир бу, бильмем.

Мен бильген багъ-багъча, тарла ве орман
бу ерде корьгенним кибиим аджеп?
Йылктылар кишиеген тогъай, чель бир *
ань

Хатырымдан силлинип кетерми аджеп?
Айрылыкъ нидже йыл сюрьгенде биле
Къальбимде о ерли бульбуллер оте.
Асретим субетке мен ана тильде,
бу дияр лек сувукъ, джаныма оте...
Гуль, чичек къокъусы о якъта башкъа,
хоразлар танъларны башкъаджа ача;
асретим юртума, топракъкъа-ташкъа,
кунеш шифалы шавлелер сача.
Къасветим серсерий башымдан ашкъын,
такъдирим-турмушта дереге энмек..
Факъат ки, умутилим, ирадем ташкъын,
ниает, эджатлар ерине дёнмек!..
Мекяным узакъта олса да, эй-ат,
юректе севгиси эрекли манъа!..
Юртумен, халкъымнен истикъбалъ, аят,
бир тюрлю дженнет ич керекки манъа?..

Таир шиирнинъ эписини окъуп битирмеди, газетаны кене дёрт
къатлады ве мусафирге:

— Догърумы?? Сизде де бойле окюньювлер олмадымы?— деди.

— Олды...

Къарт еринден къалкъты.

— Къыскъасы, Аджыамет, анда къалгъанлар — эпинъиз озъ ти-
линъизни, халкъынъызны ве юртунъызны унуткъан геррлерсинъиз.
Джанынъ агъырмасын, сен чокъ иъмал этмей, озен артындаки Бота-
ника къасабасы янындаки демирёл станциясына бар... ярым сааттан о
ерден курьер поезди кечеджек. Онъа мин де, кельген якъынъа джёне!
Эм тездже ол! Екъса, онъа да кечикирсинъ, сабыкъ Аджыамет, шим-
дики Мит Вилли!

— Менми? Мит Виллими?

— Эбет!— деди Шахине.— Сен... кимсесиз муаджир!

Мусафир Ридван къартбабагъа чевирилип бакъты, бир шейлер
айтырмы экен деп бекледи, лякин къарт козъкъапакъларыны ашагъы
эндирди. Сусты. Онъа бакъмады.

Энвер Арифов,
Джевдет Аметов

АБДУЛ ТЕЙФЫКЪ

Весикъалы повесть

Днепр озенини кечюв Улу Ватан дженкиндеки энъ къыйын операциялардан бири олды. Затен ойле буюк сув маниаларыны кечмек ичюн, уджюм эткен тараф эвеля озен устюндеки копюрлерни эльге кечирмеси керек, эм ойле вакъытта дженк, копюрлерни эльге кечирмектен башлана.

Биринджи джиан урушы девиринде, Германия силалы кучьлери Днепрни ялынъыз бир еринден, яни бир районуңдан кечтилер. О вакъытларда немселерге къаршы тургъан кучь пек аз эди. Улу Ватан дженкинде исе фашистлер, аскер ве техника чокълугъыңдан, эм де апансыздан басып киргенлеринден файдаланып, озенге буюк кучьлеринен кельдилер, лякин кене де оны догъру-догърудан дегиль де, шималий-гъарп тарафыңдан айланып кечтилер.

Къыркъ учь сенесининъ кузюнде исе бизим Ордумызгъа озенни алты юз километр узангъан джебэ ёлагъынынь чешит ерлеринден, озю де озеннинъ энъ кениш ве сувнынъ энъ номай ерлеринден — Киев, Кременчуг, Днепропетровск ве башкъа нокъталардан кечмек керек олды:

Абдул Тейфыкъ хызмет эткен 75-нджи полк о вакъытта Днепропетровск якъынларында дженклеше эди. Олар шу ерден озенни кечтилер. Душман озеннинъ гъарп ялысындаки юксекликлеринде пек чокъ суный пекинтилер ясады. Онынъ макъсады шу табий онъайтыкълардан файдаланып, бизим ордумызнынъ уджюмини токътатмакъ эди.

Бизим силалы кучьлеримиз Днепрге якъынлашкъанда, душман кунъ эвельси, Балтыкъ денъизинден тап Къара денъизге баргъангъа къадар озеннинъ сагъ ялысыны пеките берди. Шу себептен олса керек ки, Днепр артында олар озьлерини енъильмез бир къаледе олгъан киби ис эттилер. Бу ерден акс уджюмге кечмеге азырландылар. Ама бизим ордумыз шу къаленинъ астына келип токътап къалмады, чюнки бизим дженкчилеримизде энди теджрибе буюк эди. Озенни бир чокъ ерлеринден кечкен аскерлеримиз, сагъ ялыда плацдарм пейда эттилер. О якъкъа чыккъанларны озенге котерип атмакъ ичюн душман бар кучюни къойып урушса да, макъсадына иришип оламады, бизимкилер Украина топрагъына кирип дженклеше башладылар. Лякин о сонъундан олды.

Къыркъ учь сенесининъ кузю пек эрте башланды, сувукъ ягъмур, кучьлю еллер ве чамурлы ёллар тез аракет этмеге имкъан бермеселер де, дженкявер аракетлер токътатылмады, дженкчилеримиз бутюн къыйынлыкъларны енъип уруштылар, чюнки оларны Украина залиси беклей эди.

Вазиятти корьген немсе команданлыгы инсафсыз эмирлер чыкъара башлады. Олар «янган топрак» усулыны къуллаана башладылар. Днепрден 20—30 километр узаклыкта эр шейни якъмакъ, йыкъмакъ къарарына келип ишке тюштилер. Қочюрмеси мумкюн олган эр шейни олар озеннинъ гъарп ялысына алып чыкътылар, кочюрип оламагъанларыны исе ёкъ эттилер. Шу тедбирлер вастасынен бизим ордумызнынъ уджюм сурьатыны эксилътмек истедилер. Кене шу эмирге бинаэн о ерде яшагъан эалини озеннинъ сагъ ялысына, яни немсе къуллугъына алып чыкътылар, къаршылыкъ косътергенлерни исе атып ташладылар.

Шу вазиятти козъге алып, бизим команданлыкъ «янган топрак»-ны тез кечмек ичюн эсасен танк къысымларыны огдеки ёлаккъа чыкъармакъ ве шу месафени тез кечмек эмирини берди. О ерде биринджилер сырасында озенни кечмек 51-нжи танк бригадасына авале олунды. Олар, сурьатларыны эксилътмеден озеннинъ сагъ ялысына чыкъмакъ, о ерде де плацдарм алып, бизим эсас кучьлеримиз етип кельгенге къадар оны эльде тутмакъ кереклер.

Штурмгъа кетеджеклер вазиятти яхшы анълайлар, лякин шай олса да, кимсенинъ юзюнде къоркъу алямети корюльмей. Олар озь аралары:

— Днепрни ялдап кечмек бу даа яры иш, о якъкъа еткен сонъ тёпеге тырмашмакъ керек, немсе исе тёпеден эр шейни корип тура, къуршунны да аджымай ягъдыра. Олар чокътан энди о ерлерде окоплар къазып, дзотлар ясап бизни беклеп туралар, бизде исе, автоматымыздан башкъа шей ёкъ...

Шу вазиятти штурмгъа кеткен эр бир дженкчи биле эди. О агъыр куньлерде уджюмге азырланган арбий къысымларгъа Воронеж арбий Советининъ чагъырувы даркъатылды. О чагъырувда: «Шанлы Совет Ордусынынъ аскерлери, сержант ве офицерлери! Сизинъ алдынъызда Днепр, сиз онынъ чал далгъаларынынъ давушыны ишитесинъиз, онынъ гъарп ялысында къадимий Киев шеэри — Украинанынъ пайтахты, сиз Днепр ялыларына афатлы урушларнен етип кельдинъиз, юзлердже километр ёл юрдинъиз, сизинъ кечип кельген ёлларынынъ агъыр, лякин шуретли эди.

Шимдики вакъытта бизлер Днепр алдында турамыз. Бутюн мемлекетнинъ, халкънынъ назар-диккъаты бизде. Сизлерни озеннинъ о тарафында душман къолунда инълеген совет адамлары беклейлер, барсын бизим шанлы байрагъымыз Киев устюнде ельпиресин!»

Чагъырув бутюн батальонларда, роталарда окъулды. Ондаки атешли сёзлер бизим дженкчилеримизни амансыз урушларгъа рухландырды.

175-нжи полкта шу чагъырув окъулганда, бир батальоннынъ парторгы топланган аскерлерге иляве етип:

— Днепрнинъ о тарафында бизлерни аналарымыз, бабаларымыз, агъа-къардашларымыз сабырсызлыкънен беклейлер. Кечиктирилген эр бир саат — бу бизим совет адамлары арасында исапсыз олжумлер, къыйнавлар, юзлернен якъылып куль олган эвлердир, демек бизлерге ашыкъмакъ керек, эгер бизлер о тарафкъа кечип фашист джеллятларыны ёкъ этмесек, олар бутюн эалини ёкъ этерлер, — деди.

Вазиятнинъ кергинлешкенини корип турган немсе команданлыгы озюнинъ арбий кучьлерини сакъламакъ макъсадынен, оларны Днепрнинъ сагъ ялысына алып чыкъмагъа къарар бере, чюнки мудафаа ичюн энъ келишikli ер де шу Днепрнинъ юксек гъарп ялылары эди.

Шай, лякин Сталинградда, Курск кемеринде, Харьков ве Донбасста пекинип оламагъан душман ордусына Днепр ярдым этерми? Богъуладжакъ адам тобангъа да япышыр дегенлери киби, немселер де шу Днепр боюндаки мудафаа ёлагъына буюк умуот багълайлар. Ондан да башкъа, къолгъа тюшкен эсирлернинъ айткъанларына коре о ерде насылдыр, даа ич кимсеге белли олмагъан, эм де не инсан, не танк, не

де топ ёкъ эталмагъан бир янъы сила къулланыладжагъыны да айта эдилер.

Немселер озеннинъ сагъ ялысына кечселер де, сол ялыда да чокъ плацдармлар къалдырып кеттилер. Бундан макъсад бизим уджюмде олгъан кучълеримизни, эсас зонагъа етмезден огюне зайыфлатмакъ эди. Ондан да башкъа шу сол ялыда къалдырылгъан арбий къысыларгъа къачмагъа ер ёкъ, шу себептен олар сонъки къуршунларына къадар урушмагъа меджбур олурлар, деген меселе де эсапкъа алынса керек.

Днепрнинъ сол ялысындаки Запорожъе шеэри ойле плацдармларнынъ бири эди. О мудафаа ёлагъынынъ башында тургъан буюк санайы меркези.

Запорожъе ичюн къанлы дженклер башланды. Немсе гарнизоныны Днепрге таба айдап башладылар, олар ишанчсыз алгъа къалгъан сонъ, джанларыны къуртармакъ ичюн озенден кечип, сагъ ялыдаки къысылларына къошуладжакъ олдылар. О якътан исе, ярдым косъ-термек макъсадынен, узакъкъа аткъан топлар бизим тарафны атешке тутты, душман авиациясы да ярдымгъа кельди, лякин о вакъытта энди авада немсе самолётларындан бизим самолётлар арткъач эди. Нетиджеде, шу Запорожъе плацдармыны къорчалагъан арбий къысылларнынъ пек аз бир къысымы озь джанларыны къуртара бильдилер. Душман пек чокъ техникасыны ташлап къачмагъа меджбур олды. Ольдюрильгенлернинъ эм де эсир алынгъанларнынъ эсабы ёкъ эди.

Запорожъе алынгъан сонъ, Днепропетровскни азат этмек ичюн тедарик башланды. Бойлеликле, бизим къысылларымыз адым-адым огге кетип, душман кучълерини эп айдаштырмакъта эди. Днепрнинъ сагъ ялысында эльге кечирильген плацдармлар, немселернинъ окъталувларына бакъмадан эп кенишлетиле, кунъ-кунъден душманни Днепрден узакълаштыра эдилер. Лякин озенни бизим кучълер бир вакъытта кечмедилер, оны чешит вакъытларда ве чешит ерлерден кечмек керек олды.

Нетиджеде, 1943 сенесининъ ноябрь айында Киев шеэрини уджюм башланды. Тейфыкъ хызмет эткен дивизия шу вакъытта Киевден дженюпте, Днепропетровск якъыныларында эди. Днепрге еткендже олар афталарнен къатты урушлар ичинден чыкъмадылар. Уджюмге кеткенлерни слиянен темин этеджек къысыллар артта къалдылар. Демир ёллар бозулгъан, вокзаллар дагъытылгъан эдилер, машиналарнынъ якъарлыкълары бите, озь вакъытында сила да ташып етиштиралмайлар.

Немселерде гъайыплар чокълашса да, олар озеннинъ сагъ ялысында эвельден азырлагъан кучълеринден файдаланып бизим джебэ ёлагъына вакъыт-вакыт къаршы уджюм япа, мудафаагъа кечмеге меджбур этелер, шай олса да 58-нджи дивизия Днепрге кете.

Кетишатны корип, энди дженкнинъ шорбаджылары ким олгъаныны анълагъан немсе аскерлери де ойланып башладылар. Қыркъ учь сенесининъ язында олып кечкен вакъиалар, яни Курск кемериндеки бизим буюк гъалебемиз душмангъа къыркъ бир сенесиндеки вазнет бир даа къайтмайджагъыны анълатты. Лякин онъа бакъмадан, кяде бир олар кене де къутурмышчасына бизим къысылларымызгъа уджюм эте, котек ашагъан сонъ истер-истемез керн чекильмеге меджбур ола эдилер. Мында да 58-нджи дивизиянынъ тазыйкъы астында олар эп Днепрге таба джылыша, умумий вазнетни тюрлендирип оламайлар.

Сыджакъ яз кунълери ягъмурлы сувукъ кунълерге айланды, этрафта кузь уюм сюрмекте эди. Ягъмурлар башлагъан сонъ, топракъ ёлларда арекет сонъ дередже къыйынлаша, не япаджакъсынъ? Дженк этмек пек къыйын шей. Энди насыл бир вазнетте къалсалар да, бизим аскерлеримиз рухтан тюшмейлер, чюнки вазнетнинъ шорбаджылары энди олар эдилер.

Невбеттеки уджюмге азырлыкъ башланды. Экинджи батальоннынъ дженкчилери гедже къаранлыгъында окопларына кирип ерлештилер. Атеш ёлагъында да буюк арекет ёкъ, орталыкъ тынч. Тосат-то-

сат узакълардан къуршун сеслерни ишитиле. Ярыкъландырыджы ракеталар эки арадаки бош чёльни айдынлатып алалар.

Дженюп беттен сагъыр гудюрди келе. Анда къызгъын уруш кетсе керек. Уфукътан котерильген ярыкъландырыджы ракеталарны дерсинъ кимдир токътамай сенип тура, олар байрам фишенклерини анъдыралар.

Батальон взвод-взвод олып огдеки ёлакъкъа чыкъты. Душман якъын эди, онъа дуйдырмадан окопларны запт этмек керек. Шунунъ ичюн де ормандан эгилеп, пысып чыкъалар, ачыкъ ерлерден исе чапып кечелер. Эгер ешилъ ракета атылса, эписи ерге йыкылып, кыбырмай ята. Къаде-бир, душманда шубе догъмасын деп, бизим тарафтан да ракеталар атыла. Ойле сакътлыкънен биринджи батальон аскерлери окопларны бошатып аркагъа чекильмекте эдилер. Олар бу ерде эки кунъден зияде дженкештилер.

Умют этильмеген адиселер олмады, эр шей эвельден планлаштырылгъаны киби олды. Батальонлар ерлерини озъ вакътында ве дуйдурмай денъиштирдилер. Ойле олса да, сонъки рота ормандан чыкъаяткъанда учурылгъан ракета ярыгъында душман оларны сечти. Шу анъде шамата къопты, этраф айдынлатылды, бизим окопларны миномёт атешине туттылар. Экинджи батальонгъа да джевап атеши ачмакъ керек олды. Атувлар баягъы вакъыт девам этсе де, не о якътан, не де бизимкилер тарафтан уджюмге чыккъан олмады. Сабагъа якъын атышмалар да тынып къалды.

Биринджи ротанынъ аскерлери окопларына сабагъа якъын келип кирдилер. Тейфыкъ да оларнен берабер кельди, энъ четтеки блиндажгъа кирип, рота командирлерини озюне чагъыртты. Эписи топлангъан сонъ, Тейфыкъ планшетинден картасыны чыкъарып бирликте вазиятни бельгилеп башладылар. Шу вакъытта узакътан атып башлагъан пулемёт давушы тынчлыкъны бозды. Чокъкъа бармай блиндажгъа якъын ерде миналар патлап башлады.

— Бизим мында топлангъанымызны эслеселер керек,— деди Тейфыкъ еринден туруп.

Атувлар эп сыкълашты, дерсинъ кимдир демир юмругъынен блиндажнынъ таванына ура. Атеш бирден токътады. Патлавлар тынгъан сонъ, узакътан насылдыр инъильтиге ошагъан бир давуш ишитилди. Тейфыкъ экинджи рота командири Ковалёвгъа айланып:

— Чыкып билинъ, не олгъан экен, эм меним эмирим олмагъандже кимсе атеш ачмасын!— деди.

Ковалёв блиндаждан чыкып этрафкъа козъ ташлады: эсли-башлы бир аскер яралыны котерип кельмекте.

— Не еринден яраланды?— деп сорады Ковалёв.

— Аркъасындан олса керек,— деди эсли аскер. Яралынынъ бети ап-акъ олгъан, о зорнен козълерини ачып Ковалёвгъа:

— Капитан аркъадаш, къуртарынъ,— деп башыны кене де эсли аскернинъ омузына къойды. Олар экевлешип яралыны якъын бир блиндажгъа алып кирдилер. Ичериде олгъанлар чекилип оларгъа ер бердилер. Капитаннынъ эмиринен яралыны плащ-палаткагъа яткъызып, къангъа шишкен гимнастёркасынынъ этеклерини юкъары тартты да ярасына шахсий пакет къойып багъладылар.

— Носилка бармы?— деп капитан этрафкъа бакъты. Ротада носилка ёкъ эди.

— Эписи бир, оны къайда алып чыкъаджакъмыз? Немселер якъын кельдилер, чыкъсакъ тек яралыны дегиль бизни де атып ташларлар,— деди эсли аскер.

— Айса, оны плащ-палатагъа орап, учъ-дёрт адам олып траншеянынъ энъ четине алып барынъ, о ерде кечит бар, шу кечиттен оны къомшу батальонгъа алып чыкъарсыз, мен о якъкъа шимди телефон этерим,— деди.

Ковалёв къайтып офицерлер блиндажына киргенинен ондан:

— Кимни?— деп сорадылар.

1945 сенесиниң март айы. Ортада Советлер Бирлигиниң Къараманы Абдул Тейфыхъ, солда капитан Дмитриев, сағда майор Худсев.

— Биринджи нокътада неvbette тургъан пулемётчыны, эм пек агъыр яраланды, энди о бу дюньяның адамына ошамай,— деди, сонъ-ра телефонны алып къомшу комбатны чагъырды. Багълангъан сонъ:— Бизим юксекликтен сизге бир яралыны алып бараджакълар, оны тез-тез санитар пунктына ёлангъыз, алы пек мушкюль,— деди. О якътан даа нелердир бильмек истеп бир шейлер сорасалар да, капитан дже-вап бермей телефонны къойды.

— Бизлер бойле сакъланып отурсакъ немселер эпимизни бирер-бирер ёкъ этер де, сонъ келип шу юксекликни басып алырлар, — деди Тейфыхъ рота командирлерине. Сонъ эмир этти:

— Эр бирингиз роталарны уджюмге азырлангъыз, акъшам, къаш къаранлыгъында душман позицияларына бир кереден уджюм этермиз, ким не ерден уджюмге кечеджегини мен бираздан айтырым. Уджюмге къадар эр рота командири душманның атеш нокъталары ерлешкен ерлерини тапып озъ карталарына къайд этмелери керек эди.

Акъшамгъа къадар, эки тарафтан да ойле айтыладжакъ киби чар-пышма олмады. Лякин аскерлер урушмасалар да миномёт атешни, ки-мерде топ атешлери де токътатылмады. Эр эки тараф бири-бирлери-ниң топлары, миномётлары, пулемётлары къайда ерлешкенни биль-мек макъсадынен атешни токътатмай эди. Бу атышувларда экинджи батальон еди аскерини гъайып этти.

Сонъки вакъытларда Тейфыхъ янғы бир усул къуллана башла-гъан эди. Джесюр ве атик аскерлерден тешкиль этильген дёрт-беш адамлыкъ автоматчылар группасы ойле вазнетте тез аркет эте, аз гъайыпларнен душман позицияларына якъын бара.

Ярым сааткъа якъын девам эткен топ атешинден сонъ, аскерлер уджюмге кечтилер. Энг огде дёрдюнджи рота дженклеше, чокъкъа бармай олар душманның биринджи мудафаа ёлагъына барып кирди-лер. Бизим топчыларымызның атешинден сонъ, о ерде къаршылыкъ косьтереджек киби кучъ къалмагъан эди. Лякин, эр вакъытта олгъаны киби, биринджи чатышмалардан сонъ, озълерине кельген немселер, резервлерини топлап, къаршы уджюмге кече башладылар. Эки тараф да сакътлыкънен уруша, озъ позицияларыны бермемере тырыша. Тей-фыхъ ярдым беклеп, нафиле гъайыплардан къачынып уджюмге кечме-ди. Сабагъа якъын етишип кельген «катюша»лар атеш ачкъан сонъ,

вазиет шу ань тюрленди. Буюк гъайыпларгъа огърагъан немсе кысымлары яваш-яваш артларына чекиле башладылар.

Саба ачылып орталыкъ ярыкълангъанда, немселер бир афтадан чокъ тутып тургъан позицияларыны ташлап къачмагъа меджбур олдылар. Экинджи батальоннынъ аскерлери душман окопларыны запт эттилер. Немселер 8—10 километр артларына чекилип, эвельден азыр-лаиыгъан экинджи мудафаа ёлагъында пекиндилер.

Днепр озенини кечюв вакъиасы пек чокъларны айретте къалдырды. Чюнки фашист команданлыгъы Днеприниы сагъ ялысыны бутюн кучюни къойып пекиткен эди, эм олар эмин эдилер ки, Кызыл Орду къолайлыкънен Днепрге уджюм этмеге джесарет эталмаз. Ондан да башкъа, арты узюльмеген къанлы дженклерден сонъ бизим Ордумыз баягъы зайыфлашкъан эди. Олар буны биле эдилер.

Гитлерджи генерал 48-нджи танк корпусынынъ командирни Конобельсдорф озъ хатырлавларында: «Сталинград къолдан кеткен сонъ, Советлерге эндириледжек энъ кучъю дарбе Днепр озенинде оладжакъ. О ердеки табиий шараит озениниы сагъ ялысы сол ялысындан юксек, эм де тик байырларнен ялыгъа саркъып тура яни бизлерге душман уджюмини къайтармакъ ичюн табиий имкян бере»— деп язгъан эди. (М. Сасонов «От Волги до Балтики». 175-нджи саифе).

Озенини кечкен кысымлар, сагъ ялыда асыл олгъан плацдармны кенишлетмек ичюн джанларыны аджымай дженкклештилер. Фашистлернинъ бири-бири артындан якъан уджюмлери нетидже бермеди. Олар о якъкъа чыкъкъан кысымларны кене мытлакъа озенге къакъыштырып ташлайджакъларына эмин эдилер. Лякин олмады, сагъ ялыдаки плацдарм эп кенишлетиле берди.

Бу гъалебеге бизим авиациямызынынъ буюк ярдымы олды. 1943 сенеси бизим авиациямыз, 1941 сенесинен кыяс эткенде, эм сайыджа, эм де кейфиетче душмандан устюн эди.

Кет-кете сагъ ялыдаки бизим плацдарм кенишлетиле берди. Артан кельгенлер ичюн энди озен устуне махсус къурулгъан понтон копюрлер де азыр эди, эм о копюрлерден тек аскерлеримиз дегиль де, танклар, топлар да отип башладылар. Копюрлер, авадан ягъып тургъан душман бомбалары астында къурулгъан эдилер.

1943 сенесининъ сентябрь-ноябрь айларында, Сталинграддан сонъ бизим дженкчилеримиз ичюн энъ къыйын урушлар — Днепр озенини кечкенде олды. Днепрни отъкен сонъ бизим силялы кучълеримиз токътавсыз гъарпкъа таба джылышып, Украина топрагъыны азат эте башладылар.

Немсе-фашист стратеглерининъ айткъанлары чултутмады, Авропада энъ кенъ сув ёлагъы, деп билинген Днепр де бизим дженкчилеримизнинъ ёлларыны кесип оламады.

Днепр озенини кечкен сонъ, Тейфыкъларнынъ дивизиясы Верхне-Днепровск шеэрини азат этмек ичюн урушты. Шу урушлар нетиджесинде Верховое станциясыны, Мерефа коюни, ондан сонъ Украинанынынъ буюк кою Анновканы душмандан темизледилер. Сонъ Кривой Рог шеэри ичюн девамлы дженклер башланды.

Кировоград шеэри ичюн кеткен кучъю урушларда Тейфыкъларнынъ батальоны биринджи эшелонда дженкклешти. Оларгъа къаршы тургъан душман кысымлары, алынгъан «тиль»нинъ берген малюматына коре, италиялы дженкчилер эксинлер.

Белли олгъаны киби Германиянынъ Шаркъкъа башлагъан сеферинне Италия ве Испания фашистлери де къолтута эдилер. Лякин о «дженкчилер», хусусан Сталинград котегинден сонъ, енъмекни дегиль де, озъ эвлерине сагъ-селямет къайтмакъны ойлана эдилер. Эм чаре таптылармы, къаршылыкъ косьтермей теслим ола тургъанлар.

Озьлери теслим олгъан «дженкчилернен» Тейфыкъ озю де субетлешмек истеди. Ама тиль бильмеген сонъ, къолнен, ишмарнен «лаф» этмек керек ола. Теслим олгъанлар, эки сёзнинъ биринде, «Гитлер ка-

пут», деп ташлай эдилер. Эм озьлери де эсир алынганларына юрск-тен севине эдилер.

— Гитлернинъ бойле «къарталларгъа» куню къалса иши къартон экен,— деп кулюштилер штабдаки офицерлер. Сонъ терджимеджиге:— Сен сораса олардан, не ичюн озьлерининъ сыджакъ Неаполлерини ташлап бу сувукъ ерлерге кельгенлер?

Терджимеджи оларгъа суальнинъ манасыны анълаткъан сонъ олар, эписи бирден:

— Бизлерни озгъаргъанда «дженк чокъкъа узамайджакъ, сизлер ичюн о мераклы бир сеят олур, эм де Русияден зенгин трофейлер алып келирсинъиз», деп джоштурдылар,— дей, озьлерини ич бир шей анъламагъан, гунасыз сабийлер киби косътереджек ола эдилер.

Тейфыкъ эвельден эсир тюшкен немсе фашист солдатларыны, офицерлерини коре эди, лякин олар, биринджи вакъытларда, пек хоразлана, «тезден дженк бизим гъалебемизнен битер!»— деп къамарозлана турганлар. Ама Сталинград котегинден сонъ, олар озь «фюрерлерини» сёге башладылар.

Невбеттеки урушларгъа тедарик корюльгенде Тейфыкъны полк штабына чагъырдылар. О окоптан чыкъып, озюни баягъы тертипке къойгъан сонъ, джёнеди. Штабгъа баргъан сонъ, ичери кирер-кирмез:

— Бизим къараманымыз, сизге кене, эр вакъыттаки киби, энъ месулиетли вазифе юкленди,— деди полковник Былинкин оны кулер юзьнен къаршылап алып экен.

— Мангъа сиз къараман деменъ, полковник аркъадаш, мен де эр ким киби дженклешем,— деди Тейфыкъ, онынъ огюнде тик туруп.

— Догъру айтасынъ,— деди Былинкин,— Ферман олмагъангъа къадар, даа да догърусы, ресмий джеэттен шекилленмегендже айтмамакъ керек, лякин меселе ялынъыз кягъытта дегиль, биз озюмиз сенинъ насыл дженклешкенинъни озь козьлеримизнен корьген сонъ, шай деп айтамыз. Сени бильмегенлер Ферман чыкъкъан сонъ билирлер,— деп онынъ омузына къолуны къойды ве отурмагъа давет этти. Сонъ ситар якъып, Тейфыкъкъа девамлы бакъты да:

— Мен, эр алда, эминим, юкъарыда да бизни анъларлар, Днепрни кечкенимиз экинджи джиан дженкиннинъ энъ айдын санфелеринден бири оладжагъына шек-шубе ёкъ, не де олса келеджек корьсетир,— деп Тейфыкъкъа, штабнынъ планы боюнджа, оладжакъ дженклерде экинджи батальонгъа кене месулиетли вазифелер тюшкенини айтып, комбатнен хайли вакъыт субетлештилер.

Штабдан къайткъанда Тейфыкъ досты Тантананы корьди. Олар бир батальонда олсалар да, Тейфыкъ оны махсус озь батальонында къалдыргъан эди, кимерде афталарнен корюшип оламайлар, вазнет мусааде этмей. Тейфыкъ достына полковникнен олып кечкен лакъырдыларны айтты.

— Мен ишанмайым,— деди о,— Советлер Бирлиги Қъараманы унваныны къазанмакъ...

— Мен де ишандырам,— деди Тантана,— эм якъында, къысмет олса бизлер шу къуванчлы хаберни ювармыз. Я Мария Степановнанынъ бу лакъырдылардан хабери бармы? Мен оны якъында корьгеним де ёкъ.

— Мен озюм де энди къачан корюшкенимизни унуттым, анданмындан хабер алып турам, не япаджакъсынъ, дженк, эр шейнинъ таллийи онынънен багълы.

— Ишлер илериде шай кетсе якъында бизим тарафларны да азат этерлер,— деди Тантана къуванчнен.

— О якъны дегиль, Берлинни де алырмыз,— Тейфыкъ еринден турды:— сен имкяны олгъанда, бизге кель,— деп озь блиндажына кетти.

Тейфыкъ баягъы вакъыткъадже тюшюнджелер алтында ятты. Қъайта-къайта кечкен джебэ ёлларыны хатырлады. Волга дерьясындан Днепрге къадар кечильген атешли ёлларны, чёллерни, дагъларны,

сув кечитлерини, урып сѣндюрген атеш нокъталарыны, къуршун ягъ-муры астында эльге кечирген юксекликлерин, азат эткен кой ве шеэр-лерини ве, инает, ольгендже акъылындан чыкъмайджакъ Днепр ичюн олып кечкен дженклерин — эписини бирер-бирер козьлери огюнде джанландырды.

Кимнинъ акъылына келир эди, мен къанлы дженклернен та бу ерлерге келип чыкъарым деп?.. Ат башынен йигит башына нелер кель-мей экен?! Я не япаджакъсынъ, отурып-тургъан еринъде санъа окъта-лып, котеклеп башласалар, эльбетте, джевабыны къайтармагъа тыр-ышырсынъ. Ана Ватан, тувгъан топракъ ичюн дженкчи олмакъ дегиль, керек олса эр дакъкъада яш джанымны бермеге азырым...

Энди кузь укъом сюръмекте эди. Тереклерден сонъки япракълар савурулып кетелер, чам тереклерини япышкъан ешилликлер де энди къарарып башладылар. Сувукъ кушъ-кунъден арта, топракъны къат-тыра. Даа къар ягъмагъанындан, арада-сырада арбий хызметлер ичюн екильген арабаларнынъ копчеклерине чуллар орамакъ керек ола, чюн-ки демир киби къаткъан топракъ устюнде араба юрьгенде чыкъар-гъан давушы узакъларгъа ишитиле эди.

Даа дженкнинъ уджу-буджагъы корюнмесе де, бизим аскерлери-мизини рухы еринде, бир шейден къоркъмай урушалар.

Дженк мейданында вакъыт озюнде кете. Узакъ кечмиште олып кечкен вакъиалар, кимерде якъынлашкъан киби ола, дерсинъ даа тю-невин олып кечкен киби келе, эм де аксине, шимди олып кечкен адисе-лер кимерде узакълаша, не ерде олгъанынъны бильмей къаласынъ...

Эрте танъ. Невбеттеки урушкъа азырлыкъ кете. Ярым сааттан бизим топларымыз атеш ачаджакъ. Топлар тынгъанынен, энди алыш-ып исиндирилъген ве олюмден къорчалагъан окоплардан чыкъып, душ-маннынъ олюм ягъдыргъан автомат, пулемѣт атешине къаршы чапмакъ керек...

Топ атешини башламасына ярым саат къалгъанда Тайфыкъ озъ око-пына секирип тюшти, онынъ дженкчилери, чокъусы, шинеллерининъ якъасынен башларыны къапатып, топракъ диваргъа янтайгъан алда юкъусырамакъта. Базылары иштианен махорка тютете. Лаф ѳкъ. Ойле вакъытларда лаф олмай, эр кес озъ ойларынен къала.

Атышлар ишитильмей, дерсинъ, кимсенинъ-кимсенин иши ѳкъ. Ва-къыт токътап къалгъан киби. Лякин бойле дакъкъаларда эр ким са-бырсызлыкънен беклеп тура, раатсызлана...

Топлар башта бизим окопламыздан чокъ узакъта олмагъан душман позицияларына ура башлады. Сонъ, яваш-яваш атешини узакълаштырды, арттаки, пекинтилерни дагъытмагъа тутынды. Чокъ беклемей душман да джевап атешин ачты.

Тейфыкъ саатына бакъты, рота ве взводларгъа азыр олмаларыны эмир этти. Онынъ эмири окоп-окоптан тезликнен даркъады. Аскерлер оны беклеп тура эдилер.

Бизим топчыларымызнынъ атешини бирден башлагъаны киби, шай да токътады. Шу анъ авагъа къырмызы ракета учты. О уджюмге берильген эмир эди. Командирлер: «Огге!» — деп бир кереден багъырды-лар. Аскерлер окоплардан сычрап чыкъты ве душманнынъ атешине къаршы чаптылар. Сол тарафта окоптан къол пулемѣтыны котерип, чыкъаяткъан бириси йыкылып, артына тайылып кетти. Сонъ элинен пилоткасыны тюзетеджек олып зильфини сыйпап алды, бети ал къан эди.

Пулемѣтчынынъ олюмини корьген Тейфыкъ тишлерини сыкъты, чапкъанлар сафына етип къошулды.

Къуршунларнынъ сызгырувы эп арта. Энъ къыйын месафе энди аркъада къалды.

Мудафаада беклеп турмакъ даа да зор ола. Топ, бомба атешин астында озюпнин чыкъымсыз бир вазнетте ис этесинъ, снаряд келип, сенинъ башынъа тюшеджек киби ола. Ама уджюм вакъытында озъ окопындан чыкъып, бираз узакълашкъан сонъ бу къоркъу кече. Бар

сесинънен, «Ура!..» — деп багъырасынъ, лякин о давуш чокъусы душманны кьоркьузмакъ ичюн дегиль де, озь-озюнъе юрек бермек ичюн берген давушынъ ола.

Къаршыдан ургъан душман пулемёты оларны артына итеген киби келе, якъынлагъан сонъ, аксине, озюне тартып башлай. Якъындан фырлатылгъан граната оны чамургъа булгъалады.

Тейфыкъны шу онъайтлы башлангъан уджюм севиндирди. О энди чапкъанлардан бираз артта къалып, урушнынъ кетишатыны козете. Аскерлеримиз энди ог сырадаки окопларгъа еткен эдилер. Оны эслеген Тейфыкъ «Окопларгъа! — деп бар сесинен эмир этти. Дженкчилер душман окопларына граната ташлай, озьлери бир анъ ятып беклей ве патлавдан сонъ окоплар ичине секире, дерсинъ ерге синъип кетелер...

Эльбетте, ойле вакъытларда огге джылышув ич бир маниасыз ола демек янълыш. Гъайыплар ола, базылары ичюн шу уджюм сонъкиси ола, лякин душманнынъ къачкъаныны, шашмалагъаныны, къолларыны котергенини корьген дженкчилеримизнинъ къуванчыны тасвирлемек къыйын.

Тейфыкънынъ ярдымджысы капитан Анисимов онынъ энъ якъын адамы олды. Олар бир-бирини тез анъладаылар ве достлаштылар. Тейфыкъ озь ярдымджысыны аскерлер ичинде корьгенде юреги раат ола, чюнки озюне ишангъан киби онъа да ишана эди.

Бу сефер топчылар яхшы тырыштылар, биринджи ёлакъта котек кеткенде олар душманнынъ экинджи мудафаа ёлагъыны ойле урдылар ки, о ерде олгъан атеш нокъталарыны ернен ексан эттилер. Шу себептен уджюмни девам эттирге имкян догъды. Экинджи окопларда сагъ къалгъан душманны айдап чыкъардылар, эсир алдылар. Шу къызгъын уруш вакъытында бизим аскерлеримизнинъ ёлуны миномёт атеши кести, энди уджюмни девам эттирмек хавфлы эди.

Патлавлардан асыл олгъан къара тютюн арасындан кунеш корьунди, этраф айдынады. Ян тарафта къарарып тургъан чегерликке, сагъ къалгъан фашист солдатлары къачып сакъланмагъа тырыштылар. Кимдир:

— Коресинъми? Фашистлер тавшан киби къачалар! — деп багъырды.

Огде, картада косътерильгени киби, орман корьунип тура. Алынган малюматларгъа коре шу орманда фашистлерининъ узакъкъа ургъан топлары сакълы эди. Тейфыкъ шу ормандан душман кучьлю атеш ачмасы мумкюнлигини козьде тутып, озь дженкчилерине, душман атеш башлагъан киби олса, эльге кечирильген юксеклик артына сакъланмаларыны эмир этти. Эм шай да олды. Немсе фашистлери шу анъ ормандан атеш ачтылар. Аскерлеримиз эвельден тайини этильген ерге авушкъанларынен топ атешинден къуртулдылар.

Шу вакъытта полк штабындан ёлланылгъан махсус алякъаджы батальонгъа уджюмни девам эттирмек акъкъында эмир кетирди. Лякин Тейфыкъ ормангъа барыладжакъ бир километр къадар ачыкъ тюзлюкке аскерлери чыкъармагъа ашыкъмады, ерсиз гъайыпларнен къазанылгъан енъишлер оны къанаатлендирмей эдилер. Не япмакъ кереклигини айланып тургъанда, сол тарафтан бронетранспортёрларымыз пейда олдылар. Тейфыкънынъ ичине джаны кельди, чюнки шу вазнетте мында механизмлештирилген къысымлар етишмей эдилер.

«Катюша»ларнынъ биринджи дарбелери нетиджесинде котерильген тоз-топракъ пняделерининъ арекетлерини душман козетювинден сакълады.

Энди ормангъа сокъула башлагъанда, эр эки тарафтан атылгъан топлар анда кирмеге имкян бермеди. Тейфыкънынъ батальоны ормангъа якъын келип, шу ерде пекине башлады. Шу вакъытта, сагъ тарафтан биринджи батальоннынъ аскерлери уджюмге кечтилер.

Янаша тепеден исе оларгъа къаршы фашистлер чапмакъта, эм якълашкъан сайын чапкъанларгъа четтен де къошулалар, не олгъаныны анъламакъ зор. Тейфыкъ буз бузлады, чюнки бойле уджюмни бек-

лемей эдилер. Чокъкъа бармай, шу чапып келеяткъанларнынъ сиялары олмагъаныны эседилер. Оларнынъ артларындан исе бизим бронетранспортёрларымыз пейда олдылар. Тейфыкъ эеджанындан тап терледи. Фашистлер акъикъый уджюмге кечкен олсалар, оларгъа чекильмек керек оладжакъ эди. Комбатны бойле фикир раатсызлай эди. Чапып кельген фашист аскерлери исе теслим олмакъ ичюн ашыкъа экенлер!..

Планлаштырылгъан уджюм мувафакъиетнен екюнленди. Эльге кечирилген орман пек чокъ сиясызландырылгъан душман офицери ве аскерлери иле толды. Этрафта анълашылмагъан ят тильде лаф этелер, оларда эвельки къоразланув энди ёкъ. Шу джеэннем атеши ичинден сагъ-селямет чыкъкъанларына севинелер.

Анисимовнынъ эмиринен эсирлерни дёрдер-дёрдер сафкъа тизип, автоматчылар къысымы башлыгъында полк штабына джёнеттилер.

Атышмалар кене де токътанды, ялынъыз сагъ тарафта, энъ кенарда арекет эткен учюнджи батальоннынъ дженклекшен еринден, кяде бир агъыр пулемётнынъ такъ-такъ къушнынъкиси киби такъылдысы ишнтиле.

Орманнынъ артында насылдыр бир койчик бар, дивизиядан кельген эмирге бинаен душман о ерде пекинип мудафаагъа кечмек истегени билъдириле. Дженкчилеримизинъ огюне шу койчикке разведка ёллап, вазиетни билмек ве гедже уджюм этип, койни азат этмек вазифеси къоюлды. Чокъкъа бармай фашистлер шу койчикни озълери ташлап кеткенлери анълашылды. Демек, ашагъан котегинден сонъ, душман о ерде де кереги киби пекинип оламагъан.

Акъшам, козь байлангъанда шу койчикке башта экинджи батальон басып кирди. Кой сукюнет ичинде, сес-солукъ ёкъ, джан-джанавар да корюнмей. Анълашылгъанына коре, фашистлер кой эалисини, мындан чокъ узакъ олмагъан шеэр бетке айдап кеткенлер. Эвлернинъ къапы-пенджерелери ачыкъ. Бир пенджере огюнде аскерлер топландылар! Ичериде, стол устюнде буюк бир самовар тура. Аскерлер, эски танышларыны корьген киби самоварны бири-бирине косьтерип кулюштилер. Кене бир эвде ачыкъ пенджереден, бир пардош мышыкъ аскерлерни сейир этип тура, дерсинъ эвнинъ шорбаджылары оны къаравул къалдырып кеткенлер.

Тейфыкънынъ батальоны ялынъыз четтеки учъ эвни запт этти. Койге 175-нджи полк ерлешти. Анисимов штаб хадимлери ичюн, къапы-пенджереси яхшы къапалгъан бир эв къыдырып тапты. Баскъынджылар ёкъ эди, лякин эв ичинде насылдыр агъыр къокъу дуюла. Эвни айланып чыкъкъан сонъ Анисимов:

— Фашистлер геджелегенлер,— деди.

— Аваландырынъ,— деп эмир этти комбат.

Эвге телефон тарткъан алякъаджылар къапыларны, пенджерелерни ачтылар, ель ишлеп башлады. Олар полгъа тешели тобанларны тышкъа чыкъарып якътылар.

Геджелевге азырлыкъ кеткен вакытта, о ерге учюнджи батальоннынъ аскерлери де келип башладылар. Оларнынъ комбатлары шу урушларда яралангъан, батальонны комбатнынъ ярдымджысы алып кельди.

Чокъкъа бармай койге полк командири де кельди. О офицерлерни штабкъа топлап, олып кечкен дженклерде дёрт офицер сырадан чыкъкъаныны айтты, сонъ, сесини юксельтип:

— Аскерлерни тез-тез ашатынъ, эм де юкъласынлар, итимал гедже котерильмек керек олур!— деди.

— Я митинг откерильмейджекми?— деди Анисимов полковникке бакъып,— эр алда баягъы топрагъымызны азат эттик, аскерлеримизинъ рухыны котермек керек.

Саба эрте, даа танъ агъармаздан батальонны тревоганен турсаттылар. Сеферге джёнемек ичюн сафкъа тиздилер.

Гъарп тарафта, юксек байыр артындан, яры кокни ярыкълаткъан

янгъын атеши корюнди. О якъта шеэр олмакъ керек. Вакъты-вакътынен о тарафтан топ сеслери, пулемёт тасырдысы ишитиле. Сафта тургъанлар о якъкъа назар ташладылар, чырайлары сытыкъ. Огде оладжакъ буюк дженклер эр кесни раатсызлай.

Тейфыкъ бир сёз айтмай, тизилип тургъан колоннаыны ортасына келип, биринджи рота командирининь огюнде токъталды, сонъ сафта тургъанларны яваштап козьден кечирди:

— Аркъадашлар! Джесюр дженкчилер!— деди о къатты даушнен,— огюмизде тургъан шу шеэрни азат этмек бизлерге авале олунды. Душман къысымлары о ерде энди сарымда демек мумкюн, лякин екюнлейиджи дарбени даа корьмегенлер. Бу алидженап вазифени бизлерге авале эттилер. Аранъызда шеэр сокъакъларында дженклешкенлер бармы?

— Аз экенсинъиз,— деп Тейфыкъ индемей сафнынъ башына таба адымлады...

Энди ёлгъа чыкъаджакъта, учюнджи рота командири секиз аскернин алып кельди.

— Булар сизинъ къыдыргъан аскерлерден. Сталинград урушында иштирак эткенлер, шеэр сокъакъларында насыл дженклешмек керек олгъаныны билелер,— деди.

Тейфыкънынъ шу анъ рухы котерильди. Шу ерде янъы взвод тешкиль эттилер, эр бир къысымгъа шу дженкчилерден бирини башлыкъ этип таинледилер.

Баягъы ёл юрген сонъ, дагъ ичинде башкъа арбий къысымларнен расткелиштилер. Уджюмге кеткен колонналарны генерал ве дивизия снясний болюк начальниги озгъармакъта эдилер. Аскерлер индемей, къатты адымларнен оларнынъ оглеринден отюп кетелер.

Дивизия командири Тейфыкъны ишмарнен чагъырды:

— Батальонда вазият насыл?— деп сорады.

— Эр шей ёлунда, генерал аркъадаш!

— Санъа къошма кучь бермек къарарына кельдик. Лякин олар даа барот къохламагъан яшлар. Не япаджакъсынъ, майор аркъадаш, кимерде шай да ола. Сен оларны «къартлар» арасына даркъатырсынъ, дженкте янларында ишангъан адамлары олсун. Айды, сизлерге мувафакъиетлер тилейим!— деди.

Перевалны кечкен сонъ оларгъа керчектен де, даа янъы арбий урба кийген яшларны къоштылар.

Тейфыкъ бираз ойланып тургъан сонъ, рота командирлерини чагъырып, яшларны взводларгъа даркъатмаларыны эмир этти. Сонъ ёлларына девам эттилер. Чамлыкъ ичине кирген сонъ, шеэр алдындаки юксекликни эследилер. О юксеклик шеэрни сакъламакъ ичюн онъ-айтлы ер олып, душманнынъ сонъки таянчы эди. Лякин о ерни энди бизим кучьлеримиз запт эткени корюне. Душман даа озь олюлерини джыйып етиштирамагъан. Байырнынъ тёпеси сюрюльген киби. Этрафта топ арабалары, бронетранспортёрлар ве дигер арбий иншаатлар парлапып ята. Аскерлер о ерден индемей кечелер. Даа дженк корьмегенлер исе, башларыны омузлары арасына тыкъып этрафны козетелер. Илериде оладжакъ урушлар эр кеске тесир эте, кетип тургъанлардан бири шеэрге козь ташлады:

— Анда кирсенъ джоюлмакъ мумкюн,— деди.

— Джоюлсанъ фашистлер ёл косьтерирлер,— деди Тейфыкъ.

Олар уджюмге яры геджеде башладылар. Фашистлер бунъа азыр тура эдилер. Бутюн атеш нокъталарындан къаршы атеш ягъдыра башладылар. Бизим команданлыкъ тарафындан оларгъа теслим олмаларыны теклиф этселер де, гарнизон башлыгъы теклифни къабул этмедди. Вазнет сонъ дередже муреккепешти. Ольгенлерининъ, яралангъанларнынъ сайысы кунъ-кунъден чокълашмакъта эди.

Шу гедже сабагъа якъын Тейфыкънынъ аскерлери фашистлерни о ерден айдап учь къатлы бир эвни ишгъаль эттилер. Танъ агъарып

башлагъанынен фашистлер шу эвни топ атешине туттылар, бу эв ичюн уруш пек чокъ девам этти. Фашистлер ахыр-сонъу фауст патронынен урып, оны дарма-дагъын эттилер.

Днепр озенининъ чокъ ерлеринден кечкен сонъ, Совет Ордусынынъ эсас вазифеси Украинанынъ пайтахты — Киев шеэрини азат этмек, эльге кечирилъген плацдармны кенишлетип, Украинанынъ сагъ ялысындаки топракъларны да душмандан темизлемек эди.

Шу енъишлерге иришмек ичюн башта Днепрнинъ сол ялысында, Запорожье якъынларындаки душман плацдармыны ёкъ этмек ве о ерде пекинмек керек эди. Бу операцияны да мувафакъиетнен эда этмек ичюн Молочная озенини кечмек керек. Эгер шу операция тез отъкерильсе, Днепрнинъ дженюбий ялыларыны анда-мында сакъланып къалгъан душман къысымларындан темизлеп, умумий уджюмге кечмек козьде тутула.

Немсе команданлыгъы исе озюни енъильди саймай, озенинъ сагъ ялысындаки плацдармларны ёкъ этмеге, Молочная озени боюндаки группасыны пекитмеге аракет эте. Эгер бизим аскерлеримиз сагъ ялыгъа отъселер, Киев шеэрини ёл ачыладжакъ, Киевни исе немселер къолдан къачырмайджакъларына эмин эдилер. Шу макъсаднен Киев этрафларыны чокътан-чокъ техника эм де «СС» дивизияларынен сарып алдылар. Эгер Киевни къолдан къачырсалар, Совет Ордусы ичюн Карпат ве Польшагъа уджюм этмек ичюн ёл ачыладжакъ.

Украина пайтахтыны азат этмек ичюн 1-нджи Украина джебэси тедарик коре башлады. Немселернинъ дженюптеки силялы кучълерини ёкъ эткен сонъ, Киевнинъ шималиндеки плацдармны кенишлетип, сонъ эки тарафтан уджюмге кечмекни планлаштырдылар. Олар аванынъ туманлы, ягъмурлы олгъанындан файдаланып, душмангъа дуйдурмай гизли манёвр япалар, яни бекленильмеген ерге танк къысымларыны, авиация эм де джанлы кучълерни топлап уджюмге азыр туралар. (1943 сенесининъ кузюнде: Воронеж, Степной, Дженюбий-гъарб ве Дженюбий джебэлери — 1, 2, 3, 4-нджи Украина джебэлери деп адландырылгъан эдилер). Ноябрь айынынъ башларында Киев ичюн къатты уджюмлер башланды ве 6-нджи ноябрь куню Киев шеэри азат этильдди. Шу буюк гъалевени пайтахтымыз — Москва чокътан-чокъ топ залпларынен бутюн джиангъа беян эткен эди.

Эки йылдан зияде девам эткен оккупация девиринде Киев шеэринден яшагъан эалининъ эки юз бинъден зиядеси эляк олды.

Тейфкъ хызмет эткен дивизия шу вакъытларда Кривой-Рог шеэрини азат этмек ичюн дженклемекте эди. Буюк дженклерге азырлыкъ кете, энди 1943 сенесининъ октябрь айы. Уджюмден огюне дивизия штабында отъкерильген арбий мушавереде, чешит арбий къысымларнынъ оладжакъ урушларда бири-бирлеринен багъланувлары меселеси аль олунмакъта эди. Мушавереде батальон командирлери, шу джумледен Тейфкъ да иштирак эткен эди.

Эсас азырлыкъ биткен сонъ, аскерлерге, офицер ве генералларгъа раатланмагъа, озълерини тертипке чекмеге вакъыт бериле. Раатланмакъ, юкъламакъ мумкюн; ярын оладжакъ буюк уджюмлерден огюне кучъ топламагъа имкян бериле, чюнки котек не къадар вакъыт девам этеджегини айтмакъ зор, бельки, бир къач суткагъа бараджакъ. Шай олса да, ойле буюк уджюмлерден огюне аскернинъ де, генералнынъ да козюне юкъу кирмей.

Гедже. Бир ерде ярыкъ корюнемей, атьта серник чертмек биле ясакъ этильдди. Четтен о ерни сейир этеджек олсанъ, дженк мейданы олгъанына ишанмакъ къыйып. Сес-солукъ ёкъ. Спйрек-сепелек сукюнетни бозып, нелердир патлай.

Бизим уджюмге азырлангъанымызны душман да пек яхшы биле, о да къаршылыкъ косьтермек ичюн азырлана, ама уджюм не вакъыт башланаджагъыны бильмей — бугунъми, ярынмы, геджеми, кунъдюзми, шу себептен де раатсызлана. Самолётлар бизим джебэ ёлагъымызгъа

ярыкълатыджы бомбалар ташлап, нелердир корьмеге ынтылалар, беклейлер...

Аскерлернимиз энди джебэ ёлагьына келип турсалар да, немселер бир тюрлю арекет сезмейлер, лякин шу хавфлы тынчлыкькъа да ишанмай азыр туралар.

Тейфыкъ, батальоны ерлешкен позициялардан отип, дженкчилери озьлерини насыл дуйгъанларыны тешкермек макьсадынен, бир ротадан дигерине кечип юре, къыска субетлер отькере. Мына плащ-палаткасына оралып, каскасыны да козьлерине басып автоматчы ята, лякин юкъламай, озю де баягъы яшларында, аджемилерден дегиль.

Тейфыкъ онынъ алдына келип токьтады. Аскер яткъан еринден котерильди, къаранлыкьта ким кельгенини де абайлап оламай: офицерми, аскерми? Селямлашкъан сонъ, аскер озь комбатыны сесинден таныды, шу анъ турып теменна береджек олса да, Тейфыкъ онынъ омузындан басып отуртты. Сонъ джебинден папирос чыкъарып аскерге узатты. Олар сигарларыны енълерине сакьлап иче эм де яваштан субетлешелер. Аскер комбатынынъ онынъле достча субетлешкеннен юрскленип:

— Ярын олса керек, шаймы комбат аркъадаш? — деп сорады.

Тейфыкъ онынъ не бильмек истегенини анълай. Уджюм куню аскерлерге эвельден айтылмаса да, олар арекетни корип туралар, лякин, кимерде, аскерлерге белли олмагъан себеплерден, уджюм токьтатыла да биле, шунынъ ичюн аскер кесен-кес бильмек истей.

— Я сен, мына шимди: «Ogre!» деселер азырсынъмы?

— Сизге догърусыны айтаджакъ олсам, комбат аркъадаш, бизлер энди чокьтан азырмыз. Умумен алгъанда бизим бутюн джебэмиз азырмы, ёкъмы, бизлер оны бильмеймиз, ама не къадар тез башланса, о къадар да яхшы олур эди, чюнки беклеп турмакъ урушмакътан да бетер.

— Я о да не ичюн? — дей Тейфыкъ, анъламагъан адам олып, — Аксине уджюм бир кунъ къалдырылса, демек бир кунъ даа омюр бериле, менимдже, бунъа севинмек керек.

— Шай, лякин оладжакъ шей тез олмакъ керек, онъа беклемек не керек? Бу ерде тартылгъан яй киби азыр турып да, беклемегенде, меселе узанса, тарсыкъсанъ, бармагъа ер тапалмайсынъ. Эм ойле вакьытта олюмни тюшюнмейсинъ, чюнки оны эр вакьыт уджюмге кеткенде де, мудафаада тургъанда да беклеймиз. Озь траншеянда олмайджакъ къуршун, я да осколкадан ольгендже котеклешип ольсенъ, окюнчли кетмезсинъ.

Траншеяларда къалгъанлар пек аз эдилер. Тейфыкъ эм юре, эм де, бана олып кечкен субетни хатырлай. Демек, оладжакъ дженклерни бизим аскерлеримиз къоркъунен беклемейлер, уруш майданында рух котеринкилигининъ не къадар буюк ролю олгъаныны Тейфыкъ яхшы биле эди.

Украинада кузь геджелери къаранлыкь ве тынч олалар, йылдызлар да кокте ягъмурдан ювулгъан киби темиз олып парылдайлар. Тейфыкъ озь блиндажына къайтып кельгенде танъ ярыкълана башлады. Алчакьларда даа туман ялдаса да, шаркъ тарафтан кок алланмакъта эди.

Башта гвардия миномётлары атеш ача башладылар. Олар ургъан ерлер яна, орталыкъ тютюн, тоз-думан олды. Бир тыныштан сонъ агъыр топлар атеш ачтылар. Топ атешинен бирге кокте самолётлар да пейда олдылар. Авадан ве ерден душманнынъ мудафаа ёлагьына уджюм башлады. Атеш къыркъ дакъкъа девам этти. Топналарнен челик душман позициялары устюне тёкюле, бир шей анълашылмай, орталыкъ джеэинмен атеш ичинде...

Топлар тынса да, даа къара тютюн даркъалгъаныны биле беклемеден дженкчилер атакагъа турдылар. Олар чапып кечкен ильки месафени топчыларымыз яхшы къорчаласалар да, илерилеген сайын къаршы атышлар да чокьлашты. Душманнынъ биринджи окопларыны

аз гъайыппнен къолгъа кечирдилер. Уруш мувафакъиетнен башланды. Вакъыт откени де сезильмей, санарсынъ олгъаны беш-он дакъкъа вакъыт кечти, акъыкътта исе бир сааттан зияде къатты урушлар девам этмекте эди.

Биринджи ёлакъта пекинтилеринни гъайып эткен душман экинджи, учюнджи ёлакътаки кучьлеринни котерип, къаршы уджюмге кечти. Эвельден сакълы тургъан танклар да атеш ачтылар. О вакъытта энди бизим аскерлеримиз де танк къысымларынен насыл курешмек керек олгъаныны огренген эдилер. Олар устьлерине кельген танкларгъа къаршылыкъ косътермей, оларны йиберелер де, танклар артындан чапып кельген окъчыларны къыралар. Душман аскерлери къырылып, я да артларына къачкъан сонъ, танкларны граната, я да янгъан мадде толдырылы шишелернен патлаталар. Бу сефер де шай ола. Бир къач танк сырадан чыкъкъан сонъ, къалгъанлары артларына къачмагъа меджбур олдылар.

Уйле вакъытларында уджюмнинъ нетиджеси корюне башлады. 58-нджи дивизия урушкъан ерде душман къысымлары 3—5 километр аркъагъа чекильгени анълашылды. Бу ойле буюк гъалебе олмаса да, эсас къазанч мында, душманны айларнен пекинген ерлеринден айдап чыкъарылгъанында эди.

Куннинъ экинджи ярысында немселер эсасен танк уджюмине кечтилер. Бизим пияделеримиз оларгъа къаршы тютюн пердесини бир къач кере къуллаанмагъа меджбур олдылар. Ойле вакъытларда танклар козьлеп атып оламайлар, бизим махсус танкларны къыргъан группалар исе оларгъа якъын бара ве гранаталарнен якъа, я да сырадан чыкъара эдилер.

Башлангъан уджюм учюнджи куню акъшамгъа къадар девам этти. Қъаранлыкълангъан сонъ уджюмни токътатып, «Мудафаагъа кечильсин!» деген эмир кельди.

Тейфыкънынъ батальонында да шу дженклерде яралангъанлар ве гъайыплар чокъ олды. Ама батальон огюне къоюлгъан вазифени шерфенен эта этти.

Немсе-фашист команданлыгъы Кривой Рог областынынъ буюк арбий стратегик эмиети олгъаныны козьге алып, о ерни къолдан къачырмамакъ ичюн чокътан-чокъ танк къысымларыны джелъп этти. Вазнетни яхшылаштырмакъ ичюн буюк кучьлернен акс уджюмге кечти. О ерде де дженклешкен 2-нджи Украина джебеси эвельки къатты урушларда баягъы зайыфлашкъанындан Ингулец озени бетке чекильди. Биринджи урушларда немселер бизим къысымларымызны баягъы арткъа итеселер де, Днепрге къадар урып кетмеге кучю етмеди. Буюк гъайыплардан сонъ кене де мудафаагъа кечмеге меджбур олды.

Декабрьнинъ орталарында Экинджи ве Учюнджи Украина джебелери Кировоград ве Кривой-Рог догърулышында душманны гъарпкъа айдай башладылар.

Тейфыкъ хызмет эткен дивизия энди экинджи Украина джебесининъ теркибинде дженклешмекте эди. Шу токътавсыз дженклерде 58-нджи дивизия данма ог сафларда булунды.

Кривой-Рог якъынларындаки къатты урушлардан бириинде Тейфыкъ текрар яраланды.

Тола, джам, киреч обалары тюбюнден яралы комбатны зорнен тапып чыкъардылар. Бу энди дженк мейданында Тейфыкънынъ дёрдюнджи кере агъыр яралануву эди.

Машинанынъ салланувындан Тейфыкънынъ агъызындан къан кельди. О индемей, яваштан енъинен агъызыны сюртти. Тени бир къач ерден яралангъан, олардан энъ мушкюли къолтугъы тюбюне недир келип ургъанда асыл олды. О вакъыт къолундаки автоматы да атылып кеткен эди.

Қъабыргъалары арасына кирген осколка нефес алдырмай, шундан себеп агъызындан къан кете. Оны машинадан тюшюргенде къарт санитар:

— Манъя, меним омузыма янтая бер, кьоркьма, мен котеририм,— деп сакътлыкънен оны ерге кьойды. Шу вакъыт тенине япышкъан къанлы кольмеги кьопкъан киби олды, ярасындан тазе къан акъып башлады, вазиеги агъырлашты...

Госпитальнинъ азбары яралыларнен толу, эм оларны мында токъ-тамадан кетирелер. Кимерлерини кьолтукълап, кимерлерини исе плащ-палаткаларгъа кьойып кетирелер.

Шеэр меркезинден учъ-дёрт квартал о якъта исе дженк кете. Мында диварлар тюбуне сакъланып, санитарлар ве шеэр эалиси юре. Кимерде о ерлерде топлар патлай.

Эким ве эмширелер атышмалар тынгъанынен, чапып, энъ агъыр яралыларны, эссиз яткъанларны ичериге алып кирелер, дигерлерини исе яткъан ерлеринде аджеле ярдым косьтерелер, къангъа шишкен бинтлерни алып, яралыларны гъайрыдан багълайлар.

Алчакъ бойлу, томалакъ кельген бир эмшире эр кимден тез арекет эте. О яралыларгъа:

— Сабыр этинъиз, тувгъанларым, шимди эпинъизни корип, яраларынъызны багъларым, сабыр этинъиз, кимсе ярдымсыз къалмаз, деп юргенде Тейфыкъны эслеп, онъа якълашты:

— Вазиегинъиз насыл, майор аркъадаш?— деп сорады.

— Даянмакъ мумкюн, — деди Тейфыкъ. Шу арада дигер бир яра-лы,— Эмшире!— деп багъырды.— Яралыны барып бакъынъ сонъ манъя келирсинъиз, — деди о.

— Мында манъя сиз эмир этменъиз, майор аркъадаш, бу ерде сиз бизим узурумызда, яралылардан бирисинъиз!— деп онынъ кьолтугъы-на кирди, ичери алып кетти. О ерде ялынъыз арбий адамлар дегиль де, шеэр эалисинден де яралылар бар эди. Оларны, башында сачы къалмагъан семиз эким козетип юре, бесе-белли шу госпитальде чалышкъан ерли экимлерден олса керек.

Тейфыкънынъ агърылары кеттикче арта, «эсимни джоймагъай-дым», деп тишлерини сыкъа.

Батальон урушкъа киргенден бери Тейфыкънынъ къадыны Мария Степановнанен алякъасы узюльген эди, оны мында джан досты Лобанидзе, дигер якъын достлары подполковник Битаров ве Анисимов къыдырып таптылар. Лобанидзе госпиталь башлыгъынен корюшти, меселени анылады. О агъыр яралангъан, аркъадаки госпиталлерден бирине джёнетмезден эвель, операция япып, тениндеки осколкаларны темизлемек зарур олгъаныны анылатты.

Достлары тезден Мария Степановнаны тапып ёллайджакъларыны айтты, онынъ яралары ойле телюкели олмагъаныны айтып, гонълюни алдылар. Достларынен сагълыкълашкъанда Тейфыкъ:

— Чокъ янам, достлар, алдымыздаки Кривой-Рог шеэрини етип барамадым. Оны азат эткен сонъ яралансам да о къадар янмаз эдим.

— Сен ашыкъма, даа Берлинге баргъандже пек чокъ шеэрлер, кечитлер бар, олар эписи мына шай къанлы дженклернен азат олунаджакълар. Сен, достым, окюнме, дженк эпимизге еткен сонъ, артып да къаладжакъ. Онынъ сонъуны коръмек ичюн эвеля сагъ-селямет олмакъ керек. Санъя, бойле алынъда бу акъта ойланмакъ керек дегиль. Бизлер даа, къысмет олса, чокътан-чокъ джебэлерде олурмыз, — деп достлары онынъ гонълюни алмагъа тырыштылар.

Тейфыкъ озюни достлары огюнде къабаатлы зан эте. Дженк коръмеген офицер киби, разведка япмай, иш коръгенне сыкъыла.

Достлары кеткен сонъ Тейфыкъ эмширеден юкълатыджы илядж сорады. Бир чырым алмакъ истеди. Лякин агърылары онъа козь юмдырмады.

Инает, оны Мария Степановна да келип тапты.

Дженк мейданында бойле алларны эр дакъкъа беклеселер де, къадыны Тейфыкънынъ вазиегини корип, козь яшларыны тыялмады. Бираз озюне кельген сонъ онъа:

— Полк командири Былинкин сенинъ яралангъанынъны ишитип

пек эеджанланды. «Абдул кимерде дюньясыны унута, эр ерде озю ол-
магъа тырыша», дегенини ве, тез тюзеллип къайтамасыны истеп, селям
ёллагъаныны айтып, тынчландырды.

Операция япмаздан яни тениндеки осколкалары темизлемезден
эвель, хирург онынъ янына келип отурды:—Эгер чыдарым десенъиз,
наркозсыз япармыз, даяналмайджакъ олсанъыз, наркоз берейик,—
деди.

Тейфыкъ наркозсыз япмаларыны риджа этти. Ама узун муддет де-
вам эткен операция оны бир тамам меджалсызландырды, бир къач кере
эсини джойды. Шай олса да, операция мувафакънетли кетти. Тейфыкъ
юкълап къалды.

Операциядан сонъ, оны озъ риджасынен, Борисоглебск шеэринде-
ки арбий госпитальге ёлладылар. Мария Степановна оны озгъарып
кетти. Лякин олар Борисоглебск шеэринде барып еткенде, о ердеки гос-
питальни эвакуация япкъанлары белли олды. Не япмалы? Мария Сте-
пановна чокъ тюшюнип отурмады. Чюнки, операция япылды, Тейфыкъ-
нынъ бедениндеки осколкалар чыкъарып алынды, керек олгъан бутюн
медицина ярдымы косътерильди. Энди яралыны бакъмакъ мумкюн.
Демек, ходжасыны эвлерине алып кете биле. Бойлеликле, оны Воро-
неж областына, озъ догъмушлары янына алып бара. Тейфыкъ экинджи
кере къадынынынъ эвине келип чыкъа. Бу сефер къадынынен бир-
ликте.

Тейфыкъ Абдулнынъ къадыны Мария Степановна Кочкина акъайы
арбий госпитальден чыкъып оларнынъ эвлеринде (Воронеж областы
Михайловское коюнде), деваланувыны девам эттирген вакъыттаки
омюр, о ерде япкъан ишлери акъкъында бизлерге шуларны икяе этти.
Мария Степановнанынъ бабасы Степан Григорьевич о вакъытта кой
Советининъ ренси вазифесинде чалыша эди.

— Тейфыкъ койге кельгенининъ биринджи кунюнден башлап,—
дей Мария Степановна,—кой Советинде, этрафтаки «Коммунизм»,
«Ленин ёлу» ве «Танъ» колхозларында отъкерильген тешкилятий иш-
лерде буюк фаалликъ косътерди. О ерде, Тейфыкънынъ ярдымынен
мудафаа фонды тешкиль этильди. Тейфыкъ арбий-сиясий ишлерни
ёлуна къоюв, Қызыл Орду ичюн резервлер азырлав, арбий хызметте
олгъанларнынъ аилелерине ярдым тешкилятландырув, Улу Ватан
дженки инвалидлерине ярдым ве кой эалисинен джебэджилер арасын-
даки багъны пекитюв саасында чокъ ишлер япты.

Тейфыкъны «Танъ», «Ленин ёлу» ве «Коммунизм» колхозлары-
нынъ фахрий азасы сайлайлар.

Район партия комитети, комсомол комитети, район арбий комис-
сариаты тарафындан тешкилятландырылгъан эр бир тедебирге Тей-
фыкъ мутлакъа чагъырыла эди. О юкъары сыныф талебелерини ве
Ордугъа чагъырылгъан яшлары ватанперверлик рухында тербиелев
ичюн тешкилятландырылгъан махсус субетлерде хусусан актив ишти-
рак этти. О «Душмангъа эндирильген дарбе», «Москва тюбиндеки гъа-
лебенинъ сиясий эмнети», «Сталинград урушы», «Днепр озенини ке-
чюв», «Душман кучълери аркъасында партизан арекети», «Улу Ватан
дженки джебэлеринде совет аскерлерининъ къараманане куреш» ве
дигер мевзуларда субетлер отъкерди.

Мария Степановна бойле бир эпизодны хатырлай: Михайловское
кой советининъ бир топлашувында мудафаа фонды акъкъында музаке-
ре башлана. Сёз Тейфыкъкъа бериле. О таягъына таянып, топаллай-
топаллай минбер артына кече де, ордумызгъа, девлетке косътерильген
ярдымдан макъсад не олгъаныны, оны насыл тешкилятландырмакъ
кереклиги акъкъында айтып башлай.

«Озьлерининъ шахсий келирлеринден эмеддарларнынъ мудафаа
фондына ярдым,—дей Тейфыкъ,—буюк сиясий эм де икътисадий
эмнети олгъан умумхалкъ арекетидир. Бу аркет москвалыларнынъ ве
ленинградлыларнынъ чагъырувларынен башланды. Бутюн совет хал-
къы мудафаа фонды тешкиль олунмасы ичюн башлангъан арекетке

кьолтутты. Бизим районымыз да шу умумхалкъ ишинде иштирак эт-мек керек».

Кой советининъ азалары, ерли совет депутатлары — эр бир совет адамынынъ шу сиясий компанияда иштирак этювини лязим таныйлар. Олар бу ишке озь исселерини кьошмакъ ичюн Михайловское кой советине бакъкъан колхозларнынъ азаларынен сёйлешип, эр бир колхоз азасы мудафаа фондына беш эмек кунюнден йигирми беш эмек кунюнде ярдым айырмагъа къарар берелер.

«Коммунизм» колхозынынъ азалары исе махсус джебэ ичюн эки гектар себзе экип, шу «джебэ гектарлары»на айрыджа дикъкъат этип, бол берекет етиштирмек меджбуриетини алалар. Колхоз азалары шу къабул олунгъан къарардан сонъ мудафаа фондына 11 бинъ 119 рубле пара, 149 бинъ 800 рублелик облигация топлап берелер.

Колхоз азалары ве шу райондаки дигер девлет муэссиселерининъ хадимлери 57-джи орду адресине ве шу ордунунъ теркибине кирген, генерал Гагин командирлигиндеки 58-джи дивизия дженкчилерине эм де шу дивизиянынъ 175-джи окъчылар полкындаки 2-джи батальонынынъ командирине ве аскерлерине 3 бинъ 985 чифт юнъ чорап, дёрт бинъ чифт кьолчакъ, 200-ге якъын тюп сыджакъ урба эм де бинъге якъын кьулакълъы кълпакъ ёллайлар.

Бу бахшышларны алгъан сонъ 58-джи гвардия окъчылар дивизиясынынъ аскерлери ве командирлери адындан «Коммунизм» колхозы азаларына ве Михайловское кой советининъ эмекдарларына мектюп келе. Мектюпте, джумледен шай язылгъан эди: «Сизинъ Совет Силялы Кучълери ичюн кълпакъырувынъыз эпимизде буюкъ эеджан догъурды. Биз пек яхшы билемиз ки, азырки вакъытта сизлер озюнъиз де ярдымгъа мухтаджсынъыз, ама онъа бакъмадан бизлерни де унутмагъансынъыз, шунунъ ичюн де сизлерге буюкъ тешеккюримизни бильдиремиз. Сизинъ кълпакъырувларынъыз биз Ватан бекчилерине кучъ-гъайрет бере, душмангъа даа да кучълю дарбелер эндирмеге давет эте. Бизлер де сизлерни ишандырып айтамыз ки, бизим мукъаддес топрагъымызгъа бастырып кирген фашист кельмешеклерини тез вакъытта ер юзюнден ёкъ этермиз.»

Мына бир мектюп даа. Джебэде кеткен токътавсыз дженклер вакътында, 175-джи гвардия окъчылар полкынынъ аскер ве офицерлери адындан «Коммунизм» колхозынынъ къадын-кызыларына кельген бу мектюп шай башлана: «Урьметли къадын-кызыларымыз, аналарымыз, апте-къардашларымыз, сизлерге, джебэ аркъасында агъыр хызметлерни эда эткен эмек къараманларына озюмизнинъ буюкъ тешеккюрлеримизни бильдиремиз. Сизинъ ёллагъан бахшышларынъызны алып пек мемнун олдыкъ. Бизлер — кызыл аскерлер, командирлер ве сиясий болюк хадимлери ичюн ёллагъан бахшышларынъыз, кълпакъырувларынъыз бизге буюкъ теселли олды.

Сизинъ ёллагъан бахшышларынъыз шуны косътере ки, ишчи-койлю Кызыл Ордусынен совет халкъы арасындаки багъ кеттикче пекинмекте. Урьметли къадын-кызыларымыз, немсе башкесерлери бизим Ватанымызны енъип, сербест совет халкъларыны озюне кьул этмек истей. Мемлекетимизни исе озюнинъ колониясына дёндирмек мерамында. Сиз — къадын-кызыларны исе озьерине хызметчи этмек истейлер. Совет халкъы бир вакъыт кьул олмаз!

Ант этемиз, ер юзюнден фашизм маразыны ёкъ этмегендже курешимизни токътатмайджакъмыз. Сизлерни де, джебэ аркъасыны даа зияде пекитмек ичюн заметлеринъизни аямай чалышмагъа чагъырамыз. Чюнки джебэнинъ аркъасы не къадар кучълю олса ордумыз да ойле кучълю олур».

Шу мектюп «Коммунизм» колхозынынъ къадын-кызылары арасында окъулып музакере этильди. Колхозджылар Гъалебе ичюн даа яхшы чалышмагъа сёз бердилер.

Джебэнен багъ дигер бир ёлнен де алынып барылды. О багъ — аскерлернен кой ве шеэр эалиси арасында мектюплешюв ёлунен олды.

Бир бакъкъанда онынъ ойле буюк эмиети ёкъ киби корюльсе де, дженкчилеримизнинъ рухыны котерювде, онынъ буюк ярдымы олды. Олар озъ къуванч-арзулары, гъайыплары акъкъында субетлешмеге имкян таптылар.

Пек чокъ яшлар ойле мектюплернен гъыябий таныш олып, сонъундан озъ яшайышларыны бири-бирлеринен багъладылар. Бундан да башкъа шу мектюплешювлер джебэнен, онынъ аркъа тарафы арасындаки сыкъы багъны акс эттирген делиль олды. Халкънынъ озъ Орду-сына беслеген сынъырсыз севгисини ве сыкъы багъны тасдыкъ этти.

Ишчилер, койлюлер, интеллигенция векиллери озъ мектюплеринде Гъалебемиз ичюн озъ кучълерини аямай чалышаджакъларына, ордуны керек сияларнен даима темин этип тураджакъларына азыр олгъанларыны билъдирдилер.

Тейфыкъ командирлик эткен гвардия окъчылар батальонынынъ комсомол яшлар, Тейфыкъ тедавийленген Михайловское кой совети ве онынъ етекчилигиндеки колхоз яшларына ёллагъан мектюплеринде: «Биз джебэнинъ огъ ёлагъында дженклешкен комсомоллар фашист баскъындыжларыны ёкъ этювде эр биримиз айрыджа исап алып барамыз. Биз, батальон снайперлери, комсомоллар Марченко —36 душман аскерининъ джанына етти, Колесников —22, Мирзамухамедов —20, Мухтеремов —18, Николаев —15 фашистни ольдюрдилер, бизлер душманнен бойле исаплашамыз.

Бизим комсомол яшлар тешкиляты энъ яхшы дженкчилер исабына эп осьмекте. Тешкилятымызынъ снайперлери сизни ишандырып айталар ки, севимли Ватанымызгъа басып кирген фашист ягъмаджыларыны ер юзюнден ёкъ этмегендже сияларыны эллеринден быракъмай-джакълар».

Джебэге ёллагъан мектюплеринде ана-бабалар, апте-къардашлар, мектеп талебелери ве пионерлер ве комсомоллар дженкнинъ тез битмесини ве догъмушлары сагъ-селямет къайтып кельмелерини арз эткенлерини билъдире эдилер. Эр бир мектюп:— фашизмге олюм!— деп екюнлене эди. Чюнки шу талап энди Ватан, партия, халкъ талабы олып къалгъан эди. Эм немселерни шашырткъан кучъ шу эди. Фашистлер аман-аман бутюн Авропа девлетлерини дженклешип алгъан олсалар да, бойле инатлыкънен дженклешкен кучълерге даа расткельмеген эдилер.

Тейфыкъ бир ай зарфында къайнатасынынъ эвинде тедавийленди. Бу девирде хаста киби эвде ятмады. Хусусан яшлар арасында чокъ ишлер алып барды. Ерили партия ве комсомол тешкиятларына фааль ярдым косьтерди. О Михайловское коюнде ве этрафтаки колхозларда ордугъа чагъырылгъан яшларнен айрыджа дерслер алып барды, койлерде ава уджюминден ве химия уджюминден сакъланувны темин эткен группалар тешкиль этти, бу ишке о эсасен юкъары сыныфларда окъугъан талебелерни ве о ердеки муэссиселерде чалышкъан хадимлерни джелъп этти.

Вакъыт-вакъыт откерильген митинглерде Тейфыкъ топлангъанларны джебэдеки вазиятнен таныш эте, япылмасы зарур эсас ишлер акъкъында айта эди.

Тейфыкънынъ къайнанасы да пек алчакъ гонъюлли эм де чыдамлы къадын олып, киевине элинден кельген ярдымларны япкъан, шу агъыр вакъытта онъа тез тюзельмеси ичюн шараит яраткъан.

Михайловское коюнде тюзелип гъайрыдан джебэге кеткенде, Тейфыкъны ялынъыз къадынынъ тувгъанлары дегиль де, бутюн кой халкъы озгъармагъа чыкъа. Озгъаргъанлар Тейфыкъны дженктен сонъ мытлакъа шу койге келип яшамасыны риджа этелер.

Тейфыкъ къайнатасынынъ эвинден Пенза шеэриндеки арбий госпитальге келе. Анда 1944 сенесининъ март айына къадар девалана.

Акъайы Пензагъа авушкъан сонъ, чокъкъа бармай Мария Степановна да агъыр аякълы олгъанындан арбий хызметтен азат этиле ве озъ эвлерине къайта. Эки-учъ кунъ анда раатлангъан сонъ, кене ёлгъа

чыкъя. О акъайы Тейфыкъны корьмек ве онъа хайырлы хабер айтмакъ ичюн Пензагъа ашыкъя. Тейфыкъ къадыны тезден арбий хызметтен бошайджагъыны бильсе де, оны даа беклемей эди. Мария Степановна исе аселет онъа бильдирмей, шай, апансыздан барып шашыртмакъ истей, эм шай да япа.

Корюшювлери пек эеджанлы ола, севингенлеринден бири-биринен лаф этип тоямайлар. Ама эсас къуванчлы хабер бундан сонъ олды.

Меселе шунда ки, Тейфыкъкъа Советлер Бирлиги Къараманы унваны берильгенине ант фермаиннынъ чыкъкъанындан онынъ озюнинъ хабер икъ эди. Мария Степановна онъа буны айтты. Олар шу анъ госпиталь китапханесиндеки газеталарны алып араштыра башладылар. Ферман тапылды.

Тейфыкъны госпитальде бсрабер яткъан офицерлер хайырладылар, сонъра госпиталь начальниги кельди. О да Тейфыкъны хайырлады ве, шу куню ашханеде зияфет тешкиль этмслерини эмир этти.

Не демек олсун! «Алтын Йылдыз» ве Ленин ордени!.. Демек о озюнинъ ана-Ватан алдындаки борджыны намуснен эда этти. Ана-Ватаныны къорчалав киби мукъаддес ишке, гъалебеге озъ иссесини къошты...

Къадыны бир афта къадар Пензада булунгъан сонъ озъ эвлерине къайтты. Тейфыкъ оны озгъарып чыкъты. Догъаджакъ огъуллаарына, не ичюндир о къадыны мутлакъ огълан догъураджагъына эмин эди, мукъайт олмасыны риджа этти.

— Манъа даа чокъ деваланмакъ керек оладжакъ, эм меним киби чокъ ятаджакъ яралыларны башкъа тарафкъа эвакуация япаджакъ олалар,— деди о,— къайда да олса мен санъа язып бильдиририм, сен мени къыйнама, язып тур. Мен Тантана ве Лобанидзенен де язышып турам. Тантананынъ язгъанына коре, оны офицерлер курсына ёллайджакъ ола экенлер.

Къадынынъ озгъаргъан сонъ Тейфыкъ озюнде насылдыр бир раатсызлыкъ асыл олгъаныны сезе башлады, дерсинъ олар сонъки кере корюшкенлер...

Госпиталлер яралыларнен толу, дженкнинъ девам эткени учъ йылны кечти. Догъру энди бизлер дегиль де, душман артына чекиле, шай олса да даа дженкнинъ сонъу корюнмей...

Тейфыкънен бир палатада яткъан уйкен лейтенант Скворцов Тейфыкынынъ янына келип отурды ве онъа шойле деди:

— Сиз бахтлы адам экенсииз, майор аркъадаш, къадынынъыз сизни пек севе экен. Занымджа о сизни озюнден де зияде...

— Омюр аркъадашынъ олгъан сонъ, урьметсиз яшамакъ мумкюнми?— деди Тейфыкъ, субетдешининъ атештен янып, тола тюсюне кирген ве томар-томар олып тургъан янагъына назар ташлады.

Скворцов куледжек олды. Бу вакъыт онынъ янымыш дудакълары тартылгъан даре териси киби агъарды, худжур корюнини алдылар. Алышмагъан адамгъа бу пек титис корюне эди. О экимлернинъ ярдымынен сагъ къалса да, кузгюде озюни корьген сонъ, абдырап кеткен. Эм бир даа къолуна кузгю алмагъан. О аилесине, догъмушларына кимсеге сагъ къалгъаныны бильдирмей. Онъа аркъадашлары да бир шей айтып оламадылар. О ялынъыз Тейфыкънен, кяде бир субетлеше тургъан. Мына шимди де, онынъ къадынынен мунасебетлерини корип, сёз къатты. Лаф эткенде элинен бетини сакълагъан киби ола...

Акъшамлары палатада шахмат, домино ойнап, давалашып вакъыт кечирелер, лякин госпиталлерде яткъанлар ичюн вакъыт пек агъыр йылыша. О ерде эр ким недир беклеп тура. Биревлер, кене де джебёге кетмекки, биревлер операция оладжагъыны, я да «арбий хызметке ярамай» кягъытынен шу ерден чыккып кетеджегини, къыскъасы, эр ким сабырсызлыкънен шу ерден къачан чыкъаджагъыны беклей.

Инсанларда сабыр къалмай, базан олмайджакъ шейлерчюн дава котерелер. Мына кене де, къапыгъа якъын яткъан лейтенант Пашенко янында яткъан уйкен лейтенант Филиповнен тутушты. Башта олар

не вакыт насыл бир шараитта яралангъаныны хатырлавдан башладылар.

— Мен шу куню яраланаджагъымны биле эдим,— деди Филипов. О гедже тюшюнде апайынен къавгъалашкъанларыны корьген, сонъ нечюндир шу тюшни «хайырсыз хабер» деп бильген.

— Демек сен, кунъ эвельси, не вакыт яраланаджагъынынъны бильдинъ, шаймы?— деп Пашенко башыны терсине саллады.

— Бильдим.

— Олмайджакъ шей! Сен яш балалар киби лаф этесинъ, бизлерни ахмакъ беллейсинъ гъалиба.

Лякин къомшусы кене «бильдим» демектен таймады.

Сонъ даваны девам эттирмек ичюн Пашенко:

— Мен беллесем пияделер чокъча яраланалар,— деди.

— Мен окъчылар полкынынъ разведка башлыгъым, даима ог сафтам, ама учюнджи йылы биринджи кере яраландым, эм о да тесадюфен олды, озюм къабаатлым,— деди, энди тюзелип, бугунъ-ярын джебге кетеджек капитан.

— Екъ достым, демек сен пияделер сафында экенсинъ.

— Я айтып отурам да къайда олгъанынмы?!

— Екъ, ялан айтасынъ. Мени коресинъми, бу энди дёрдюнджи кере яраланувымдыр.

— Сен инанмасанъ шахсий деломны косътерейим,— деп капитан башлагъан эди, Пашенко онынъ лафыны больди:

— Меним шахсий делом устюмде, тенимде язылы, мына бакъ!— деп еринден турды, союна башлады.— Мына, тешиклерни сая билесинъ. Эгер каскам олмаса эди, энди о бир дюньяда дженклешеджек эдим.

Динълегенлер кулюштилер. Затен джебэлерде олып кечкен вакъиаларны сонъундан, дженк иштиракчилери тариф эткенде хатырлавларыны шакъа этип айтмагъа севелер, эм озьлери чокъ лафларгъа да инанмайлар.

Тейфыкъ давагъа къошулмады, о озь ойларынен мешгъуль, шимди сафдашлары арасында. Капитаннынъ айткъаны киби, о озю де тааджипте къала. Днепр кечитинде о къадар мешакъатлы урушларда олып яраланмады. Анда яраланмакъ дегиль, ольмек де бир шей дегиль эди. Шай о, ким не ерде йыкъыладжагъыны бильмей, кимерлерни джебге кетейткъанда эляк олалар. Лякин капитан учь йыл атеш ичинде олып, бир кере, озю айткъаны киби, тесадюфен яралангъан...

Энди кунълер узады. 1944 сенесининъ февраль айынынъ сонълары. Кунешли, айдын бир кунъде капитанны достлары джебэге озгъардылар. О башкъа ерде арбий урбаларыны кийген сонъ, къайтып кене палатагъа кирди, эр кеснен айрыджа сагълыкълашты. Озгъаргъан аркъадашлары исе онынъ кене дженкке, атеш ичине, кирмеге кеткенини кунълейлер. Пашенко онъа:

— Айды достым, дженк энди учь йыл даа девам этмез, сен исе учь йылда бир яралана экенсинъ, энди къысмет олса, сеннен тынч омюрде корюширмиз,— деп онынъ къолуны сыкъты.

Капитан кеткен сонъ палатада чокъ вакыткъадже сукюнет укум сюрди, сонъ кене де шахмат, домнно оюнлары башлады. Акъшам устю эки санитар капитаннынъ бошагъан ерине башкъа бир яралыны алып кирдилер. Онынъ башы тазе бинтлернен сарылгъан, бети топракъ тюсте, козьлерини яваштан ачып къапата, лаф айтмагъа джесарети ёкъ.

Гедженинъ бир маалинде Тейфыкъ абдырап уянды. Орталыкъ тынч, эр кес юкъуда, азбардаки фенер ярыгъында тереклернинъ саллангъаны корюне. Сувукъ. Тейфыкъ этрафкъа козь этти. Сонъ, бирден не ичюн уянгъаныны анълады. Янъы кельген яралы ольген.

Аякъларынен папучларыны тапып кийди, тюрп урбаларынен яваштан яралы яткъан кроваткъа якъынлашты. О байгъушнынъ бетни гедже, нечюндир, ешерген киби корюне. Козьлери ичине батып кеткенлер... Тейфыкъ эгилип, онынъ бетине бакъты. Сонъ энди аркъадашла-

рыны уянтайым дегенде, яралы яваштап козьлерини ачты. Тейфыкъ абдырагъан киби олды, эм севинди:

— Сув берейимми!— деп сорады. Лякин хастанынъ агъызыны ачмагъа кучю ёкъ эди. Тейфыкъ чайникни алып, онынъ агъызына сув тамызды, яралы юткъуна башлады. Тейфыкъ онынъ сагъ экенине пек севинди. Яралы «етер, сагъ ол!»— дер киби козьлерини эки кере ачып юмды.

— Юкъла, достым, бир шей керек олса, чагъыр, утанма, мен сенинъ янынъда ятам,— деп онынъ ёргъаныны тюзетти, озю халатыны омузларына ташлап, аяткъа чыкъты. Сигар якъты. Аятта сувукъ, тышта ель. Ель гъарп тарафтан эсе, Тейфыкънынъ хаялында чешит ойлар къозгъалды...

Мында балалар кунъдюз кунълери таякъларыны тюфек этип, дженк оюны ойнайлар. Ама айткъанларына коре, дженк олып кечкен ерлерде, балалар «дженк» оюныны ойнамай экенлер.

Тейфыкъ чекише-чекише, сабагъа якъын юкълап къалды. Оны насылдыр бир шамата уянтты. Козьлерини ачкъанда столдаки самогон шишесини коръди:

— Я бу да насыл шей, сабадан ичкиге урунгъансынъыз?— деди.

— Дженк битеятыр, достым, сен исе юкълайсынъ...

— Сиз не айтасынъыз?..

Онъа да бир стакан самогон узаттылар.

— Сен башта мына буны патлат, сонъ не олгъаныны анълатырмыз,— деп стаканны онынъ къолуна туттырдылар:

— Тюневин палатамызгъа кельген агъыр яралынынъ къадыны огълан догъургъан, телеграмма кельди, шуны ювамыз,— деп кулюштилер.

— Я бабасына буны анълатып олдынъызмы? О заваллы бир шей анълап оламы?

— Анълаттыкъ, козьлери яшлангъан киби олды.

Сонъ, тез-тез шишени сакълады, стаканларны ювып ерине къойдылар. Экимни беклер киби, эписи ерлерине отурдылар. Палатагъа баш эким ве эмширелер кирдилер. Мында низамны бозгъан киби бир шей эслемедилер. Эким башта янъы кетирилген яралынынъ набызыны тешкерди, козьлерини ачып дикъкъатнен бакъты, сонъ эмширелерге не япмакъ кереклигини айтты. Эмширелернинъ айткъанларына коре о заваллынынъ башына къуршун бир тарафтан кирип экинджи тарафтан чыкып кеткен. О исе яшай. Муджизе. Дженкте нелер олмай!

Баш эким эр кимни бакъкъан сонъ, ондан шу агъыр яралы (онынъ фамилиясы Махаридзе эди) яшайджакъмы деп сорадылар. Эким бир аз ойлангъан сонъ:

— О энъ агъыр девирини кечирди, яшар деп умют этемиз,— деди.

Яралылар севиндилер, экимни къуванчнен озгъардылар. Теренден нефес алдылар. Дерсинъ олар агъыр бир юкнинъ астындан чыкъкъанлар.

Сонъки вакъытларда Тейфыкъ фырсаат таптымы, аркъасы устуне ятып, аягъыны тизинден ойната башлады. Агърысына чыдаылмай терлесе де, ташламады, чюнки эким онъа: «Аягъынъны ишлетип турмасаң, дамарларынъ къатып къалыр, аягъынъ яры къатлангъан алда къалыр,— деген эди. Тейфыкъ къоркъты, эм шу кунъден башлап, агърыдан терлеп, сыланса да, аягъыны ойната берди. О эр шейден зияде бир даа джебэге къайталмам, деп къоркъа эди.

Энди къолтукътаякъларыны ташлап, бир таякънен юрип башлагъанда шойле къараргъа келе. «Мен энди ярдымсыз юрип башладым, озъ къысымымны барып тапкъандже кечкен вакъыт ичинде тюзелирим. Буны япмакъ ичюн исе къадыны оны Москвагъа къадар озгъармакъ керек оладжакъ...

Палатада эр шейни эслеген Скворцов Тейфыкъкъа:

— Сиз тюзельген сайын юкъунъыз къача гъалиба, геджелери ич юкъламайсынъыз,— деди.

— Энди куньлер узанды, сувукълар битти, бойле вакъытта шай файдасыз вакъыт кечирмекни ерсиз таныйым...

— Худжур шей! Сизни шу алынъызда мындан ким чыкъарыр. Джебэге баргъан адамлар беяз чаршафлар ортюнип ятмагъаныны сиз менден яхшы билесинъиз, бойле алынъызда сиз анда файда кетире-джек ерине биревлерге беяз олурсынъыз!..

— Мен оларны барып тапкъандже тюзелirim. Мында энди озь-озюмни ашап башладым, сабырым тюкенди.— О халатынынъ джеб-лерини къармалап папирос къыдыра башлады.

Шу куню къадынына: «Манъа кель, джиддий лафым бар»,— деп мектюп язды. Экимлерге ве палатада яткъан дигер аркъадашларына Тейфыкъ озь ниетини бильдирмедн.

Госпитальде яткъан яралыларны бир къач группагъа больмек мумкюн. Агъыр яралылар ичюн энъ къоркъунчлы вакъыт гедже ола. Эр ким юкълагъанда оларгъа озь агърыларынен курешмек, чекишмек керек. Энди тюзелип башлагъанлар исе не вакъыт чыкъаджакъларыны бильмей кыйналар. Козълери огюнде слядаш достлары, таныш-билишлерн, тувгъанлары джанлана, бармагъа ер тапалмайлар...

Тейфыкъ энди тюзелип, юрип башлагъан сонъ, госпиталь омюри джанына такъ эткенини ис этти, дерсинъ къафеске къапалгъан къуш. Къадышындан да хабер-тебер ёкъ. Бельки ёлдадыр. Лякин о да энди агъыр аякълы къадын, бойле агъыр вакъытларда бир озюне ёлгъа чыкъмакъ къолай дегиль. Қардашыны янына алса, онъа билет бер-мезлер, шимди тек арбий адамларгъа юрге мусааде этиле.

Ниает, чокъ бекленильген мектюп кельди. Мария Степановна март айынынъ башларында ёлгъа чыкъам, деп яза. Демек шу куньлер-де келеджек.

Мектюп кельгенининъ экинджи куню, госпиталь башлыгъы саба козетювини отъкезгенде, Тейфыкъ госпитальден кетмек ичюн изни со-рады. Эким онъа тааджипнен бакъты:

— Сиз бу алынъызда къайда бармакъ истейсинъиз?— деди.

— Мен энди эвде тедавийленсем де олур, меним къадыным эм-шире...

— Эмшире олгъаны яхшы, лякин бель кемигинъизиниъ ярасы хавфлы. Бу акъта джиддий тюшонмек керек. Ёкъса мында сизге кел-лишмеген бир шей олдымы?..

— Ёкъ-ёкъ, кимсеге шикъетим ёкъ, аксине, мен сонъ дередже мемнуным, шикъетим фашистлерге, оларнен исаплашмакъ керек.

Мария Степановна кельгенде Тейфыкъ энди ёлгъа чыкъмагъа азыр эди. Олар башта Воронеж областына, къадынынынъ койлерине, бардылар. О ерде бир къач кунь тургъан сонъ, Тейфыкъ пайнозю ёл-гъа чыкъмакъ, озь къысымыны барып тапмакъ къарарына кельди.

Тейфыкъ досты Лобанидзе ёллагъан адреснен ёлгъа чыкъты.

Апрель айынынъ башлары олса да, даа авалар сувукъ, сыкъ-сыкъ къарлы ягъмурлар ягъа. Джебэге якъынлагъан сонъ ёлуны тесадюфен расткельген арбий машиналарнен девам этти. Госпиталь режимине алышып къалгъан адамгъа ёл къыйынлыкъларына чыдамакъ зор келе.

Тейфыкъ ёлда сувукъланды, лякин бир ерде токътамады, озь иля-джларынен тедавийленди. Ниает, бинъ бир зорлукъларнен, озь къы-сымына барып чыкъты.

Комбатны буюк къуванчнен къаршылап алдылар. Полк командири онъа:

— Мен санъа айтмагъан эдимми, мына сафымызгъа кене къайт-тынъ. Советлер Бирлигининъ Қъараманына шерефлер олсун! — деп къычырды, оны бир даа къучакълап хайырлады.

Вазият мусааде эткенине коре полк штабына бутюн батальонлар-дан векиллер чагъыртылды ве тантаналы муитте Былинкин Тейфыкъ-нынъ коксюне Ленин ордени ве «Алтын Йылдыз» медалини такъты. Сёзге чыкъкъан сафдашлары оны юксек мукафатнен джан-

Фатма Аметовна Аблямитова.

Мария Степановна Кочкина.

гоньюльден тебриклеп, илериде янчы-янчы гъалебелерге пришмесини тиледилер.

Тейфыкъ эр шейден зняде озъ кысымыны барып тапкъанына севинди. Лякин онынъ севинчи чокъкъа бармады. Яралары къозгъады. Сол аягыны зорнен сюйреп башлады. Досты Лобанидзе онъа элинен кельген ярдымыны косьтерсе де, вазнет тюзельмедиле, онъа джиддий деваланмакъ керек эди.

Тейфыкъ о вакъыт койдешин Ниязий Таптананен корюшалмады, о кендже лейтенантлар азырлагъан курсларда тасиль алмакъта эди.

Кене къадынына хабер этелер. Лякин Мария Степановна энди ёлгъа бир озю чыккын оламай. Тейфыкъ ёлгъа озю чыкъа. Борисоглебск шеэринде оны къайнатасы къаршылап ала. Олар койге берабер къайталар. Эвде бир афта къадар раатлангъан сонъ, Тейфыкъ озю яткъан госпитальге кете. Лякин анда оны чокъ тутмайлар, башкъа яралыларнен бирликте, Краснодар шеэриндеки арбий госпитальге ёллайлар.

Бойлеликле, Тейфыкъ айланчыкълы ёлларнен 1944 сенесининъ бааринде, джебэден узакъ Краснодар шеэринге келе.

Дымлы ве сыджакъ сль аваны эп йымшата. Дженюпке джылынкъан сайын, къардан темизленген ерлер ешилъ къадифени анъдыра. Этраф кенишлеген, кок нсе даа да котерильген киби корюне. Мында, джебэден узакъта, бааръ нефесинен джанлангъан топракъны, келеджек берекет ичюн чалышкъан адамларны корьгенде юрегинъ таша, къайдадыр дженклер кеткенини, адамлар бири-бирини эльдюрмек ичюн котеклешкенлерини тасавур этмек биле зор ола. Лякин эшлон-эшлон яралыларны корьгенде о атеш даа сёммегенини деръал анълайсынъ.

Озь палатасынынъ пенджересинден бакъып терен тюшюнджелерге далгъан Тейфыкъкъа эмшире:

— Сизни Сочи шеэринден биревлер къыдыра экен, турып олсанъыз начальникке киришъ, о сизге ким олгъаныны айтыр,— деди.

Тейфыкынынъ мында келип тюшкенине энди баягъы вакъыт олды.

Дженюп кунешининъ шифалы зиялары онынъ дертлерине дерман олды, озюни кунь-куньден яхшы ис эте башлады. Энди таякъсыз юре, демек мумкюн.

Тейфыкъ халатыны кийип, эмширенинъ артындан экинджи къат-къа, начальникнинъ одасына ашыкъты. Къапыны къакъты:

— Мумкюнми? — деди.

— А, къараман, киринъиз, киринъиз, сизни мында раат къоймайлар, манъа шеэр коменданты телефон этти, о сизинъ мында олгъанынъызны бильмек истей. Сизни Сочиден кимдир къыдыргъаныны айтты.

Тейфыкъ тюшюнджеге далды, чюнки Сочи шеэринде онынъ таныш-билиши ёкъ эди.

— Ким экен о, озю акъкъында бир шей айтмагъанмы?

— Ёкъ, о ялынъыз сизинъ мында олгъанынъызны бильмек истеген. Аньлашыла озю кельмек истей гъалиба.

— Ойле олса, къапымыз ачыкъ, тёрюмиз бош! — Тейфыкъ озь ода-сына къайтты.

Арадан учь кунь кечкен сонъ онынъ адына мектюп кельди. Эр шей беян олды. Оны къыдыргъан адам Тейфыкънынъ якъын досты, Орёл шеэринде оны окъуткъан офицерлерден бири, Энвер Арифов эди.

Арифов яраланып Москва арбий госпиталине тюшкен, аякъкъа тургъаны киби сагълыгъыны пекитмек ичюн Сочи шеэриндеки арбий госпитальге ёлланыла. Бир вакъытлар РККнынъ санаториясы олгъан шу бинаны, дженк йыллары госпитальге айландыргъанлар, лякин анда энди тюзеле башлагъан яралыларны ёллай экенлер. Арифов да бу ерге Москвадан келип тюше.

Белли олгъаны киби, Кърым ярым адасындан бизим сиялы кучьлеримиз чекильген сонъ, Севастополь даа дженклеше эди. Дагъларда партизан отрядлары тешкиль олунып, олар душмангъа раатлыкъ бермей эдилер. Лякин джебэ узакълашкъан сонъ партизанларнынъ вазие-ти пек агъырлашты, шай олса да, олар курешни девам эттирдилер. Лякин «Буюк топракънен» багълары къыйынлашты. Ондан да башкъа, белли олгъаны киби, Кърым орманларынынъ мейданлары ойле буюк олмагъанындан, махсус айырылгъан душман къысымлары, вакъыт-вакъытнен орманларны «тарап» чыкъа эди. Нетиджеде, парти-занлардан да зияде ерли эали азап чеке эди. Немселер: «Сизлер партизанларгъа ярдым бересинъиз, оларны ашайт эм де адамнен те-мин этесинъиз!» — деп дагъларгъа якъын бир сыра койлерни якъып ташладылар.

О йыллары Кавказда, Кърым партизанларынен багъ туткъан, оларны сия, ашайт ве урбанен темин эткен тешкилят мейдангъа ке-тирилди. Тешкилятта эсасен Кърымнынъ реберлери чалыша эдилер. Белли шаиримиз Абдурем Алтанълы да анда эди. Олар дигер белли эдебиятчыларымызнен бирге, эали арасында даркъатмакъ ичюн партизанларны махсус эдебиятнен темин эте эдилер.

Энвер Арифовнынъ Сочиге кельгенини ишиткен Абдурем агъа Алтанълы оны корьмеге бара ве Краснодар шеэриндеки госпитальде къараманымыз, майор Абдул Тейфыкъ тедавийленгенини анълай. Шу хабер Энвер Арифовны пек севиндире. Энвер озю де бир вакъытта Орёл шеэрининъ коменданты олгъанындан, шу анъ Краснодар шеэри-нинъ арбий комендантына телеграмма ёллай. Джевап алгъан сонъ Тейфыкъкъа мектюп яза.

Шу куньлерде, яни 1944 сенеси майыснынъ башларында Кърым ярым адасыны Перекоптан Захаров команданлыгъындаки экинджи орду, дженюптен исе 51-джи орду азат эткен эдилер. Севастопольде дженклер даа девам этсе де, Кърымнынъ къалгъан территориясы энди душмандан темизленген эди.

Чокъкъа бармай эски достлар корюшелер. Тейфыкънынъ кокую-сннде «Алтын Йылдыз»ыны корип досты пек къувана ве джан-юректен оны тебриклея.

Эки совет офицери, эки дженкчи азат этильген Кърым ярым ада-сына барып, озь тувгъанларынен корюшмек къарарына келелер ве шай да япалар. Госпиталь башлыкълары оларгъа эки афта вакъыт бере. Краснодар шеэрининъ коменданты исе, баргъан ерлеринде кене де комендатурагъа теслим этмек шартынен, оларгъа бир машина бир де айдавджы бере.

Тейфыкъ даа топаллап, таягъына янтайып юрсе де, догъмушларынен корюшмек, оларнынъ сагъ-селямет олгъанларыны бильмек истеге бутюн агърыларыны тындыра.

Олар Керчь богъазына къадар озь машиналарынен келе, о ерден паромнен Кърымгъа чыкъалар ве майыс 8 куню, Симферопольге баралар. Башта шеэр комендатурасына барып не макъсаднен кельгенлерини анылаталар, авале олунгъан машинаны анда къалдыралар.

Комендант оларнынъ машиналарыны ала, озь машинасыны ве дёрт аскер бере, Алушта шеэринде ёллай. О вакъыт перевалда даа душман къалымтылары олгъанындан, къорчаламакъ ичюн дёрт окъчы бериле.

Олар Алуштагъа сагъ-селямет барып еткен сонъ, машинаны ве окъчыларны Симферопольге къайтаралар. Озьлери исе катерге минип, Тейфыкнынъ догъгъан кою Партенитке ёл алалар. Койде скеде ол-магъанындан катерден адамларны курекли къайыкъларгъа тюшюрüp, ялыгъа алып чыкъа экенлер.

Дженктен эвель шу къайыкъта Тейфыкнынъ дайысы Мамут чалыша экен. Катерге якъынлашкъан къайыкъчы Мамут олгъаныны Тейфыкъ деръал эсledi. Лякин индемеди. О исе офицерлерни танымады. Лякин ялыгъа якъынлашкъанда Тейфыкны бирден таныды. Куреклерини ташлап, онынъ бойнуна сарылды, козьлеринден яшлары тыгъыра башлады.

Азиз мусафирлерни Мамут агъа эвлеринде озю алып бара, козь-айдын къавесини бирликте ичелер. Тейфыкнынъ анасы Айше апте, къардашы Лютфие, агъасы Али, Тейфыкны сагъ-селямет корьгенде, шашып къалалар. Умют этильмеген мусафирлерни къоймагъа, къондурмагъа ер тапалмайлар...

Тейфыкны корьмек ичюн озь койлери ве янаша койлерден чокъ-тан-чокъ адам топлана.

1944 сенесининъ бааринде Тейфыкнынъ озь койлеринде баргъаны ве о ерде отъкерильген таптаналы митинг акъкъында китабымызнынъ башында айтып кечкен эдик. О бахтлы куньлерни тек Тейфыкнынъ догъмушлары дегиль де, Къараманны корьмек ичюн кельген адамлар да унутмайлар.

Тейфыкъ озь эвлеринде чокъ отуруп оламады, кене джебэге къайтты. О вакъытларда дженк энди Румыния, Польша ве дигер Европа мемлекетлерини фашизм маразындан азат этмек ичюн кете эди. Совет Ордусынынъ аскерлерини Европа халкълары озьлерининъ къуртарыджылары деп къаршыладылар ве Ордумызгъа эллеринден кельген ярдымны косьтермеге азыр эдилер. Совет Силялы Кучьлерининъ интернациональ характери, онынъ енгильмез олгъанынынъ решии эди.

Ондан да башкъа экинджи джан дженки пек чокъ халкъ кутълелерини арекетке кетирди. Олар совет девлетини озь Ватаныны насыл гъайретнен къорчалагъаныны корип, рухландылар, озьлери де эллерине сила алып, душманнен дженклеше башладылар. Европа мемлекетлеринде партизан арекетини кунь-куньден кенишledi. Эм оларнынъ фашизмнен курешкен кучьлерге буюк ярдымлары олды. Нетиджеде, кениш халкъ кутълелери ялынъыз фашистлерге къаршы дегиль де, оларгъа сатылгъан ве озь миллий барлыгъыны аякъ астына алгъан озь шорбаджыларына къаршы да курешип башладылар.

Аврупанынъ Шаркъ ве Дженюбий шаркъ мемлекетлеринде ватанперверлер ве оларгъа къолтуткъан кучьлер озь ватанларындан фашистлернен бирге, озьлерининъ помещик ве капиталистлерини де айдап ёкъ эттилер. Чюнки олар Гитлер ве Муссолиниге сатылгъан

эдилер. Нетиджеде, дженктен сонъ шу мемлекетлерде халкъ демокра-
тик кучълери девлет укюмини озъ къолларына алдылар.

Совет Ордусынынъ азатлыкъ сефери ялынъыз озъ девлетини фа-
шизм зулумындан къуртарувнен сынъырланмады. Совет аскерлери
фашист чызмасы астында инълеген Авропа мемлекетлерини къул-
лыкътан къуртармакъ ичюн дженкни девам этти.

Джебэде эм де онынъ аркъасында иришилген гъалебелер сае-
синде, 1944 сенесининъ язында озъ мемлекетимизини ве бизимнен сынъ-
ырдаш девлетлерни гитлерджилерден темизлемек ичюн аль этиджи
дарбелер эндирилле башлады.

1944 сенесининъ язына келип, Совет Сиялы Кучълерининъ ириш-
кен гъалебелерини корьмемек, оларны гизлемек мумкюн дегиль эди.
Шунынъ ичюн, истер-истемез о енъишлер акъкъында буржуа матбуат-
лары да язып башладылар. Энди дженк бизим гъалебемизнен бите-
джегини иттифакъчылар да анъладылар ве, ниаат, экинджи фронтны
ачмагъа меджбур олдылар. 1944 сенесининъ июнь айында Англия ве
Америка аскерлери Ла-Манш корфезинден кечип, Францияда ерлеш-
кен немсе-фашист къысымларына къаршы уджюм ачтылар.

Чокъ бекленилген экинджи фронт да ачылды. Энди фашистлер
эки атеш арасында къалдылар. Шу йылы совет-герман фронтыннынъ
бутюн ерлеринде бизим Ордумыз уджюмге кечти. Дженюбий Карелия-
да башлагъан уджюм нетиджесинде фашистлерни гъарпкъа айдап кет-
тилер. Биринджи Украина фронты исе кучлю урушларнен Украина-
нынъ гъарбий областларыны ве Польшанынъ дженюбини азат этти.
Шу операция Улу Ватан дженки тарихына: Львов-Сандомир опера-
циясы адынен кирди.

Эр кунъ, уджсыз-буджакъсыз жебэлерден рухландырыджы ха-
берлер кельмекте эди. Волга саилиндеки Сталинград урушы да, Ле-
нинград блокадасынынъ узюльгени де, Шималий Кавказда иришил-
ген буюк гъалебелер де, Курск, Смоленск, мешур Днепр дженклери,
эписи тарих олып къалгъан эди. Советлер Бирлигининъ вакътынджа
душман къолуна тюшкен топракълары баскъынджылардан темизлен-
ди. Энди куреш Авропа мемлекетлерини ве Германиянынъ озюни де
фашизмден азат этмек ичюн кетмекте эди.

Дженк йылларында ордуда булунгъан адамлар, бир де бир себеп-
тен озю хызмет эткен къысымдан башкъа ерге тюшип къалса, бутюн
имкянлардан файдаланып, кене де эвельде хызмет эткен къысымына
кельмеге ынтыла эди, чюнки эр бир арбий болюкнинъ озюне аит анъ-
анелери ола. Аскерлер бу анъанелернен гъурурланалар. Жебэ корьген
аскерлер аля бугунъ, лаф башласа, озъ къысымларына олгъан севги-
сини айтмагъа севелер. Бу достлыкъ агъыр вакъытлардаки гъайып-
ларнен, гъалебе къуванчынен багълы олып, ольгендже унутылмай.
Яраланып госпиталлерге тюшкен аскер ве офицерлер тюзелип чыкъ-
къан сонъ, оларны мытлакъа кене де озъ къысымларына ёлламалары-
ны риджа этелер.

Тейфыкъ эвлеринде эки кунъ олып, догъмушлары, сой-акъраба,
достларынен сагълыкълашып, ёлгъа чыкъкъанда Симферополь арбий
комиссариатына кире. Онъа даа якъында азат олунгъан шеэрде къал-
макъны теклиф этелер. Бунъа себеп, душман къолундан азат олун-
гъан ерлерде тез вакъыт ичинде тертип-низам къоймакъ, эалиге яша-
макъ ичюн нормаль шараит догъурмакъ ичюн ишанчлы адамлар пек
керек эди.

Симферополь арбий комиссариатынынъ башлыгъы майор Тимо-
феев, Советлер Бирлигининъ Қъараманы майор Абдул Тейфыкъкъа шу
теклифни япты. Лякин Тейфыкъ разы олмады.

— Мен дёрт кере яраландым. Кимерде озъ къысымыма якъын
ерлерде, кимерде исе пек узакъларда олдым, ама бир вакъыт оларнен
багъымны джоймадым. Меним бутюн къазанчларым да, гъайыпларым
да шу озъ полкымнен, озъ батальонымнен багълыдыр, эм олар мени
беклейлер,— деп Москвагъа ёл алды.

Дженк йылларында бир тарафкъа кетмек керек олса, айрыджа разылыкълмагъандже билет алмакъ, поездларгъа минмек зор эди. Лякин Тейфыкынынъ «Алтын Йылдызы» онъа шу ёлда буюк ярдым этти.

О, Москвагъа баргъан сонъ, бир кунъ пайтахтта олып, ёлуны девам этти, эм чокъкъа бармай, озюнинъ тувгъан 58-джи дивизиясына барып чыкъты.

Тейфыкъ хызмет эткен дивизия энди Львов шеэрни ичюн дженк-лешмекте эди. Шеэрни бермемек ичюн душман пек тырышты. Кунъ эвельден шеэрни танк къысымлары ве авиациянен темин эткен эдилер.

Душманнынъ кучлю къаршылыкълкъ косьтергенине бакъмадан июль 27-де Львов азат этильди. Сонъундан алынгъан малюматларгъа коре шу шеэр ичюн кеткен дженклерде, душманнынъ пек чокълъ аскери ёкъ этильди. Қыалгъанлары исе, бутюн арбий кедиклернен толу эшелон-ларыны ташлап Самбор шеэрини къачтылар.

Қъадимий Украина шеэри — Львов кене до озь девлетине къайтарылды. О шеэр 1250 сенеси князь Голицин Даниил Романович тарафындан къурулгъан эди. О шу шеэрге озь огълунунъ адыны берген (огълунунъ ады Лев экен). Шеэр табий джесеттен уйгъун ерде къурулгъан, о юксек къырлар устюнде ерлешкени ичюн, чокътан-чокълъ душманларнен курешмек ичюн онъайтлы ер олгъан. Фашистлер шу къадимий Украина шеэрини Лемберг ады бергенлер, лякин шеэр адыны да, ватаныны да авуштырмады.

Бизим мемлекетимизден айдалгъан сонъ фашистлер эсас кучьлерини Польшагъа топлап, Совет Ордусыны Польша сынъырындан кечирмемек къарарына келелер. Оларнынъ энъ къоркъкъаны — Польша да алынса Совет Ордусы Германиянынъ сынъырына барып тиреледжеги эди. Олар Висла озенининъ ялыларында пекинне башладылар. Лякин энди Қъызыл Ордунунъ кучюне къаршы тураджакълъ кучь Авропада ёкъ эди. «Енъильмез» фашист ордусыны да енъген кучь де барлыгъыны корьген эали энди фашизмнинъ дюнья юзюнден ёкъ оладжагъына ишана башлады.

1944 сенеси июль 20-де Москва радиосында франсыз халкъына багъышлап Морис Торез путкъ айткъан эди. Озь нуткъында о: «Франсызлар! Мен бугунъ акъшам сизлерге эвеля, уджу-буджагъы олмагъан фашист арбий эсирлерининъ колоннасы акъкъында айтаджакълъ олам. Олар кечкен базарэртеси куню, Советлер Бирлигининъ пайтахты Москва сокъакъларындан отип кеттилер. Ама олар энди 1940 сенеси бизим бульварымызда форса сатып юрген, енгиль гъалебелернен сархошлангъан, кийинип-къушанып, тыраш олып юрген ве кимсени инсан ерише корьмеген аскерлер дегиль эдилер. Бизим саткъын ёлбашчыларымызнынъ ярдымынен пек къолай гъалебе эльде эткен къопайчораларны мында танымасы зор. Шу куню мен оларнынъ юрюшлерини сейир эттим. Башлары ашагъыда, аркъалары къамбурлашкъан, башларыны котерип оламайлар. Чюнки бишьлернен, юз бишьлернен москвалыларнынъ ачувлъ бакъышларындан къоркъалар.

Олар Қъызыл мейданда парад тешкилятландырмагъа ашыкъа эдилер. Бизим мешур бульвар ве мейданларымыздан отькенлери киби, мында да къолайлыкълнен гъалебе къазанып, зенгинъ гъаниметлернен къайтаджакъларына эмин эдилер. Энъ эсасы исе, не истеселер оны япмагъа акълары олгъанына, кимсе оларгъа къаршылыкълкъ косьтерип оламайджагъына ишанып иш коре эдилер.

Мен бу «енъильмез дженкчилерининъ» шу Москвадаки парадларыны корип, Қъызыл Ордугъа озюнинъ буюк тешеккуримни билдирем. Эм Советлер Ордусынынъ кучюни бугунъде тек мен дегиль де, бутюн франсыз халкъы ис этсе керек. Совет халкъы, опынъ енъильмез Силялы Кучьлери, шу ханн душманны, шу маразны ер юзюнден ёкъ этмеген олса бизим алымыз не олур эди?!..»

Керчектен де къыркълъ дёрт сенесининъ енъишлери буюк эди. Орду-

мыз озюнинъ эфсаневий енъишлеринен, мемлекетимизнен сынъырдаш девлетлер Польшадан, Румыниядан кечип, Шаркъый Пруссиягъа келип таянгъан эди. Яни 1941 сенесининъ язында шу ерлерден башлагъан агрессия къайтып кене де о ерге кельди.

Тейфыкъ озъ дивизиясына къайтып кельген сонъ досты Тантананы араса да тапамады, о даа офицерлер азырлав курсларында эди. Къадыны озъ эвлеринде. Къайтып баргъан сонъ, эски достларындан о башта Лобанидзени тапты. Сонъ берабер полковник Былинкинге бардылар. Полковник Тейфыкыны корип, юректен севинди.

— Энди мен сени бир якъкъа ёлламам, Берлинни де алайыкъ да сонъ, къайда итесенъ анда кете билесинъ,— деп шакъалашты.

Тейфыкъ къадынындан энъ къуванчлы хаберни беклесе де, онынънен алякъасыны ёлуна къоялмай, даа догърусы, учъ коше мектюплер келип чыкъкъандже саплери энди башкъа ерлерде олалар. Озь исабынен Тейфыкъ энди баба олмакъ керек, лякин Мариядан хабер-тебер ёкъ!..

Тейфыкъ шу къуванчлы хаберни къыркъ дёрт сенесининъ августында, Висла озенини кечкен сонъ алды. Хаберни онъа, эр вакъыттаки киби, кене де досты Лобанидзе кетирди. О, энди сабыры биткен Тейфыкътан башта магъарыч истеп, сонъ июль 12 куню къадыны огълан догъургъаныны айтты. Огъланнынъ адыны, озьлери эвельден келишкенлери киби Юрий къойгъанлар.

Мешакъатлы дженклернен, джебэдеки эсас кучьлер энди Висла озенине келип еткен эдилер. Август 1 сабасы озенини кечмек эмпр алынгъан сонъ, арбий къысымларда буюк азырлыкъ башланды.

Чарпышмадан эвель сонъки гедже...

Сыджакъ яз геджеси... Бизим ялыда тынчлыкъ уюм сюре. Ама, козьге корюнмеген, токътавсыз азырлыкъ кете. Эр бир дженкчи саба башлайджакъ кучью урушкъа азырлана. Бойле чатышмаларны аскерлер энди чокъ корьселер де, эр алда бойле геджелерни кечирмек пек зор ола.

Штаб хадимлери козетиджи пунктларгъа даркъала. Сиясий болук векиллери исе акъшам башында арбий къысымларда юрип, партия азалары ве комсомолларнен къыскъа субетлер откере, оладжакъ урушны музакере этелер. Пек чокълары ойле месулиетли уджюмлерге азырлангъанда, партиягъа къабул этмелерини истеп, ариза язалар. Ойле вакъытта партиягъа къабул ишлерини саба уджюм башлагъангъа къадар ресмийлештирмек керек.

Эр вакъыттаки киби, урушкъа башламаздан эвель, разведка вазиетни билмек ичюн тырыша. Тейфыкынынъ батальонындан полк разведкасына эки адам алдылар, чюнки оларда теджрибе буюк эди. Энди ерге ярыкъ тюше башлагъанда, разведка кетирген малюматларгъа эсасланып къайыкъларгъа толушты ве озенинъ къаршы ялысына ашыкътылар. Август 1 куню саба кучью дженклешюв башлады. Шу куню душманны беш километр арткъа айдап, кенълиги 10 километрни тешкиль эткен плацдарм алынды. Экинджи, учюнджи куньлерни плацдармны кенишлетмек ичюн токътавсыз урушлар девам этти. Озенини кечмек ичюн ясалгъан понтон копюрлерни душман авиациясы парлап, дарма-дагъын этсе де, шаркътан кельген ташкъынны токътатмагъа кучьлери етмеди.

Тейфыкынынъ батальоны шу дженклерде актив иштирак этти. Германия сынъырына якъышлашкъан сайын дженкчилеримизнинъ рухы даа да котерильди. Энди, тыныш тапкъанда озъ аралары чешит планлар тизе, дженктен сонъки омюрлери акъкъында фикир пайлашалар. Шу куньлерде, кене невбеттеки уджюмге тедарик кеткенде, комбат кендже сержант Ермолаевнинъ бир группа аскерлернен джиддий давалашкъаныны корип, якъын барды.

— Қъарталлар, не пайлашып оламайсынъыз я?— деп сорады. «Малышка» лагъабыны ташыгъан бир аскер Тейфыкынынъ огюне чыкъты.

Али Абдул

Юрий Тейфыкъович Абдул

— Мына бу «къараман», Германияны ер юзюнден ёкъ этмек керек о ерде джанлы бир махлюкъ биле къалдырмамакъ керек, дей.

Тейфыкъ сержанттан не ерли олгъаныны сорады, солдат Курек шеэри якъындарындан экенини айтты. Онынъ апасыны, къыз къардашыны фашистлер ольдюргенлер.

— Мен оларгъа якъан ханликлерини бир вакъыт багъышламам, бир вакъыт!...

— Токъта, олар дегенинъ кимлер ола?— деди Тейфыкъ.

— Фашистлер, кимлер оладжакъ!

— Догъру, мына бизлер де шу фашистлерин ёкъ этмек ичюн дженкешемиз. Лякин Германия топрагында тек фашистлер яшамай, немсе халкынен фашистлерин бир ерге къошмакъ керекмей: сен не, яш балаларны, къартларны да ольдюреджек оласынымъ?

— Балаларны ольдюрип мен не фашистимми, ёкъса?

— Меселе де шунда достым, бизлер совет адамларымыз, ойле джанаварлыкъ бизлер ичюн ят. Бизлер миллионларджа халкъларны, шу джумледен, немсе халкыны да фашизм зулумындан къуртармакъ керекмиз,— деди Тейфыкъ.

Эм керчектен де, Польшанынъ бизим аскерлеримиз ишгъаль эткен районларында вазнет пек кертгилешкен эди. Польшанынъ даа ярысындан чокъу оккупантларнынъ къолунда, гитлерджилерге о вакыт Лондонда ерлешкен Польша эмигрант девлет ве реакцион унсурлар да ярдым косьтере эдилер. Олар Польшадаки демократик кучълерге ёл бермеге тырыша, дженктен огюндеки реакцион девлет къурумыны гъайырдан тиклемеге истеп арекет этмекте эдилер. Шу макъсаднен де Польшагъа озь агентлерини ёллап, о ерде силялы бандалар тешкиль эте, Совет акимнетиини акъаретлеп листовкалар даркъята эдилер.

57-нджи Ордунынъ арбий совети шу меселеи корип, арбий кысымларда снысий-тешвикъат ишлерини джанландырды. Офицер ве аскерлерге Польшанынъ ички снысетини ант лекциялар окъулды. Айини заманда бизим Советлер Ордусынынъ вазифелери акъкъында, бизим

девелтнинъ туткъан сиясети акъкъында тафсилатлы анълатувлар алынып барылды.

О вакъыт энди Польша ишчилер партиясы ве Крайовой Рады тарафындан Люблин шеэринде — Польша миллий азатлыкъ комитети мейдангъа кетирилген эди. Комитет халкъ акимиети мейдангъа кетирмек, Советлер Бирлигинен дост олып, Польшада демократик девлет къурмакъ тарафдары олды.

Совет Ордусынынъ вазифеси исе, мемлекетни ялынъыз фашист оккупациясындан азат этмекнен къалмайып, айни заманда, о ердеки демократик кучьлерге якъындан ярдым косьтермекни озюнинъ интернациональ иши деп сайды. Ерли ээли ве бизим аскерлеримиз бири-бирини анълап, достлаштылар ве амелий ишлерини ёлуна къоймакъ ичюн бири-бирине ярдым берип башладылар.

Эм шу япылгъан ишлер зая кетмеди: ерли халкънынъ оккупантларгъа къаршы курешлери кунъ-кунъден кенишлей берди. Олар бизим ордумызнынъ азатлыкъ сеферине озь исселерини къоша башладылар...

Висла озенини кечмек ичюн буюк азырлыкъ башланды. О вакъыт энди Совет Ордусы эм дженчкилерининъ мыкъдары, эм де техника джеэтинден душмандан устюн эди. Лякин меселе алынъыз сила ве адам чокълыгъында дегиль эди. О девирде энди дженклешов усулларыны яхшы менимсеген ве буюк теджрибеге малик олгъан арбий кадрлар да осип етишкен эдилер.

Ниает, 1945 сенесининъ январь айында, 1-нджи Белорусие ве 1-нджи Украина фронтларынынъ Вислада башлагъан кучлю уджюми экинджи джан дженки тарихына «Висла-Одер» операциясы адынен кирди. Висла озенини кечкен сонъ, Берлинге кеткен ёлны кестирген энъ кучлю сув ёлагъы Одер озени эди. Висладан Одерге баргъандже олгъан дженклер энъ мешакъатлы, энъ чокъ къан тёкюльген дженклер олды. Шу урушлар акъкъында чокъ эсерлер язылды. Бизге оларны текрарламакънынъ да аджети ёкъ. Ялынъыз бир мисаль кетирмекни ерли саямыз:

Висладен Одер озенлери арасындаки Познанъ шеэрининъ арбий гарнизоны, бизим ордумызнынъ огге джылышмасына буюк къаршылыкъ косьтерген эди. Шеэр этрафтан сарылып алынгъан сонъ, нафиле къан тёкюльмесин деп, генерал Чуйков фашист гарнизонына шойле деген эди:

«Познанъ шеэр гарнизонынынъ офицерлерине ве солдатларына!

Шеэр сарымда, ондан чыкъмакънынъ имкяны ёкъ. Мен, генерал Чуйков, сизлерге силаларынынъ быракъып, теслим олманъызны тевсие этем. Сизинъ джанларынынъ сакъланмасыны, дженктен сонъ озь эвлеринъизге къайтманъызны ишандырам. Акс алда сиз бир тамам ёкъ этиледжексинъиз ве сизинъ къабаатынынъизнен Познанъ шеэрининъ пек чокъ къабаатсыз ээлиси де гъайып оладжакъ.

Акъ байракълар котерип, къоркъмай бизим арбий къысымларымыз олгъан тарафкъа келинъиз.

Генерал Чуйков». (В. И. Чуйков «От Сталинграда до Берлина», 533 саифе).

Фашистлер бу теклифни къабул этмедилер. Акъ байракълар корюнмеди. Таинленген вакъыт отькен сонъ, сила кучюнен душманны къандырмакъ, бойсундырмакъ керек олды. Афатлы урушлар башлады. Эр эки тарафтан да чокъ гъайыплар олды, ниает аскерлеримиз Познанъ къалесини эльге кечирдилер.

Тейфыкъларнынъ дивизиясы о вакъыт экинджи Украина фронтынынъ теркибинде дженклешмекте эди. Озюнинъ къоркъу бильмез аскерлеринен бирге Тейфыкъ да снъиштен-снъишке адымлады. Онынъ батальонына кене энъ месулиетли вазифелер берильди.

1945 сенеси январь айынынъ сонъларында, онынъ батальонына, Одер озенининъ бизь пытагъы олгъан Колодница озенини кечмек эмири берильди. Чюнки ойле операцияда Тейфыкъта теджрибе буюк олгъаныны биле эдилер.

Тейфыкъ шу эмирни де буюк усталыкънен аля дереджеде эда этти, яни бир гъайыпсыз, озенинъ гъарп ялысына кечип, плащдармны эльге кечирди.

Юкъарыда къайд эткенимиз киби, Германиянынъ пайтахты Берлинге отмезден бизим Ордумызнынъ ёлуны кестирген сонъки сув ёлагы — Одер озени олды. Фашистлер Днепр, Вислада олгъаны киби, Одернинъ ялыларыны къуш биле учып оламайджакъ дереджеде пекитилер. Лякин бу да кяр этмеди.

Бизим аскерлеримиз оны да кечтилер. Чокъкъа бармай дженк бизим гъалебемизнен битеджегине кимседе шубе къалмады. Ойле олса да, бир адым ер биле дженксиз алынмады. Гедже-кунъдюз тынмагъан урушларнен фашист ордусыны озъ къобасына айдай эдилер.

Лякин бизим джесюр ватандашымыз, къараманымыз Тейфыкъкъа чокъ арз этильген шу гъалебе кунюни коръмек къысмет олмады.

О Одер озенинъ гъарбында дженклешмекте эди. Нейбрюккен шеэри ичюн кеткен урушларда 175-джи полкъкъа эали нокътасындан кучлю къаршылыкъ косътерильди. Полк уджюм суръатыны эксильтти ве энъ сонъу токътап мудафаагъа кечмеге меджбур олды. Нетиджеде бутюн дивизия мудафаагъа кечти. Вазнет сонъ дередже муреккеплешти.

Бири-бири артындан ёлланылгъан разведгруппаларнынъ ич бири къайтып кельмеди. Тейфыкыны кене штабкъа чагъырдылар.

— Тюневин учюнджи кере беш адамдам ибарет разведгруппа кеткен эди, олар да къайтмадылар, эм сес-солукъ ишитильмей, бойле вазнет бизде даа олмагъан эди... — деди полковник.

— Мусааде этинъ, полковник аркъадаш, мен озъ йигитлеримден учъ адам алып, бу гедже о тарафкъа барып, вазнетни билип келейим, — деди Тейфыкъ.

— Ёкъ, сенинъ озюнъни мен бойле операциягъа ёлламам, эм меним опъа акъкъым да ёкъ. Лякин озюмъ ишангъан адамларындан бир группа тешкиль этсенъ, онъа разым. Вазнетни корип турасынъ, душманнынъ бойле мудафаа участкасына якъында расткельмеген эдик. Дивизия командири Гагин шахсен озю телефон этти. «Чаналайсыз», деди ве джиддий арекет этмемизни къайд этти.

Тейфыкынынъ озюне разведкагъа кетмек ясакъ этильсе де, о, вазнетнинъ джиддийлигини козь огюне алып, 1945 сенеси 17-нджи март куню акъшам ёлгъа чыкъты.

О вакъытларда Тейфыкынынъ досты Тантана офицер курсларыны мувафакъиетнен битирип къайткъан ве кене шу батальонда рота командири вазифесинде эди. Шу акъшам Тейфыкъ ат устюнде экен, оны коръген Тантана, меселени анълагъан сонъ, онъа аттан тюшмесини риджа эте, бираз кеткен сонъ Тейфыкъ атыны ташлай.

Группа джебэнинъ огъ ёлагыны, эвельден азырлангъан махсус кечиттен аман-эсен кечелер. Бутюн гедже оларнынъ къайтмаларыны беклеп турсалар да, эвельден кеткенлер киби, олар да керп къайтмадылар. Дерсинъ ер ярылгъан да, ерге кирип кеткенлер...

Саба ярыкълагъан сонъ полковникке комбат башлыгында кеткен группа да къайтып кельмегенини бильдирелер. Группагъа реберлики Тейфыкъ озю алгъаны полковникни пек теляшландыра. О деръал дивизия штабынен багълана. Дивизия штабындан шу анъ уджюмге кечип, Советлер Бирлиги Қъараманыны тапмакъ эмири келе. Бутюн полкны аякъкъа турсаталар. Урушкъа башта экинджи батальон кире, олар озъ севимли комбатларыны къуртармакъ ичюн, джанларыны аямай дженклешелер. Уджюм мувафакъиетнен екюнлене. Душман 12—15 км. аркъагъа итеп ташлана ве о ердеки мудафаа иншаатлары ернен эксан этиле.

Я Тейфыкъ!?

Тейфыкынынъ группасыны тапалар. Оларнынъ эписи эляк олгъан, Тейфыкъ озю даа сагъ экен, лякин яралары пек мушкюль олгъанындан, етип кельген экимленинъ ярдымы файда бермей. О досты Лоба-

Ниязий Тантана

Команданлыкынын эмиринен кырааманнын джесетини озь Ватанымызнын территориясына, Львов шеэринне алып келелер. Оны дефин этмек ичюн майор Комаров башлыгында махус комиссия тешкиль олуна. Комиссиягъа, Комаровдан башкъа капитан Шевцов ве гвардия лейтенанты Тантана Ниязий, учь автоматчы ве машина айдаджысыны тайини этелер. Кырааманнын джесетини олар Львов шеэринне алып келе ве о ерде махус кырааманлар ичюн тешкиль этильген «Шан-шурет тѣпеси» адлы кыабирстанда дефин этелер.

Гъарбий Украинадаки кыадимий Львов шеэринин четиинде буюк парк бар, шу парк ичинде немсе-фашист баскынджыларынен куренин эляк олгъан кырааманларны коммек ичюн кыабирстан эм де музей тешкиль этильген. Баарьде, язда ве кузьде о ер чичек денгиз ичине комюлип къала. Аллеяларынын четлеринде, даимий бекчилер киби, буюк арча тереклери тура. Тал ве сюют тереклери далларыны кыабирлер устюне саркъытып туралар. Эгер шу тѣпечикке юксекликтен назар ташласань, о буюк бир гульдестени анъдыра. Кыыш мевсимиинде исе эйкеллер джиддий сукюнетте... Эбедий янып тургъан алев, аязлы ельде байракъ киби сльпирей.

Мемлекетимизинин бутюн кошелеринден кырааманларынын кыабирлерини зиярет этмеге бинълернен адамлар келип тура. Шеэр яшлары эр йыл Совет Ордусы куно, Гъалебе куно, Львов шеэри душмандан азат этильген куно «Шан-шурет тѣпесине» махус зиярет сеферни тешкиль этелер. О ерде октябриялары пионерлерге кыабул этиов мерасими откериле. Орта мектепин битиргенлер битирюв акынамындан сонъ, кыабирстангъа бара ве о ерде тащны кыаршылап алалар.

Кырааманлар яткъан алкъагъа киргенде сол тарафтан экинджиси Тейфыкынын кыабиридир. Онын баш ташы кыара мермерден япылып, устюне кырааманнын фотосы ве онын астында «Советлер Бирлиги Кырааманы Абдул Тейфыкъ», — деп язылгъан.

Кыабирстанынын четиинде «Шан-шурет тѣпеси»нын музейи тешкиль олунгъан. Музейде, джам долаплар ичинде, о ерде яткъан кырааманлар акъкъында чешит документлер сакълы тура.

индзеге, бар кучюни топлап: «Мангъа тийменъиз!» — дей, шу ерде джан теслим эте.

Сонъундан, эсир алынгъан фашистлеринин беяпатындан анълашыла. Олар эвельден, бизим разведкамыз кечмеси мумкюн олгъан ерлерге гизли постлар кыургъанлар. О ерде гизленгенлер бизим разведкаджыларымызны откерип, сонъ артларындан сарымгъа алып, ёкъ эте экенлер. Тейфыкъ да шу тузакъкъа тюшкен. Оларны да кыырып ташлайлар...

Кырааманнын олюми, йылдырым тезлигиен бутюн полк, дивизиягъа даркъала. Джебѣ газеталарында, кыара рамка ичинде онын ресимлери басыла. Откерильген матем митингинде дженкчилер севимли кырааманлары ичюн фашистлерден интикъам алмагъа сѣз берелер.

Дженк битмесине эки айдан аз бир вакъыт къалгъанда эляк олмакъ не кыадар аджыныкълы, мушкюль олюм!

Музейнинъ диварында, безъ кетен устюнде, уста рессам тарафындан, Тейфыкънынъ боянен чызылган буюк ресими асылы тура. Ресим астында къараманнынъ терджимен алы, эм де дженк мейданында косътерген къараманлыкълары язылы. Бу музейде Тейфыкънынъ алты фотосы бар. Оларнынъ арасында 1938 сенеси Алушта шеэринде досты Тейфыкъ Къуртмоллаевнен берабер чыкъкъан ресими де бар. Дигеринде Тейфыкъ 1942 сенеси Орёл шеэринде арбий курсант урбаларынен чыкъкъан. Сонъки фото исе, 1945 сенесининъ февралинде чыкъартылган, яни эляк олмаздан бир ай эвель. Кокюсинде орденлери ве «Алтын Йылдызы».

Махсус яраштырылган кошеде къара къадифеден тикильген ястычыкълар устюне къараманнынъ орден ве медаллери пекитильген. Кене шу ерде, махсус папкаларда, озъ хызмет аркъадашларындан алган мектюплери, дигерлеринде исе къадынындан алган мектюплери тура, анда огълунынъ фотосы да бар.

Огълу Юрийни Тейфыкъ коралмады. О, 1944 сенеси июль 12-де догъган эди, 1945 сенеси март 18-де бабасы эляк олганда о даа бир яшыны биле толдырмаган эди. Шай олса да, анасы Мария Степановна екяне огъулларыны бакъты, буютти ве бабасы киби, Совет Ордусынынъ офицерни оларакъ тербиеледи.

«Шан-шурет тепеси»не зияретке кельген адамлар эр бир къабир огюнде токъталып, баш эгелер, сукюнетте туралар. Яз ве кыш къараманларнынъ къабирлери устюнде тазе чичеклер булуна.

Львов шеэринде яшаган истифадаки медицина полковниги Оразов Решид Усениович, Тейфыкънынъ омюр ёлу ве дженкте косътерген къараманлыкъларына багъышлап, къыска метражлы кино чыкъарды. О лентанынъ бир нухасыны музейге багъышлады.

Львов шеэриндеки 42 номерли орта мектепнинъ пионер тешкиляты Абдул Тейфыкънынъ адыны ташымакъта.

Къараманнынъ къыска, лякин парлакъ омюри акъкъындаки икяемизни екюнлер экенмиз, онынъ анле азалары ве догъмушлары акъкъында къыска малюмат бермекни ерли саямыз.

Къараманнынъ къадыны Кочкина Мария Степановна дженк арфесинде, яни 1939 сенеси Орёл шеэриндеки фармацевт мектебини битирген эди. О башта Брянск шеэри якъынларында хызмет эте, сонъ Карачев шеэринде, медицина кедиклеринен джебэ госпиталлерини ве санбатларыны теминлеген къысымнынъ начальниги вазифесинде ола, сонъундан о да 58-нджи дивизияда озъ хызметини девам эттире. 1943 сенесининъ сонъларында медицина хызметинде гвардия лейтенанты унванында джебеден къайта. 1943 сенеси оны партия сафына къабул этелер.

Азырки вакъытта Кочкина Минск шеэринде яшай ве о ердеки Суворовджылар мектебинде аптека мудири вазифесинде чалыша. Чокъ керелер Озбекстанга, акъайынынъ догъмушларыны ёкълап кельди, торуллары Юранен оларны таныш этти.

1948 сенеси апрель 8-де СССР Юкъары Совети Президиумынынъ адындан М. С. Кочкинага мектюп келе. Мектюпте: «Арбий комиссариатнынъ берген малюматларына коре, сизинъ омюр аркъадашынъыз, гвардия майоры Абдул Тейфыкъ, Советлер акимieti ичюн джебэде къараманджа дженклешип, эляк олды. Дженк йыллары, Днепр озенини кечкенде сизинъ аркъадашынъызнынъ косътерген джесюрлиги ичюн СССР Юкъары Советининъ Ферманы муджиби 1943 сенеси декабрь 20-де онъа Ватанымызынъ энъ юксек мукафаты — Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильди.

Сизге СССР Юкъары Советининъ тебрик ярлыгыны эбеднен сакъламакъ ичюн ёллайым. Онынъ косътерген къараманлыгыны халкъымыз ич бир вакъыт унутмаз.

СССР Юкъары Совети Президиумынынъ реиси Н. Шверник».

Къараманнынъ огълу Юрий Тейфыкович Абдул Воронеж областында догъды. Воронежде, сонъ Минскте окъуды, башлангыч мектепни

битирген сонъ, Минск шеэриндеки суворовджылар мектебининъ кур-
саны олды.

1960 сенеси мектепни мувафакъиетнен битирип, Ленинград шеэ-
риндеки Киров адына арбий медицина академиясына кирип тасиль
алды. Академияны битирген сонъ, медицина хызмети лейтенанты ун-
ванында Приморье улькесине ёлланылды. Учъ йыл полк экими вазн-
фесинде чалышкъан сонъ, кене Ленинградкъа къайтты, аспирантура-
гъа кирди. 1965 сенеси оны битирген сонъ, медицина илимлерини канди-
даты олды. Яш алимге о вакъыт майор унваны берильди. Шимди о
Ленинградда яшай, эким-радиолог олып чалыша. Эвленди, эки къызы
бар. Юрий ве анасы, Тейфыкънынъ агъасы Алинен сыкъ-сыкъ корю-
шелер.

Тейфыкънынъ бир вакъытлардаки буюк аилелеринден шимди тек
агъасы Али къалды. О Андижан областы Ленинск шеэринде яшай.
Онынъ омюр аркъадашы Фатма Аблямитова да Улу Ватан дженки-
нинъ актив иштиракчилеринден биридир. О дженктен эвель Симферо-
польдеки медицина институтыны битирип къолуна эким дипломыны
алгъан эди. Ондан сонъ, хирургия саасында ихтисаслашмакъ ичюн
Къазан шеэринде барып, о ердеки хастаханелернинъ биринде озюнинъ
фааллиетини башлай.

Яш экимининъ хаяллары буюк эди. О озъ ишине юректен берилип
чалыша ве окъувыны битирген сонъ, кене Симферопольге къайтып, о
ерде де хирург олып чалышмакъны арз эте. Лякин апансыздан башла-
гъан дженк, пек чокъ адамларнынъ такъдирлерини бир кунъ ичинде
тюрлендиргени киби, Фатма аптенинъ де буюк хаялларыны тюрлен-
дире.

Узакъ сынъырларымызда башлангъан дженк атешининъ алевлери
чокъкъа бармай Къазан шеэринде етип кельди. Аблямитова да диг-
гер яш экимлер киби арбий исапта эди. Оны арбий госпи-
тальге эким тайини этелер. Чокъкъа бармай шу госпитальнинъ дигер
экимлеринен бирликте вокзалгъа чыкъып, джебэден яраланып кельген
дженкчилеримизнинъ биринджи эшелонны къаршылап ала.

Шу кунъден сонъ яралы аскерлернинъ джанларыны къуртармакъ
ичюн куреш башлана. Фатма Аблямитова операция столы башындан
кетмей. Эр яралы аджеле медицина ярдымына мухтадж эди. Бойле
месулиетли ишни даа яш хирург мустакъиль япа. Пек ёрула, лякин ич
кимсеге озъ шикъятлерини билъдирмей...

1941 сенеси, август айынынъ башларында оны Волхов джебэсин-
деки 519-нджи кочюджи госпитальге ёллайлар. Мында, джебэге якъын
Наволоки коюнде тешкиль олунгъан хирургия болюгинде, душман-
нынъ атешни астында чалышып башлай. О ерде де, биринджи кере,
акъикъий дженк не олгъаныны озъ козьлеринен коре. Лякин дженк ша-
раиты оны мында да чокъ отуртмай. Кунълернинъ биринде о ердеки
госпитальни кене де кочюрелер. Олар этрафы душманнен сарылы
къарамаман шеэр Ленинградкъа ярдымгъа кете эдилер. Баягъы вакъыт
ёл юрген сонъ, къарамаман шеэрининъ дживарларындаки дагъларгъа
етип баралар.

Алель-аджеле тешкиль олунгъан госпитальге токътамадан яралы-
ларны ташыйлар. Хирург Фатма Аблямитова о ерде суткада 18 саат
аякъ устюнде хирургия столы башында чалыша. Эр кунъ онларнен
операциялар япа. Устюндеки безъ халаты, эллери ал къангъа бояла
эди. Иш арасы бир саат, юкълап ала, сонъ кене де стол башына кечип,
эр шейни унутып чалыша.

Ленинград мудафаасынынъ энъ агъыр кунълеринде, медицина
хызмети капитаны Фатма Аблямитова, шу ерде дженклешкен юзьлер-
дже дженкчини тедавийлеп аякъкъа турсата ве оларгъа кене де душ-
маннен курешмеге имкян догъура эди.

Ниаат, чокъ айлар сарымда дженклешкен къарамаман шеэрге ярдым
келе. Фашистлер гъарпкъа къачалар. Душманни айдап кеткен Орду-
мызнен берабер кочюджи госпиталь де кете. Шу азатлыкъ сеферини иш-

Мария Степановна Кочкина кърараманның кыабкы устюнде.

тиракчилерининиң сафында 519-иджи кочюджи госпитальниниң эким-лери де Латвияны, Литваны, Эстонияны, Польшаны азат этип, Чехословакиягъа ве ондан да кечип Германиягъа этип баралар.

Джебэде тек аскерлер дегил де, экимлер де эляк олалар, яралалар. Балтыкь донъизиндеки Курессари адасында олып кечкен кыатты дженклерде Фатма да яралана. Арбий госпитальде тедавийленип чыккыан сонъ, кене де озь кысымларыны кыдырып тапа. Гъайрыдан акъ халатыны кийип ишке тюше. Кене де яралыларыны джанларыны къртармакь ичюн юкьусыз куньлер башлана.

Озь зенаатдашлары арасында яш экиминиң де намы котериле, «Фронт акыккыаты» адлы джебэ газетасынынъ 1945 сенеси март 17-де чыккыан 21-иджи номеринде Фатма Аблямитова акыккында бойле язылгъан эди: «Дженкчи Иван Стуровны госпитальге нек агъыр айда кетирдилер, эр ким ондан энди уютупни кескен эди, ама хирург Аблямитова:— Екъ, Иван ольмез, биз оны аяккыа турсатырмыз,— деп ишанып айтты, эм де онынъ айткыаны киби олды, бир айгъа бармай Стуров тюзельди ве кене де сафкыа кирип дженклеше башлады», деп язды.

Гъалебе кунюни Фатма Аблямитова Германиядаки Штеттин адлы шеэрде кършылан алды. Джебэде косьтерген ярарлыклары ичюн оны «Къызыл Йылдыз» орденинен, «Джесюретчи ичюн» медалинен ве даа дигер медаллернен мукафатладылар.

Ордудан Фатма Аблямитова 1946 сенеси къайтты. Шимди олар Андижан областы Ленинск шеэринде яшайлар. О ердеки шеэр поликлиникасында Фатма апте къулакъ-бурун-богъаз экими оларакъ чалыша.

Эм бир инсаннынъ озъ такъдири, озъ омюр ёлу ола. Кимерлерни омюринде расткельген зорлукъларгъа чыдаялмай букюле. Акъикъий адамларны исе аксинне, ойле зорлукълар даа да джесаретлендире, курешмек ичюн онъа кучъ-гъайрет бере. Совет акимieti йылларында догъып оськен, совет мектебинде тасиль алгъан ве комсомол сафында тербиеленген Тейфукъ, Ватаныла къаршы душман кучълерни дженик ачкъанда элине сила алды. Олюм-къалым дженкине кетти. О, Ана-Ватанымызны душмандан къорчалав киби мукъаддес иште косътерген къараманлыгъынен эбеднен яшамагъа акъ къазанды.

О кене де бизлернен, акъикъат бекчисе оларакъ бизим анъымызда, юрегимизде, рухымызда яшай.

*Журналымызнынъ келе-
джек санында Аблямит
Умеровнынъ Улу Ватан
дженки къараманы Алиме
Абденнанованынъ аяты ве
фаалиети акъкъындаки
«Халкънынъ федакяр эв-
ляды» повестининъ девамы
ве сонъу басыладжакъ.*

Эмиль Амит

Бутюн аятыны халкъ маарифи
ишине берген севимли битам Фера
Измайлованынъ айдын хатиресине
багъышлайым.

Муэллиф.

УШАНЧ

БЕКЛЕНИЛЬМЕГЕН МУСАФИР

Серпик чёпи уджундаки алев зифт къаранлыкъта кениш ерни айдынлаткъаны киби, адий бир вакъна инсан хатиринде чокътан олып кечкен, унутылып кеткен севимли ве кедерли вакъналарны джанландыра. О маальде киши бойле буюк вакъналарнынъ озю яшап кечирген аз йыллар ичине насыл этип сыгъгъанына шашып къала. Эбет, унутчанлыкъ инсангъа хастыр. Эр алда, хатиренинъ кечмишни джанландырув икътидарына малик олуды да пек аджайип шей...

Рустемлерини эвлерине мусафир кельди. Эбет, бунынъ тааджиплениледжек ери ёкъ. Затеи, шаркъта мусафир бекленильмеген адам дегиль. Ама бу адий мусафир дегиль. Шимди Рустем ёлгъа бакъмадан, автомат-телефон бетке чапмакъта. Телефон будкасы онынъ бир афта эвель кочип кельген эвниден бу къадар узакъ экенини билъмей эди. Шимди исе онынъ квартирасына телефон кечирмеген алякъаджыларгъа дарыларакъ, ашыкъмакъта. Тюкянгъа кирмезден эвель, достларына онынъ эвине бекленильмеген ве эр кес ичюн къыйметли олгъан мусафир кельгенини билъдирмек истей. Ёкъ, о озюнинъ эсджаныны ятыштырыр ве оларгъа мусафирини ким экенини, онынъ адыны бир кереден айтмаз. Кельген сонъ, озьлерин корерлер. Рустем Сантининъ ве Наиленинъ Ташкентке насыл адам ве къаерден кельгенини билли

оламай шашмалап тургъанларыны тасавур этип кулюмсиреди. Зарары ёкъ, ким экенини бильмеселер, даа тез келирлер...

Бельки, Саит мусафирни бир кереден таныр. Олар учъ йыл эвель корюшкен эдилер. Наиле исе... Наиле оны ич танып оламаз. Олар такъдирнинъ укюминен бир анъ корюшкенден сонъ чокъ сувлар акъты. Ама бу анъ омюр бою акъылда къаладжакъ анълердендир. Эм бутюн тафсилатларынен. Адамлар денъишелер. Арадан кечкен йылар олары о дереджеде денъиштирди ки, оларнынъ бир заманлар акъылда къалгъан къяфетлери эсасында шимди танымакъ мумкюн дегиль.

Башта оны Рустемнинъ озю де танымады. Юрек юрекке хабер бере, деп тевеккель айтмагъанлар: олар башта сокъакъта расткелиштилер. Расткелишти ве эки тарафкъа бакъып кеттилер. Бири-бирини танымагъан адамлар киби.

Иштен чыккъан сонъ Рустем Чиланзарнынъ янъы кварталына адамларнен рыкъма-рыкъ автобуснен келе. Эр бир токъталышта автобуснынъ ичине о къадар чокъ адам сокъула ки, кишининъ мийинде истер-истемез автобус авдарылып кетмезми, экен деген фикир догъа, Машинанынъ ичине кирип етиштирген «частлыларгъа» тышта къалгъаплар ялваралар: «Къана, бир адамлыкъ даа джылышынъыз! Къана, бир диремчик даа...» Ве адамлар сыкълашып тургъан автобуснынъ ичине эки-учъ ёлджу даа сокъула. Эр кунъ шойле. Шу метроны тез-тез къургъайдылар барем! Башламасына башладылар. Рустемнинъ озю чалышкъан газетада Москвадан кельген метро къуруджылары акъкъында очерки басылгъанына да энди ярым йыл олды.

О энъ сонъки токъталышта автобустан чыккы, даа догърусы оны итеклеп алып чыккылар, буюк къакъ сув устюнден атлап кечти, сылакъ ве тайгъакъ къалдырым бою тез-тез адымлар экен, пальтосындаки тюймелернинъ еринде олып-олмагъаныны тешкерди.

Ноябрь айынынъ сонъки кунълери. Къуршун тюсли кокте кунеш парылдай, орталыккыны аллы-гулли нурларгъа гъаркъ эте ве сонъра, бир кереден салмаккылы булутларнынъ артына гизлене. Бекле онынъ бир даа корюнемсини. Къуршун тюсюндеки коктен исе безъ курпе ягъып башлай. Аджджы ель оны ве онынънен бирликте къуругъан ве тапталгъан япракъларны, дигер чёпликклери эппи вакъыт о якъкъабу якъкъа айдаштыра, арыкълар ве чукурлар ичине толдыра. Елларгъа даа асфальт тешельмеди, эвлер арасында адамларнынъ аякъ излеринден тар сокъачыкълар пейда олгъан. Бойле сокъачыкълардан мукъайтлыккынен юрмек керек: я голленип тургъан сувнынъ ичине тюшерсинъ, я да насылдыр къуруджылыкъ алетине сюрюнирсинъ. Рустем, озюнинъ шекилинен Каспий денъизини анъдыргъан, къакъ сувнынъ четине келди. «Каспий»нинъ дигер тарафындан, сув ичинден корюнип тургъан сары толаларгъа мукъайтлыккынен басаракъ, ири мучели къадын кельмекте. Корюнишинден я театрге кете, я да мусафирликке. Къадын бирден тайды, кычырып йиберди, эллерини яйдыргъан алда сувнынъ ортасына отурып къалды. О еринден тургъан сонъ, серт адымларнен бузлу ве быланчыкъ сувнынъ ортасындан кетти. Безъ окчели аякъкъаплары сувнынъ ичине кирип-кирип чыкъа. Къадын исе кимлергедир ачувланып сомурдана. Сувукълар башланса, бу шингенлик къатар эди. Шимди исе сувукълар даа башланмады, янъы масивде адам къайнай.

Бугунъ Рустем редакциядан эртедже къайтты. Азырлагъан материалыны теслим этти ве кетти. Энди о сыкъ-сыкъ эрте къайта. Янъы чалышып башлагъанда исе кеч маальгедже редакцияда отурмакъ керек ола эди. Меслекдашлары къомшу одада домнно ойнап башлагъан вакъытта биле, о озюнинъ материалларыны текрар-текрар окъуй, тюзете, янъыдан яза... Бугунъ редактор онынъ материалыны окъуды, имзалады. Бир сёзюни биле денъиштирмеди. Тёгерек козьлюклери артындан къарардан зияде ирилешип корюнген козьлеринен Рустемге такъдирлейиджи назар ташлады, ама бир шей демеди. Онынъ назар-

ындан эр шей аңлашылды. Рустем иштен кейфи хош алда чыккыты.

Елда Рустем, оларнынъ кварталында шимдилек бирден-бир тюкянга кирди. Одыр-будыр алып, къабарыкъ чантасынынъ агъызыны зорнен къапатып, тышкъа чыккында оны кок плащ, сантрач шапке кийген ве элинде чемодан туткъан салмакълы бир адам токътатты.

— Багъышланъыз,— деди о Рустемге сары ве оськюн къашлары астындан дикъкъатнен бакъар экен.— Единджи кварталнынъ къаерде олгъаныны айтмаз экенсинъизми?

— Юринъиз, косътеририм. Мен анда яшайым.

— Манъа мында кирип-чыккъмакъ да керек,— адам башынен тюкян бетке ишмар этти.

— Достлыкъ проспекти бою а-анавы ергедже барырсынъыз,— деп косътерди Рустем,— сонъ солга бурулырсынъыз.

— Тешекюр.

«Якъында кочип кельген олса керек, энди озъ эвини тапып оламайдыр,— деп тюшюнди Рустем,— эбет, бу ерде янъылмакъ, шашырмакъ бир шей дегиль: эвлер эгизлер киби бири-бирине бенъзейлер. Алышмагъандже бирини-дигеринден айырып оламазсынъз». Рустем редакция рессамыны хатырлап кулюмсиреди. О янъы беш къатлы эвде яшай. Кимерде, шеньлиги бир дередже даа арткъан алда, кеч келе. Бойле вакъытларда о озъ эвини тапып оламай экен. Бу ишни енгиллештирмек ичюн о озюнинъ балконына резина копчек асып къойгъан. Бунынъ, эбет, ремзи манасы бар.

Эв янына кельгенде Рустем аля даа о чемоданлы адам акъкъында тюшюнеяткъаныны аңлады. Онынъ осюк сары къашлары астындаки кок козьлери акъылында къалгъан. Дерсинъ, бойле козьлерни о бир заманлар корьген эди...

Рустем учюнджи къаткъа чапып чыккыты, къапы дѳгмесини басты. Аятта бала аякъ сеслери ишитильди ве къапы ачылды. Къызчыгъы къапы килитини туткъан алда, эп аякъ уджларында турмакъта эди. Рустем оны котерип алды. Лютфие онынъ бойнуны къучакълады, йымшакъ ве джыллы янагъыны онынъ бетине токъундырды.

— Сен манъа не кетирдинъ?— деп сорады къызчыгъы.

— Я сен не сымарлагъан эдинъ?

— Шоколаддан япылгъан къоянчыкъ!

— Къоянчыкъ орманга къачып кеткен. Мен санъа мына бу хоразчыкны кетирдим.

— Ку-ка-ре-ку!— деп кычырды Лютфие.

Ашхане беттен чырылтылар ишитильди ве маддели къокъулар кельди.

— Битам чиберек лишире,— деп фысылдады бабасынынъ къулагъына къызчыкъ мунм бир сырны айткъан эсрарлы тавурпен ве сыпырылып бабасынынъ элинден тюшти.

— Ана, мени хайырлая билесинъ!— деди Рустем ве чантасыны стол устюне бошатып башлады.— Ярынки санда меним «Къайтарма» ансамбли акъкъында язгъан очеркимни окъуй билесинъ.

— Хайырлайым. Сен оларны къарардан зияде макътамадынъмы, огълум? Мендже олар бизим миллий аңанелеримизден эп узакълаша ве земаневий йырларга зияде меиль берелер.

— Тешекюр. Мен сенинъ бу тенбелеринъни козьде туттым. Тюневин олар манъа эсассыз олып корюндилер. Эгер тюшюнип бакъаджакъ олсанъ...

— Эбет, эбет, бизим артистлеримизге де, эдиплеримизге де тюшюмге шей чокъ,— деди ана тавадаки чибереклернинъ бирини чырылтынен чевирир экен.— Бири-биринъизни макътайсынъыз. Олгъаны бу. Акъылындамы, Островский не деген эди? Тенкъид къан айланувынынъ догъру олмасы ичюн керек. Онынъсыз осюм токътай ве чешит хасталыкълар пейда оларар.

Рустем йылмайды. Онынъ огюндеки саанда бир оба чиберек. Вилканен энъ усттеки чиберекни илиндирип алды ве четини къапты.

— Ашыкъма. Шимди Алие келир ве эпимиз берабер софра башына отурырмыз.

Рустем ванна одасына кирип ювунды, сюртюнерек, пенджере янына кельди. Қъаш къараймакъта. Диреклердеки лампочкалар акъчыл нур сачалар, оларнынъ астындаки ёл ягълангъан киби йылтырап корюне. Пенджере джамында меракълы шекиллер сечильмекте.

Оларнынъ эви, демек мумкюн ки, массивнинъ энъ четинде тура. Ама янашадаки аланлыкъ ичинде кене бир эвнинъ шекили корюнемекте. Энди онынъ да къуруджылыгъы битаята. Еди-секиз купъден сонъ о эвнинъ этрафында да адамлар чапкъалап башларлар. Биреви кирер, биреви чыкъар, иште, янъы кочип кельгенлер даима раатсыз оалар. Сол тарафта эфсаневий джанаварларны анъдыргъан кранлар тизилишип туралар. Оларнынъ уджларында янып тургъан ярыкълар джанаварларнынъ козьлерине ошайлар. Қъуруджылар гедже де чалышалар. Ташкент гедже-кунъдюз къурула, кенишлей.

Озь одасындан акъырын ве сессиз адымларнен бита чыкъты. Онынъ омузлары устюнде юн шал. Бита дивангъа отургъанынен Люtfие чапып барды ве янына отурды. Эбет, шимди бир масалчыкъ сорап башлар.

Рустем битасынынъ янына кельди, онынъ элини алды, оны опымезден эвель, шишик къан дамарларына бираз бакъып турды. Адети боюнджа, къартларнынъ эллери саба, оларны саба шерифинен хайырлагъан вакъытта алына, лякин бугунъ Алие ве Рустем саба эрте кеттилер ве битаны раатсызламакъ истемедилер. Бита бир элинен Рустемни сарды ве янагъындан опыти.

— Сагъ ол, балам, алла мурадынъны берсин.

— Бита, санъа чай кетирейимми?

— Кетир, балам.

— Шимди, сен севген кок чайны ашларым.

Аятта чанъ чалынды. Рустем къызчыгъына бакъты, шимди Люtfие атылып туруп къапыгъа чапар белледи, ама о эсарлы тавурнен битасынынъ къулагъына нелердир фысылдамакъта эди.

Рустем къапыны ачты.

Алиеден биринджи кузь аязынынъ къокъусы келе эди. Янакълары къызаргъанлар, кирпичлеринде даа шимди ириген къар данелери йылтырамакъталар.

— Сен ничюн бойле бакъасынъ?— деп сорады о, кулюмсиреди, сия козьлери йылтырадылар.

— Сени кунъ бою коръмедим,— деди Рустем муляйим давушнен ве къадынына пальтосыны чыкъармагъа ярдым этти.

— Дерсинъ ки, биз акъикъий Венецияда яшаймыз. Тек къайыкъларымыз ёкъ. Олгъан олса, эвнинъ янынадже ялдап кельмек мумкюн эди.

Қъапы чанъынынъ исрарлы давушы оларнынъ экисини де сескендирди. Апайы ичери кирген сонъ, Рустем къапыны ачты.

Яры къаранлыкъ босагъада кесментик адам турмакъта.

— Рустем Керимов бу ерде яшаймы?— деп сорады о.

— Риджа этем, ичери буюрынъыз.

Адам нисбетен ярыкъ аяткъа киргенинен Рустем оны таныды. Бу дем оны гастроним янында токътаткъан ве ондан адрес сорагъан адам эди. О Рустемни таныды гъалиба, кулюмсиреди ве чемоданыны дивар янына къойды. Башындаки сантрач шапкесини чыкъарды.

— Мени танымайсынъызмы?

Рустем бираз шашмалап турды, сонъра:

— Бугунъ... мына, дем корюштик.

— Бугунъ, десе,— мусафир кене кулюмсиреди.— Биз сизнен бир къазандан ашап яшадыкъ. Эгер сизинъ къартбабанъыз. Якъуб агъа, эвде исе, о мени деръал таныр.

— Буюрынъыз, союнынъыз, ичери кечинъиз,— деди Рустем ве мусафирнинъ юзюне дикъкъатнен бакъты.

— Ким кельди?— ичериден битанынъ зайыф ве къарыкъ сеси ишитильди.

— Шимди анълармыз. Анълап оламасакъ, мусафирнинъ озю яр-дым этер,— деп кульди Рустем, сѣндюргични басты, алты бойнузлы буллюр къандил парылдап янды.

Аякъларына папучлер кийген сонъ, мусафир ашыкъмайып одагъа кирди ве онынъ ортасына келип токътады: узун бойлу, кенъ джаврун-лы, кок костюми озюне ярашкъан. Онынъ къою ве далгъалы сачлары чыракъ ярыгъында йылтырай ве устылерине къырав тюшкен киби. Адам бираз шашмалап ве кулюмсиреп турды, сонъра битанынъ янына кельди, къадний татар адети боюнджа онынъ элини алды.

— Селям алейкум, Зера апте! Эвинъизге сагълыкъ-аманлыкъ ти-лейим.

— Андре-е-ей!..— деп кычырып йиберди къартий, зайыф корьген козьлерини тез-тез ачып-юмаракъ, онынъ къаршысында эгилип тур-гъан мусафирге бакъты ве онынъ бойнуны къучакълады.— Селям огъ-лум! Хош кельдинъ... Мен сени беклей-беклей козьлерим зайыфлады-лар. Эгер сагъ-селямет олсанъ, мутлакъа келип бизлерни тападжа-гъынъны биле эдим...

Алие мусафирни танып оламагъанындан, къолайсызланды ве аман ашханеге кирип кетти. Рустем мусафирге таба адымлады ве олар къучакълаштылар.

— Мерабанъыз, Андрей эмдже! Хош кельдинъиз! Иште, мен сиз-ни бинъ адамнынъ ичинде биле танырым беллей эдим...

— Зарары ёкъ. Ама мен сени таныдым. Йыллар, кърдаш, йыл-лар. Олар шакъа севмейлер.

Ашханеде недир тасырдады. Къапы ачылды. Босагъада эллерини пештмалына сюрте-сюрте Рустемнинъ анасы пейда олды. Авучыны янагъына къойгъан алда, башыны саллай берип:

— Ярабби!.. Мен сизинъ акъкъынъызда о къадар чокъ ишиткен эдим!.. Хош кельдинъиз!

Земине апте онъа элини узатты, ама о эльтутушувнен къанаатлен-меди, оны агъаджа кендине чекти, енгильден къучакълады.

— Мерабанъыз, кърдашчыгъым, мерабанъыз. Эбет, мен сизни анджакъ мына бойле тасавур эте эдим. Бельки, текяран яшчаракъ...

— Эбет, мен о вакъытта яш эдим.

Кулюштилер.

Рустем мусафирнинъ омузыны къучакълады, креслогъа отуртты ве озю де янына отурды. Олар бири-бирини суальге комп ташлады-лар демек мумкюн. Мусафир лакъырды эте ве козюнннъ кыйыгъын-дан къомшу оданынъ къапысына бакъып-бакъып ала, дерсинъ, андан биревнинъ чыкъаджагъыны беклей.

Ниает, сорады:

— Я Якъуб агъа къайда?

Ода ичи бирден тынч олып къалды. Дивардаки саат чыкълдай, пенджере джамына урулгъан кър курпесининъ шытырдысы ишитиле. Биринджи олып Зера апте сес чыкъарды. Тюшюнджели назарыны пол-гъа догърулткъан алда:

— Сен бизден кеткен сонъ, о чокъ яшамады. Алла рамет эйле-син...— деди. Къартийнинъ сеси, ничюндир, узакътан ишитильди.

Мусафир козьлерини юмды. Юмукъ козьлерини орюмчек агъы ки-би индже бурюшюклер сарып алдылар. Гурь сары къашлары чатыш-тылар. Онынъ даа шимди кулип тургъан муляим юзюнде къатнет ифаде олунды. О терен кокюс кечирди. Хурултыгъа бенъзер сес чыкълты. Сонъра, даянылмаз агърылардан ынърангъан киби давушнен:

— Языкълар олсун. Демек, мен кечиктим. Тешеккюр айтаджакъ эдим... Асыл ишанаджагъым кельмей. Насыл сагълам адам эди. Къая киби... Алла джанына рамет эйлесин...— деди.

— Ах, огълум, къаялар биле даянып оламаз эдилер... Бу якъкъа кель. Отур яныма,— деди Зера апте ве мусафирге янындан ер косъ-

терди.— Манъя сенден чокъ шейни сорап бильмек керек,— о сакин дауушпен лакъырды эте, дерсинъ, Андрейни даа тюенсинъ корьген.

Бу эснада Рустем аяткъа чыкты ве тез-тез пальтосыны кийди. Ичери башыны сокъуп:

— Мен Саитни ве Наилени чагъырып келейим,— деп ташлады. Тасырдынен къапы япылды.

Гастроном янындаки джам будкачыкънынъ ичинде телефон чалышмай. Кимдир, телефоннынъ трубкасыны къопарып алып кеткен. Рустем телефонны бозгъан адамны сёге-сёге, автомат-телефон къыдырып къалдырым бою адымлады. Кете-кете тап тиджарет меркезининъ янына барып чыкты.

Саит ве Наиле эвде экенлер. Телефон трубкасы ичинден насылдыр шытырдылар, тасырдылар ишитиле ве Саитнен Наиле невбет-невбет лакъырды этерек, Рустемнинъ не истегенини аялап оламайлар.

— Келинъиз! Мен сизлерни тиджарет меркези янында беклейим!— деп къычырды сабыры тюкенген Рустем.— Он беш дакъикъадан сонъ бу ерде олунъыз! Ишитесинъизми? Он беш дакъикъадан сонъ!— оларнынъ бир шейлер даа сораиджакъларындан къоркъып, аман трубканы асты.

О тюкянгъа кирди. Адамлар арасындан джылышып, бештахта янына кельди, эки шише коньяк ве бир шише къырмызы кърым шарабы алды. Бу шарапны къартий биле севе ве ондан бир къач ютум иче биле. Элиндеки бурумны къундакълы баланы туткъан киби тутаракъ ве артынен юрп, адамлар арасындан чыкты. Тышта эп къар сепелей. Уи киби уфакъ данелер эп сепилелер. Рустем къалдырым четине барып турды ве пальтосынынъ якъасыны котерди. Ушюмемек ичюн тургъан еринде яваш-яваш секириклеп башлады. Саитнинъ мавы «Москвич»и тормозларыны гыйкъылдатып янына келип токътамагъандже бир къач сигар ичти.

— Хайырлымы, Рустем?— деп сорады машина ичинден ашыкъып чыкъкъан Саит. Рустемнинъ юзюнде тебессюм аляметлерини корьген сонъ, тынчланды.

Рустем машинанынъ къапысыны ачты ве кендини онынъ арт отургычы устюне ташлады.

— Айда, тездже!

— Уф, отюмизни патлаттынъ, къабакъбаш,— деп сомурданды Наиле онъа арыкъ, джакълары чыкыкъ юзюни чевирп. Онынъ козьлерни шимди ирилешкен ве сияргъан кибилер.

Бундан эки ай эвель оларнынъ учюнджи балалары догъды ве Наиле даа озюне келип оламай.

Саит ве Андрей эмдже къучакълаштылар. Сонъра стол башына отурдылар. Алие ве Земине софра донатмакъталар.

— Эбет... шай...— деди Саит ве сылакъ козьлерини пошусынен уфкъалады.

Рустем достынынъ юреги баягъы инджергенини аялады. Тыш корюниши де баягъы денъишкен. Сачлары эрте агъарып башлады, бетиндеки бурюшюклери де чокълашкъан. Онъа ве Андрей эмджеге бакъкъанда Саит ондан кучюк демек къыйын.

Земине апте Андрейнинъ янына отурды, узанып тепис алды; узангъан эльнинъ чинатий пармагъы ёкъ эди, оны бир вакъытлар къуршун узюп алып кеткен,— теписке чиберек къойды, энъ сыджакъ сойларыны сайлап къойды. О урбасыны денъиштирип етиштирген ве шимди озюнинъ тек таитаналы вакъытларда кийилъген мавы юн антеринде отурмакъта.

Рустем буллюр къаделерге коньяк къойды.

— Айдынъыз, корюшкенимиз ичюн!— деди Андрей эмдже ве къадесини котерди.

— Бунынъ ичюн мутлакъа ичермиз...— деди Саит.— Билесинъизми, асылында мен ичмейим. Ашкъазанымда язва бар. Ама, базы ал-

ларда, биринджи кѳадени ичем. Бизде бутюн тантаналарда,— тойларда, юрт тойларында, берекет байрамларында, Янѳы йылда, я да Бир Майыста,— анѳане олып кѳалгѳаны киби, биринджи кѳаде Ватан ичюн ичиле.

Андрей эмдже башыны ашагѳы-юкѳары кѳакѳытты ве еринден турды.

Башкѳалар да турдылар. Тек бир Зера кѳартана еринден турмады. Онынѳ аякѳлары пек агѳыралар.

Сукюнет ичинде кѳаделернинѳ токѳушувундан асыл олгѳан тынык давушлар ишитильди. Сес-солукѳсыз ичтилер.

— Энди исе корюшкенимиз ичюн!— деди Сант ве озю кѳаделерге конѳяк тѳкти.

Ичилѳген сонѳ, софра башындакилер баягѳы джанландылар. «Акѳылынѳыздамы?...» Эр кес лаѳыны бу сѳзнен башлай. Эр кес насылдыр тафсилятлар тапа, вакѳиаларнынѳ насылдыр тараѳларыны айдынлата. Де кулелер, де куселер.

Алие пластинка чалдырды. Эдие Топчынынѳ хош сеси янѳгѳырады. Догѳмуш нагѳмелер адамларны кѳаврап алды ве бутюн кедерлерни сюрип чыкѳарды.

Корюшювлерининѳ биринджи дакѳнкѳаларында Рустем мусафирни яхшы этип козетмеген экен. Шимди тирсеклерини масагѳа тиреп, бутюн вуджудынен йыр динѳлейякѳан Андрей эмджеге бакѳып. Рустем онынѳ баягѳы кѳартайгѳаныны анѳлады. Арадан кечкен йигирми йыл онынѳ эсмери юзюнде баягѳы денѳишниклер якѳан. Энди Рустем де, Андрей эмдженинѳ акѳылындаки о узун ве арык огѳланчык дегиль... О вакѳыттан сонѳ, эбет, о да денѳишти. Эгер студентлик йылларында боксен огѳрашмагѳан олса, шимди баягѳы шишманлашаджак эди. Сабалык беден тербиеси онѳа мучслерини сагѳлам, кѳатты ве тегиз алында сакѳламагѳа имкян бермекте.

Алие пластинканынѳ дигер тараѳыны чевиреякѳан вакѳытта, Андрей эмдже яры чаларгѳан башыны сыйпап алды ве:

— Сиз олмагѳанда биз Зера аптенеп кѳонуштыкѳ. О манѳа мында насыл яшагѳанынѳызны айтты... Эбет, иште дюнѳя, дженк вакѳытында эр кеснинѳ башына яныкѳ, фелякет кельди. Сизлернинѳ башынѳызгѳа исе эки кѳат зияде...

Рустем Андрей эмдженинѳ айткѳаныны тасдыкѳлар киби башыны саллады. Агѳыр дженк йыллары Кѳрымдан узакѳа онынѳ хатирине башкѳаджа синѳип кѳалды. Бутюн балалар киби о дженк йылларынынѳ агѳырлыкѳларыны тап о кѳадар терен ис этмей эди. Данимй безгек хасталыгѳына огѳрагѳан битасы оны балалыкѳта бир заман терк этмедди. Онынѳ бутюн кѳайгѳысыны, кедерини битасы озюне алды. Анасы Земине о вакѳытларда ѳкѳ эди, онынѳ кѳайда экенини, сагѳ олып-олмагѳаныны биле олар билѳмей эдилер... Рустем о вакѳытларда он эки яшында олувына бакѳмадан, бомбаларнынѳ, снарядларнынѳ насыл патлагѳаныны биле, янѳынларны ве олюмлерни озѳ козюнен корѳди; Рустемнинѳ башына балаларны тез буюльткен кѳаарѳ-кѳасеветлер келип-кечти, дженк олаяткѳан ерлерден узакѳлашкѳан сонѳ, о акѳранлары киби бала оюнларына берильди, мектепте окѳуп башлады... О йыллардан, анасы кельген кунѳ онынѳ акѳылында айрыджа кѳалды. Анасы 1945 сенеси, дженк биткен сонѳ кельди. Акѳылында, олар, учеви бири-бирине сыйыкѳкѳан алда сабагѳадже отурып чыкѳтылар. Земине апте анасына ве огѳлуна дженк вакѳытында кѳасерлерде олгѳаныны икѳе этти,— Белорусие акѳкѳында, партизанлар акѳкѳында, ормандаки яшайыш ве сувукѳлар акѳкѳында...

Анасы кѳайгып кельген сонѳ, Рустемнинѳ кѳасеветлери ѳкѳ олдылар. Ама, университетке киреджекте онѳа агѳыр олды. Олар яшагѳан совхоз Ташкенттеп узакѳа эди ве о ятакѳханеге ерлешти. О аятында биринджи кере битасындан ве анасындан узакѳ муддетке айырылды ве биринджи айларда оларны пек сагѳынды. Олар акѳкѳында о кѳадар чокѳ тюшюнди ки, аѳѳа юкѳусызлыкѳ хасталыгѳына огѳрады. О

геджелери козьлери ачыкъ алда ята, шиддетли ельнинъ пенджере джамларына ягъмур данелерини кетирип урувыны динълей ве узакъ совхоз къасабасыны хатырлай, анасы ве битасынынъ бу дакъыкъада не япайткъанларыны тасавур этеджек олып тырыша. Олар даима не-пендир мешгъуль ола, кеч ята ве пек эрте туралар. Анасы кунъ бою иште, совхоз хастаханесинде булуна, геджелери исе тикиш тике я да бир шейлер оре. Битасы исе колхоз анбарындан курак ала ве саба-гъадже оны темизлей: сувукътан къатып къалгъан къутучыкълар ичинден джевиэ тилимлерине бенъзеген памукъ данелерини чыкъара. Саба исе темизлеген памугъыны армангъа алып бара ве табельджи-ден элли капик ала. Отьмек парасы.

Рустем назарыны къара тавангъа догърулткъаны алда битасы-нынъ демир собачыкъ ичине гъузапая толдыргъаныны, сонъра тизле-ри устюне турып, онынъ ичине уфюргенини коре, козьлерине тютюн кире, яшланалар, лякин къартый собаны уфюрип якъмагъандже ерин-ден турмай. Анасы медицина рисалелерини окъуп битирген сонъ, ма-санынъ бир четине обалап къоя, керосин чыракъны озюне джылышты-ра ве онынъ ичюн орьме орип башлай...

Музыка янъгъырагъанда хатырлавларындан арынып оламагъан Рустем бирден сескенди. Наиле «Къайтарма» пластинкасыны къой-гъан ве Андрей эмджени оюнгъа теклиф этмекте. Къальпни далгъа-ландырыджы шиддетли ве ялы сабасы киби мусаффа музыка янъгъы-рамакъта.

Эй, Андрей эмдже! Аферин! «Къайтарма»гъа ойнамакъны унут-магъан. О эллерини яйдыргъан алда, аякъларынынъ уджларынен секириклей. Ара-сыра: «Оп-па! Оп-па-а!» деп къычыра. Козълеринде эсрарлы атеш парылдагъан Наиле йылмая берип, эп онынъ этрафында фырлана, дерсинъ ялдай; антерининъ кенъ енълери омузлары устюне тайып тюшкен ве чыпкакъ эллери акъкъушнынъ къанатлары киби бурулып-бурулып салланалар.

Шеньеленип ойнайткъан мусафирге бакъып, Рустем: «Андрей эм-дже тек тыштап денъишкен, къалгъан джиэтлерден о кене шойле че-вик, шень...» деп тюшонди. Бир анъде онъа арадан бу къадар йыл кечмеген киби дуолды. Дерсинъ, буларнынъ эписи дюнь олып кеч-кен эди.

Кене маса башына отурдылар. Эр кес лакъырдыгъа къошулды. Тек бир къартый сес-солукъсыз динълей ве стол орьтюсининъ четини сукелп пармакъларынен юмарлай.

Бириси лакъырдысыны битирип етиштирмей, дигери башлай. Андрей эмдже айта, Саит айта, Наиле айта, Земине апте айта. Рустем-нинъ анасы чокъ куле, ама даима кедерли козьлеринде севинч къы-гъылчымлары корюнди дегендже сёнелер... Эр кес сёзюни «Акъылым-да...» я да «Хатырлайсынъмы, Саит?», «Сенинъ акъылындамы, Рус-тем?...» деген сёзлернен башлай. «Эбет, сен не хатырлайджакъсынъ, сен о вакъытта, мынавдай эткен балачыкъ эдинъ», — деп ташлана.

Ама Рустем эр шейни хатырлай. Бельки о къадар айдын, о къа-дар там дегильдир, ама хатырлай. О стол башындаки лакъырдыларны дикъкъатнен динълей ве эр шей чокътан унутылгъан фильм киби козь-лери огюнде джанлана. Мына шимди, хатырлавларны динълер экен, базы левхаларны, манзараларны ачыкъ-айдын коре...

Рустем бир къач йылдан бери редакцияда чалыша, репортажлар азырлай, очерклер, макъалелер яза. Ве бутюн вакъыт салмакълыджа бир эсер язмакъ истеги оны терк этмей. Мисаль ичюн, повесть. Анасы, битасы, Саит акъкъында, озь койлерининъ эалиси акъкъында. О бир кере темиз къагъыт узерине озюнинъ оладжакъ эсерининъ адыны язды, сонъ бир къач кере денъиштирди, бу акъта пек чокъ тюшонди. Бу вакъыт ичинде о пек чокъ материал топлады: койдешлерининъ джебэ-ден язгъан мектюплери, дженк йылларында чыкъкъан газеталар, базы койдешлерининъ кунъделик дефтерлери. О озь къарамаиларыны энди хаялында корип башлады. Олар джанлы киби онынъле ян-янаша тура-

лар. Неден башламакъ керек? Бу меселе онынъ мийини баягъы вакъыттан бери ёрмакъта. О тюшюне-тюшюне эсерининъ баш къараманы Сайт оладжагъыны анълады. Мына, шимди къаршысында отургъан шу Сайт. Олар достлар. Бу достлыкъ пек эрте башлады. Бир вакъытларда къартбабасы онъа: «Сен дост эльде эткен кунъ — энъ бахтлы кунъдир. Мен санъа аятта чокъча бойле кунълер арз этем»,— деген эди.

Асылында къартбабанынъ сёзлери терсине кельди. Рустем ве Сайт достлашкъан кунъ онынъ энъ бахтсыз куню олып чыкъты...

ЭНЪ БАХТСЫЗ КУНЪ

Бабасы сонъки кере ярым йыл эвель кельген эди...

Саба танъда къомшу къадын ашыкъып кирди: «Земине! Козюнъ айдын!»— деп кычырды о босагъадан. Анасы бутюн шейни анълады ве тышкъа чыкъты. Рустем козьлерини ачып, еринден турып, анасыннъ артындан кетмеге тедарикленген вакъытта, ана севинчтен гуль киби ачыларакъ бабасынен берабер ода ичине къайтып кирди. Бабасынынъ бир элинде чемодан, дигер элинен анасыннынъ омузларыны тута.

Бабасы элиндеки чемоданны къойды ве Рустемни къапкъачлап алды, кокюсине басып турды, сонъра къатты дудакъларынен янакъларындан опыти. Ондан махорка къокъусы келе эди. «Мераба огълум, мераба. Сонъ, насыл яшайсынъ?.. Оськенсинъ. Мына насыл йнгит олгъансынъ»,— деди бабасы. Шашмалап, абдырап къалгъан Рустем, не дейджегини бильмеди. Онынъ сабырсыз назары ода ортасында тургъан чемодангъа илишти.

Бабасы чемоданны ачты ве ичинден багъышлар чыкъарып башлады. Козъайдын хабери кетирген къомшу къадынгъа да йипек шал багъышлады.

Рустемге о бир оба дефтер кетирген. Эм ёлакълы сойларыны, эм сантрач сойларыны. Ресим чызмакъ ичюн буюк альбом ве бир къуту ренкли къарындаш. Мына не къадар зенгинлик! Рустем озъ сыныфдашларынынъ ич биринде бойле шей корьмеген эди.

Акъшам къомшуларны чагъырдылар ве бабасы анасына: «Земине, риджа этем, бу акъшам анам багъышлагъан антерни кийсе»,— деди. Маса устюне беяз ортью тешельди, бабасы онынъ устюне шарап шишелери, къаделер тизиштиреяткъан вакъытта, анасы ода четиндски перде артына кирди ве андан устюне йылтыравукъ басмадан тикильген узун антер кийип чыкъты, белинде кенъ, йылтыравукъ къушакъ. О узун бойлу, тюз эндамлы, сия сачлы эди. Эски кузьгюнннъ къаршысына кечип отурды, башына къырмызы фесини кийди. Фесиннъ четлерине йылтыравукъ пуллар пекитильген, бир тарафындан алтын киби парылдагъан пускули салынып тура. Рустем кузьгюде анасыннынъ тасвирини корип севинди. Анасыннынъ къою кок козьлери севинчнен парылдамакъталар, дудакълары кулькю ичюн ачылгъанлар, оларнынъ арасындан инджи киби тишлери корюнмекте. Артына бакъып: «Сонъ, насыл?»,— деди.

Бабасы анасыннынъ янына кельди ве оны муляйимликнен къучакълады. Анасы бабасына сыйыкъты. Олар хайли вакъыт бойле турдылар. Сонъра, бабасы бир къач адым артына чскилип анасына бакъты ве акъырып давушнен:

— Сен не къадар дюльберсинъ, меним Земиначигим,— деди.

Бабасы эвде дёрт кунъ булунды. О Гродно шеэринде хызмет эте эди. Саба танъда онъа аджеле чагъыртув кягъыты кетирдилер.

Рустем юкълап ята эди. Бабасы онъа яваштан токъунды, уянгъан сонъ, къучакълады, тыпкы кельген кунюнде къучакълагъан киби.

— Огълум, мен кетем,— деп фысылдады къулагъына.

Бабасы даа чокъ айтты, ама Рустем оларнынъ ич бирини ишитмеди. О бабасынынъ омузы артындаки кузьгюде пенджере янында

турган анасынын аксини корьди: онын кьою кок козьлерине яш толган, мына-мына аглайджакъ. Онын чырайындан не тюшюнгенини анъламакъ мумкюн. «Бу насыл олды? Эр кеске отпуск бериле. Арбий олсанъ не олган? Раатланмакъ керекмейми? Иибермем...» Ама иибереджегини биле эди.

Рустем бабасына япышты, индже эльчиклеринен онын бойнуны сарды ве козь яшларындан утанса да, оларны токътатып оламады. О бу саба бабасыны сонъки кере коряйтканыны бильмей эди. Бу саба онын акъылында бутюн тафсильтларынен къалды.

Бабасы эвден кеткен сонъ ярым йылдан зияде вакъыт кечти. Бутюн бу вакъытта язган мектюплеринде бабасы оларны озъ янына аладжагъыны бильдире эди. Лякин эр сефер недир кедер эте: де сынъырдаки кергин вазиет мунасебетинен оларнын кысымыны бир ерден экинджи ерге авуштыралар, де оларнын арбий талими пек созула ве бу вакъытта онын мектюп биле язмагъа вакъыты олмай. Ниае, эки ай къадар эвель, бабасындан чагъыртув къагъыты кельди, ама бу сефер анасы огълунын окъувыны йлынын ортасында больмек истемеди ве джевап мектюбинде кетювни язгадже къалдырув акъкында язды. Анасынын чалышув ери акъкында да бабасы конкрет бир шей язып оламай. Онын ичюн озю дёрт йылдан бери чалышайткан санаторийден бир кереден айырылмакъ истемеди. Эм алышкан иши, эм алышкан коллективи. Бутюн бу себеплеринин эписи оларнын Белорусиеге кетювлерини токътатып оламады, иште, бир къач ай кериге сюрди. Ама майыс айы кельген сонъ, ана-бала Белорусиеге кетмек ичюн джиддий азырланып башладылар.

Рустем татильнин башланувыны ич бир вакъыт бойле сабырсызлыкънен беклемеген эди. Татильнин якъыплавы оджаларнын мизаджына тесир этсе керек, энди олар да пек къатты дегиллер: эв вази-фесини япмайып кельген балагъа эки ишарети кюймайлар, эдсбият оджасы «Татар халкъ масалларыны ве эфсанелери»ни сыкъ-сыкъ окъуй. Рустем озюнин севимли масалларыны биле дикъкъатнен динъ-леп оламай. Онын назарында дерслер пек узун олалар. Тенефюс вакъытында о балаларнен берабер азбаргъа чапып чыкъа, ама баштакиси киби истекнен ойнамай. Онын назарында вакъытнын озю биле узады. Тездже татиль башлагъайды. О ичинде бир шеэрнин адыны текрарлай: «Гродно. Гродно». Дерсинъ, бу тылсымлы сёз.

Татильден эвель бабасы телеграмма ёлады. Телеграмманы корьгенде севинчинден кызарган анасы насылдыр къагъытчыкъкъа имза этип, телеграмманы алды, алель-аджеле ачты. Машинанен язылган басма арифлерге бакъып, ода ортасында къатып къалды. Рустем онын пармаклары телеграмма къагъытыны эгелеп башлагъанларыны, козьлери торланганыны дуйды. О анасынын козьлерини пек яхшы биле, онын мизаджындаки уфачыкъ денъишювни биле бу козьлерге бакъып анълая биле, о анасынын назик, муляим кюолларыны пек севе ве бу кюоллар анасы Рустемден гизлемек истеген шейлеринин эписини айттылар. Рустем энди яш бала дегиль. О эр шейни анълады.

— Бабам бизим баргъанымызны истемейми?— деп сорады о. Козьяшлары богъазыны сыкъканы ичюн сеси инджерип чыкъты.

— Истей. Пек истей!— деди анасы.— Тек, текяран беклемемизни риджа эте.

— Не ичюн?

— Тафсильтларыны айтмай. Мумкюн дегиль.

Бир къач кунъгедже Рустемнин анасы тюшкюн ве кюскюн алда юрди. Саба о индемейип сабалыкъ емегини ашай. Сонъ берабер эвден чыкъалар. Анасы ишке, Рустем исе мектепке кете. Акъшамлары исе анасы Рустемнин айтканларыны индемейип динълей, озю бир шей демей. Лакъырдыны девам эттирмек ичюн кимерде бир къач сёз айта ве кене сусып къала. Рустем анасынын кульгенини чокътан иштмедди. Севинч оларнын эвлерини эбедиен терк эткен киби эди.

Июнь айынын биринджи кунълеринде анасы Рустемге не исе

Гродно шеэринe барып келеджегини айтты. Рустем онъа изин берир. Шай дегильми? О къайтып кельгендже битасы ве къартбабасынен бирликте яшап турар. Рустем бу яз онъа Ташлыкъ коюне бармакъ керек оладжагыны анълады. Бу койни ве битасыны эм де къартбабасыны Рустем лек севе. Оларнынъ эвине бармакъ онынъ ичюн байрам киби. Шай исе де, анасынен берабер бабасынынъ янына барса яхшы олур эди. Рустем анасынынъ козьлерине бакъкъанынен эр шейни анълады. Разы олмакъ керек. Анасынынъ кетеджегине бир къач кунъ къалды ве Рустем битасынен къартбабасына багышлар азырлап башлады.

Поездгъа Рустем шахсий багажынен минди. Рустемнинъ къолтугында йипнен хачланып багълангъан аякъкъап къутусы бар. Къутучыкынынъ ичинде исе чакъмакъ ташлар ве къав бар. Рустем буларны он беш дане лимонад шишеси берип алды. Ташларны бири-бирине ургъанынен атеш чыкъар, къав январ ве къартбабасы аман чубугъыны тютетир. Битасы ичюн эки агъач парчасыны ёнып, бири-бирине къураштырып, акъикъий циркуль ясады. Буюк циркуль. Бита ондан чызмаджылыкъ я да геометрия дерслеринде файдалана биле. Бу вакъыткъадже битасы дерслерде тахтада даире чызмакъ керек олса, къартбабанынъ потюгинден алынган йипни къуллана. Йипнинъ бир уджуна бор багълай, дигер уджуны исе пармагынен тахтагъа басып тутта ве бор багълы уджуны айландырып даире чыза... Бойле багышкъа битасы къуваныр... Къуту ичинде узун ве индже резинагъа багълы кягъыт топчыкъ, къуш шекилиндеки сызгырткъыч, дандюрюк ве бир чокъ шейлер даа бар. Бу багышларны Ташлыкъ коюнде былтыр язда достлашкъан балалар ичюн алып кете.

Станцияда эр вакъыт оларны къартбабасы къаршылап ала эди. О Рустемни омузлары устюне отурта, анасынынъ элиндеки чемоданны ала ве олар станциядаки буюк мейдангъа келелер. Анда, акация тереклери талдасында оларны эки атлы араба беклей.

Шимди де поезд станциягъа якъынлап, тезлигини эксилтъкенинен, Рустем къартбабасыны, онынъ устюндеки даимий къара костюмны коръди.

Анасынынъ огюнден юрип тамбургъа чыкъкъанда Рустем озюнинъ энди яш бала олмагъаныны хатырлады. Эбет, о энди бала дегиль ве къартбабасынынъ омузларына минмез. О буны тюшюнип етиштирмей, озюни къартбабасынынъ къучагында коръди. Торуныны къучакълап опеяткъан къарт сакъалынынъ ине киби экенини унутты. О вагон къапысында турган къызыны корип, Рустемни ерге къойды, къызынынъ элинден чемоданыны алды ве онъа тюшмеге ярдым этти.

Къартбаба араба устюндеки пиченни тюзетти ве онынъ устюне Рустемнинъ анасы отурды. Озю огдеки отургъучкъа къурунды, Рустем де онынъ янына ерлешти... Эр кес озь ерине отургъан сонъ, къартбаба тельбевни яваш чекти ве атлар ёртып кеттилер.

Араба енгильден салланаракъ тегиз ёл бою кете. Атлар озьлерине таныш ёлдан ёртып кетелер, оларны айдамакъ керекмей. Къартбаба тельбевни торунына берди. Рустем кенди месулиетининъ ве дегерининъ бир кереден бу къадар арткъанына шашты, эеджандан башы айланды, тельбевни эки элиннен тутар экен, оны о якъкъа-бу якъкъа чекип ала, акъикъий арабаджылар киби дудакълары арасындан индже сес чыкъара. Сыкъылгъанындан юзю къызарды, бурунынынъ уджунда ве устыки дудагында тер данелери пейда олды. Озьлерининъ футбол командалары къомшу команданы енъген вакъытта биле Рустем бу къадар гъурурланмагъан эди, шимди о атларны насыл бир усталыкънен идаре этеяткъанына озю де шашып къала.

Анасы ёлда бабасына акъайы сонъки вакъытларда Гроднодан не язгъаны акъкъында икяе этти, юрегини раатсызлагъан фикирлернен ортакълашты. Кесментик ве бираз къамбур бабасы индсейип динълей ве къашларыны чатып, эп ёлгъа бакъа, яшлана берген сагъ козюни тосат-тосат сюрте. Онынъ сагъ козю сол козюнден ич фаркълы

дегиль, тек корьмей эди. Эгер дикъкъатнен бакъылса, сагъ козюнинъ бебеги бираз бунарлы экени ве мавыджа перде иле орьтюльгени анълашыла. Къартбаба демирджи устаханесинде чалышкъан вакъытта, кыызгын демирге бакъа бергенинден, сагъ козю яшланып башлады.

— Не япаджакъсынъ, кызым, акъайынъ арбий адам. Эгер чареси олса, учып келпир эди,— деди къартбаба кызы икяесини битирген сонъ.

— Эбет, баба, анълайым,— Земине кускюн алда йылмайды.— Аллагъа шукюр, меним къанатларым кесильген дегиль...

— Мына мен не тюшюнем, кызым... Бельки санъа шимди кетмек керекмейдир, э? Бакъ сен онъа, немсе къаерге барып чыкъкъан? Тап сынъырларымыз янына. Бу тевеккель олмаса керек...

Анасы терен кокюс кечирди ве кене сусып къалды. Якъуб Демирджи кызыны мерамындан къайтарып оламайджагъыны анълады. О бала экенде де шойле эди: эгер бир шейни япмагъа къарар берген олса, мутлакъа япар. Къартнынъ манълайында эки терен бурюшпк пейда олды, юзю джиддийлешти.

— Но! Но!— деп кычырды Рустем атларгъа ве тельбевни чекти.

Елнынъ сол тарафында теллер дувулдайлар. Оларнынъ устюнде къарылгъачлар отуралар. Оларнынъ де бири, де дигери шиддетнен ашагъа эне, чиркини тутта ве кене тель устюне барып къона. Алдамында тузлу голлер когерип корюнелер, оларнынъ артларында исе мескенлер. Елнынъ эки тарафындан къамышлыкълар сыкъып кельди, къамышларнынъ артындан сув корюнди. Ел тар богъаздан кече, бу ерден эки араба ян-янаша зориен кечер. Бу ер телюкели олгъаны ичюн къартбаба тельбевни Рустемнинъ элинен алды. Онынъ балабан кучлю къоллары бурюшюклернен къаплы, демир тозу синъип къалгъанындан къараргъан. Даа якъын вакъытларда къартбаба бир авучы ичинде налны буклей эди. Анасынынъ айткъанына коре, Рустемнинъ дюнья юзю корювинде де къартбабасынынъ кучлю къоллары... Шу къоллар саесинде Рустем бугунъ яшамакъта.

Рустем догъаджакъкъа якъын анасы Ташлыкъ коюне ана-бабасы янына кельген. Къомшу рус коюнде Зера аптенинъ досты, теджрибсли къарт эким яшай эди. Эким Зера аптеге кызыны бу якъкъа чагъыртмакъны тевсие эте.

Эким Земинеге чокъча авада булунмакъны, кезинмекни тевсие эте. Земине эр кунъ саба кезинмек ичюн чёльге кете, эр якъта чичсклер, авада мис къокъусы, серин ель эсе. Чёльде яры даире ялып, бостанларны, багъчаларны айланып кече ве койшинъ дигер тарафындан ёрулгъан, бахтлы алда эвге къайта.

Кунълернинъ биринде Земине озюнинъ къырмызы антерини кийип, кезинтиге кете. Къайткъанда арман янындан кече. Анда адамлар чалышалар. Арман машинасы гудюрдей. Яш къадынлар ве эркеклер тоз думаны ичинде сенеклернен чалышалар, богъдай культелерини бири-бири артындан машинагъа ташыйлар. Моторнынъ шаматасыны бастырмакъ ичюн кычырып лакъырды этелер. Шакъа-къората, кулькю ишитиле. Земине анда озюнинъ мектеп аркъадашларыны, достларыны корьмек умютинен армангъа догъру кете.

Огде колхознынъ айван сюрюси кетмекте. Сюрю устюнде сары тоз думаны тельгенип тура. Сыгъырлар салмакънен ашыкъмайып адымлайлар. Яш бузавлар исе башлары узеринде янъы пейда олгъан бойнузларынен бири-бирини тюртелер, сычраша, чапкъалашалар, атлы чобан оларны къамчынен кене сюрюге къайтара.

Земине армангъа догъру кетейткъанда, сюрюден артта къалгъан ачувлы бугъаны сечмедди. Бугъа токътап, ерни туягъынен ура, бойнузларынен къаза, окюре. Эгер армандаки шамата олмагъан олса, Земине бугъанынъ сесини иштир эди. Дешетли джанаварнен онынъ арасында бир къач адым къалгъанда оны сечти. Корьгенинен тургъан еринде къатып къалды, къоркъудан бутюн вуджуды титреп башлады.

Бугъа исе сылакъ буруи деликлеринден шаматанен ава чыкъаракъ, къан толу къырмазы козылерини онъа тиклеп къалды.

Армандакилер бу манзараны корьдилер ве эллерини саллап нелердир айтып къычыра башладылар. Бир къач эркек бу тарафкъа чапты. «Тек йыкъылмагъайдым... Тек йыкъылмагъайдым...»—деген фикир Земиненинъ мийинде текрарланмакъта. Бугъадан козылерини алмагъан алда о озю тарафкъа чапып келеяткъан адамлар бетке бир къач адым атты. Бугъа салмакълы башыны шиддетнен саллады ве якъынлап башлады. О сюнгу киби узун ве уджлу бойнузларыны къадынъга догърулта ве бирден уджюм эте. Бу анъде Земиненинъ янында бабасы пейда ола. Онынъ элинде сенек бар эди. Бабасы еджанлы давушнен: «Къач!» деп къычыра ве сенекни чапып кельген бугъанынъ башына ура. Земиненинъ аякълары юрмек истемейлер. О еринден къыбырдап биле оламады. Бабасынынъ элиндеки сенек бирден четке атылып кетти ве о эллеринен бугъанынъ бойнузларына япышты. Бугъа огге джылышты ве бабасыны баягъы ергедже сюрюп алып кетти. Къарт бугъанынъ бойнузларыны кескин арекетнен бура ве айны заманда онынъ эки ог аягъына чалтаякъ къоя. Бугъа кокюси устюне йыкыла. Къарт онъа турмагъа имкъан бермей ве бойнуны эп бура-ракъ, янбашына йыкъа. Бугъа къырмазы козылерини акъайткъан алда ята. Къарт бугъанынъ бойнуна тизинен басаракъ, чобан етип кельмегендже ве онынъ бурнуна алкъалы сыджым кечирмегендже тутып тура. Бу вакъиадан аз вакъыт кечкен сонъ Рустем догъа.

Багъчаларнынъ ешилъ къуббелери огдеки уфукъны къапаталар. Ярым сааттан сонъ, багъчаларнынъ артында койнинъ къырмазы кираметли дамлары корюнди. Алчакъ эвчиклерининъ акълангъан диварларында кучюк-кучюк пенджеречиклер. Сагъда артезиан къуюсы янында агъач тыйнакъ, солда исе эки тим-тик къая, олар узакътан эки къоджаман тишини анъдыралар. Оларнынъ адлары да ойле «Адждеа тишлери».

— Мына, келип еттик,— деди къартбаба.

Оларнынъ эвлери башкъаларындан буюкче олып, койнинъ энъ четинде эди. Даа догърусы, бу мектеп эди. Башта бу эвде насылдыр зенгин яшагъан ве революциядан къоркъып, къорантасынен тыш мемлекетке къачкъан. Чокъ йыллар кечкен сонъ, Рустемнинъ битасы Ташлыкъ коюнде оджапче олып чалышкъанда, къартбабасы мектепнинъ янына эки козлю эв ве ашхана къура. Олар шимди анда яшайлар.

Битасы оларны сабырсызлыкънен беклейдир. Бельки, шимди о якъынлап келеяткъан арабаны пенджереден коредир...

Къызы ве торуны кельгенде бита шимди фурундан этли ве къартоплы сарбурма я да этли ве пирничли кобете чыкъаргъан, къурабне, пакълава пиширген олур. Рустем бу емеклерни пек севе. Мына шимди де, араба токътагъанынен, битасы оларнынъ къаршысында пейда олды. Ондан лезетли емеклернинъ къокъусы кельмекте эди.

— Ниает... Аллагъа шукюр...— деди о де къызыны, де торуныны къучакълаяракъ.

Эвге кирген сонъ, Рустемнинъ анасы ёргъун алда сет устюне отурды, дерсинъ о арабанен дегиль, джаяв кельген ве насыл келип чыкъкъанларыны икяе этип башлады: насыл къыйынлыкънен билет алгъанларыны, поездгъа кеч къалаязгъанларыны, ёлда пек сыджакъ олгъаныны, вагонда оларнен берабер насыл адамлар кеткепини — эписини айтты.

Рустем стол устюне озюнинъ къыйметли къутусыны къойды ве битасы къартбабасы огюнде оны ачты. Къутунынъ ичиндеки шейлерни корьген къартлар шашып къалдылар. Къартбабанынъ деръал тютюн ичеджеги кельди ве о чакъмакъ ташларыны алып, оларны бири-бирине урып къавны тутандырды. Устаханеде озюне ясагъан зажигалкасы олгъаныны унутты.

Рустем исе къатмерли кобетенинъ буюк бир кесегини элине алып

азбаргъа чыккыты. Озюнинъ эски танышларындан бир де-бирисини расткетирик истеп, сокъакъ бою кетти.

Анасы ашыкъмакъта эди ве отпусказынынъ бир кунюни биле къыймайып, сабасына ёлгъа чыкъаджагъыны айтты. Олар: къартбаба, къартана, ана ве бала кеч маальгедже ашханеде отурдылар. Рустем буюклернинъ лакъырдысыны динълей ве бабасына мектюп яза. Бабасы кеткенден бери Рустем онъа бир десте мектюп язды. Бабасы ондан эр бир кунъ акъкъында мектюп язмакъны риджа эткен эди. О мектюплерден бабасы оларнынъ мында насыл яшагъанларыны биледжек. Рустем бар къуветини къойып тырышты. Озюнинъ мектюплеринде мектептеки дерслер, ким низамны бозгъаны ве оджанынъ кимге дарылгъаны, спорт майданында насыл оюнлар ойнагъанлары, оларнынъ арасында ким энъ къуветли ве энъ чевик эсап этильгени акъкъында язды. Сёз сырасы, озюни де унутмай. Эр шей акъкъында яза. Онынъ мектюплери учюнджи сыныф талекесининъ кунъдслик дефтеринден айырылмаса керек.

Шимди о Ташлыкъ коюнинъ балалары акъкъында язмакъта. Оларнынъ эксериятинен Рустем былтыр, биринджи кере кельгенде достлашты. Оларнынъ ичинде бириси Азам корюнемез, ара тапкъанда, Рустемге озюнинъ нефретини бильдирмеге тырыша: шесерде оськен назик ве мамий бала эмиш. Азамнынъ эки-учъ досты бар, олар да онынъ фикирине къошулалар. Азам оларнынъ джетемени. Барсын, шай олсун. Рустем онынъ биринджилигини тутып алмакъ истемей. Асылында, адалетнен бакъыладжакъ олса, Рустем чилик оюнында да, футбол оюнында да Азамдан артта къалмай. Эгер о къапы бекчиси олса, балаларнынъ ич бири онынънен тенъешип оламаз. Бугунъ де Рустем къапы бекчиси олды ве Азам тепкен топларнынъ ич бирини кечирмедди. Он кере къадар тепти, ама чаресини тапып оламады. Буннынъ ичюн де ачувланса керек.

Рустемнинъ эли токътап къалды ве пероннынъ уджундан къагъыт устюне бир тамла мерекеп тамды. Бабасы онынъ язгъанларыны макътанчакълыкъ беллемезми экен? Сонъки сатырны силеджек олды, сонъ бу фикиринден къайтты. О эр шейни олгъаны киби язды. Эм, керчектен де, о Азам корюнемезден ич артта къалмай. Бельки «Айдут казаклар» оюныны ойнагъанда онынъ киби гизленип оламаз. Азамны онынъ ичюн де корюнемез дейлер ки, о бир кереден гъайып ола, дерсинъ, ерининъ астына кирип кете...

Къартбаба саба танъда туруп колхоз идаресине кетти. Бугунъ ичюн де араба сораиджакъ. Анасынынъ юкю исе тек бир чемодандан ибарет. Оны чокътан азырлап къойды. О шенъ эди. Янъгъыравукъ сеснен лакъырды эте, куле. Рустем исе кусти. Анасынынъ бир озю кетеджегини бильген ве бу айрылыкъкъа чокътан азырлангъан олса да, шимди алы аджыныкълы эди. Анасы токътамайып оны къучакълай, опе, башыны сыйпай, эки-учъ афта ичинде къайтаджагъыны, къартбабасынынъ ве битасынынъ айткъанларыны тутмасыны эмир эте. Рустемнинъ башы анасынынъ огютлеринен толгъан эди. Рустем агъламамакъ ичюн бар кучюнен тырышты. Анасы арабагъа отургъан ве къартбабасы атларны айдагъан сонъ, козь яшларыны токътатып оламайджагъыны анълады ве эвнинъ артына чапып кетти, анда, эрылгъан чалылары арасына кирип сакъланды. Эрылгъан чалыларыны онынъ къартбабасы, бу койге кельген йылы отурткъан эди. Шимди олар осьти, чокълашты ве эвнинъ арт тарафыны бир тамам сарып алдылар. Рустем былтыр анасынен кельгенде тамам эрылгъанлар чичек ачкъан вакъыт эди. Индже пытакълар, дерсинъ, къырмызы ве гульгули копоклернен орьтюли, олардан башны айландырыджы джыллы мис къокъу келе. Чичеклер арасында сабадан акъшамгъадже балкъуртлар учушалар... Шимди эрылгъаннынъ чичеклери биткен. Шай исе де, о чичеклернинъ эсрарлы къокъусы бу чалылар ичинде сакъланып къалгъан. Рустем чалылыкънынъ энъ сыкъ ве энъ тена ерини тапкъан сонъ, отлар устюне отурды ве акъырын даушнен агълап

башлады. Қозыашлары биткен сонъ, эрылгъан пытакълары арасында учушкъан торгъайларгъа бакъып къалды. Бирден о ири, ешилъ, къырмызы къанатлы къызбоджегини коръди. О янашасындаки пытачыкъта мавы козьчиклерини акъайтып отурмакъта. Рустем нефес алмадан онъа элини узатты. Қызбоджек бирден учты, атыта онынъ къанатлары насыл шытырдагъаны биле ишитильди. Дюльбер къызбоджек башта кокке учты, анда бир даире якъан сонъ, дигер пытакъкъа къонды. Рустем яваш ериден турды ве акъырын, мукъайт адымларнен о пытакъкъа якълашты. Қызбоджек, аджемни дегиль эбет, кене учып кетти. Рустем бир анъ ешилъ пытакъларгъа бакъып турды, ама къызбоджекни бир даа коръмеди, сонъра оны унутып, мейданлыкъкъа бармагъа къарар берди. Анда шимди балалар чилик ойнайдырлар.

Ташлыкъ о къадар буюк кой дегиль. О ярым аданынъ чель къысымында олып, онынъ шаркъ тарафында уджсыз-буджакъсыз чель башлана, анда богъдай занлары, багъ-багъчалар, айван сюрюлерин... Дженобий-гъарбий къысымында исе дагъларнынъ мавы шекиллери корюне.

Адамлар, эксери алларда, Қърымнынъ дженюбий къысымында кезинмекни севелер. Қърымда нч де олмагъанлар исе оны рессамларнынъ ресимлеринден билелер. Ресимлерде де, адети узре денъиз, дагълар, ялы боюнынъ дюльбер манзаралары ола. Эгер бир-де бир кимсе денъизден узакълашып, эринмеден, ярым аданынъ шималинъ къысымына догъру отуз-кыркъ километр къадар кетсе, безз киреч байырларнынъ ве четлеринде къамышлар оськен тузлу голлерини янындан кечкен сонъ, Ташлыкъ коюне келип етер ве уфукътан уфукъкъа узангъан ве ялы боюна бенъземеген, ама озюнинъ дюльберлиги ве джазисесинен о ерлерден эксик олмагъан аджайип вадийни корер.

Бир заманларда бу вадий буюк ве кучюк ташларнен къаплы экен. Бунынъ ичюн де адамлар бу ерде къурулгъан койни Ташлыкъ деп адландыргъанлар. Бу вадийнинъ кечмиши акъкъында халкъ тилинде узакъ заманлардан бери меракълы эфсане яшап кельмекте.

Рустем балаларнынъ сесини ишитти. Демек, ойнайлар. О колхоз апбарынынъ узун ве алчакъ биначасы айланып кечти ве мейданлыкъкъа чыкъты. Берекет тымары вакъытында бу мейданлыкъ арман ола, тымар биткен сонъ исе балаларнынъ оюн мейданына чевириле. Онынъ ортасында былтырдан къалгъан эки тобан сарпаны юкселип турмакъта. Мейданнынъ дигер тарафында къарт эмен тереги ве онынъ киби де эки къарт дут тереги осе. Олар бири-бирлеринне пек якъын олгъанларындан пытакълары къарышып, чатышып кеткен, бу тереклер, дерсинъ, йыкъылмамакъ ичюн къучакълашып туралар ве бойле де оселер. Оларнынъ гуръ даллары астында энъ сыджакъ вакъытларда биле салкъын ола. Этраф ем-ешиль. Қъорайларнынъ гульгули чичеклери къызларнынъ къулакъларындаки купелерини анъдыра.

Шимди тереклер астында акъыкыйи куреш кетмекте. «Атлылар» оюны ойнала. Қъуветлидже балалар «ат» олалар. Олар эллерини тизлерине тиреп туралар, чекиси енгильдже олгъанлары исе «атлар»нынъ сыртына минелер. Бойле алда олар тараф-тараф олып бири-бирлеринне къаршы юрюш этелер. «Атлар»нынъ устюндекилер шаматанен бири-бирлеринне япыша ве бири дигерини ерге йыкъмагъа тырыша. Бу арада «атлар» да тынч турмайлар. Олар да бири-бирини тюрте, уйтей, чалтаякъ къоймакъ истей.

Рустем бу оюнны пек бегене, ама шеэрде, не ичюндир, бойле ойнамайлар. Бельки, олар яшагъан азбарда огълан балалар аз олгъаны ичюндир. Я мектепте... Бир кере буюк тенсфюс вакъытында Рустем балаларны бу оюнгъа азырлады. Спорт мейданында ойле бир шамата къопты ки, оджалар деръал етишип кельдилер ве балаларгъа бу оюнны ясакъ эттилер.

Шимди балалар ойле бир къызгынлыкънен ойнамакъталар ки, Рустемге кимсе къулакъ асмады. «Атлылар» йыкъылалар, бир даа

туралар ве шиддетнен чатышалар. Текмиль алсызланганлары исе ерге йыктылган сонъ, турмагъа ашыкмайлар, йыктылган еринде ятып ял алалар.

Бир четте кызлар ташчыкларнен ойнайлар. Олар огълан балаларнынъ шаматасына кзулакъ асмайлар. Дут терегининъ ерден чыкып турган кыйыш тамыры устюнде отурган назик кызчыкъ исе агълай.

Балаларнынъ оюны сонъуна етти. Тек бир «атлы» йыктылмайып кзалды. О тантаналы давушнен кишнеди ве «мына меним даа не кьадар кучюм бар», дер киби тереклер арасында чапкылап башлады. Ниае, «атлы» ерге тюшти. Бу Азам-корюнмез эди. О Рустемни корьгенинен онъа бакып кзалды.

— А, мына, анасынынъ огъулчыгъы да кельди,— деди мыскылыннен ве аякларыны хачлап, оны бийсинмеген киши олып отурды.

— Сен исе кьопайчорасынъ!— деди Рустем.

— Сен...

— Сен...

Азам ве Рустем он дакыкъа кьадар сёз иле дженккештилер. Азам бу саада Рустемден зайыф экенини анълап, кьамарозланып башлады. О бирден Рустемнинъ кокюсине япышты. Рустем даа кимсеген кьавгъа этмеген олса да, беден тербиеси дерслеринде чевиблигинен айырылып тура эди. О Азамнынъ эллерини бир кереден сильтеп ташлады. Бу вакытта оларнынъ арасында кимдир пейда олды, экисини эки тарафкъа кьакыштырып, айырды.

— Оджапченинъ торуны олмаган олсанъ, мен санъа акылы кьояр эдим,— деди Азам гъазаппен.— Санъа ола дерслерден эки алмакъ истемейим.— О чевирилип, когетлер устюнде отурган балаларгъа:

— Меннен кеткен кьарамаи, меннен кетмеген айван!— деп кычырды ве кой бетке кетти.

Балалар яваш-яваш ерлеринден туруп, бирер-бирер онынъ артындан кеттилер. Эбет, кимсе айван олмакъ истемей.

Кызлар озь оюнларына берильгенлер, оларнынъ ич бири мында олып кечкен вакъиагъа кзулакъ асмады. Къара козюлю, эсмери кызчыклар. Олар озь оюнларыны ойнайлар, озь тюшонджелеринен яшайлар.

Рустем дут терегининъ тамыры устюнде отурган кызчыккынынъ янына кельди.

— Сен ничюн агълайсынъ?

— Эчким джоюлды,— деди кызчыкъ.

— Насыл олып джоюлды?

— О дере ичине кетти.

— Дере ичине кеткен олса, озю къайтып келир.

— Къайтып кельмез!— деп кычырды къара кзувурчыкъ сачлы кызчыкъ.— Оны энди чокътан адждеа ашагъандыр.

— Адждеа? О тек масалларда ола,— деп кульди Рустем.

— Тек масалларда дегиль.

— Манъа анам: «Сен дере бетке барма, анда адждеа яшай, сени алып къачар», деди.

Бу сёзлерни ишиткен сонъ, эчкининъ саиби даа зияде агълап башлады.

— Сус, агълама,— деди Рустем.— Шимди экимиз барып, сенинъ эчкинъни кыдырырмыз.

Кызчыкъ онъа зейтун козчыклерини тикти. Бу козьер ишанчнен, уютнен бакъмакталар. Бойле кьоркунчылы ерге онынънен барабер бараджакъ адамгъа бираз шубенен де бакъалар.

— Барынъыз, чапынъыз, бельки адждеа бир эчкини ашап тоймагъандыр,— деди кзувурчыкъ сачлы кызчыкъ.

Рустем агълагъан кызчыккъа бакып козюни кыпты ве дере бетке адымлады. Кызчыкъ еринден атылып туруп, онынъ артындан чапты. Олар йылгъа башланган ердеки учурымнынъ четине кельди-

лер. Ашагыда, теренде, чалылар, тереклер осе, оларнын арасындан суйрю ташлар корюне. Кызчык аман Рустемнин элини тутты. Сол тарафтакн байыр тар басамачыктарнен учурымнын та ашагысына тюше. Бутюн джап фундук, итбурун чалыларынен орьтюли. Йылганын дигер тарафында сык тереклик. Орман киби. Базы кьарт эменлер, чинар, чам агъачлары о дереджеде гурьленип оськенлер ки, узактан сия булутларны андыралар. Базы тереклер исе ян тарафкы узанып оськенлер ве худжур бир шекиллерде йылгы узеринде салынып кьалгъанлар. Терекликинн артында, бираз четте, алчак чалылар ичинден «Адждеа тишлери»нинн без уджлары корюнемкте. Бельки адамлар оларгъа нафиле ерде «Адждеа тишлери» демегендирлер? Атыта битасы биле айткан эди: эки бала бу йылгыгъа одун джыймагъа кельген ве бир даа кьайтмагъан. Ерли балалар да бу ерге кельмеге сакыналар. Оюн вакытларында олар истенильген ерге барып чыкълар, ама бу ерге кельмейлер. Кимден сорасан, бу ерде адждеанын корьгенини айта. Ама, адждеанын кыяфетини кимсе тасвирлемей. Адждеа оны тасвирлеген адамларгъа корюне экен. Азам-корюнемез исе Муса эмдже деген адамнын бу ерге атыны кыдырып кельгени ве атыны тапкан сон, бир кьач куньгедже адамларнен лакъырды этмегени акъкында икяе эткен эди. Соньундан Муса эмдже мында джынларны корьгенини айткан.

Рустемни кьоркы басты. О бу кьаранлык йылгы ичине озюни меджбур этип тюшеджек. Эгер янында мына бу кызчык олмагъан олса, шимди артына кьайтыр ве бир даа бу ерлерге аягыны басмаз эди. Ама, кызчык онын кьоркканыны анлар ве бу акъта башкъларгъа да айтыр. Лячаре, даянмак керек.

— Юр,— деди кызчыккы кьатиетнен ве онын элини авучы ичине алды, сонъра кьатты адымларнен йылгы ичине саркып тюшкен джап бетке кетти.

Кызчык онын артындан зорнен етишип келе, ама элини онын элинден алмай.

— Адынъ не?— деп сорады Рустем.

— Алие,— деди кызчык индже давушнен.

Учы кунь эвель ягъмур ягъган эди, йылганын тюбюнде баягы сув топланган, тереклер ве чалылар арасында думан перделери тельгенип тура. Рустем онъайтлыджа ер тапты ве ашагы тюшип башлады; бир элинен чалыларгъа, отларгъа япыша, дигеринен исе кызчыкнын элини тутта. Ашагыда ель олмагъаны ичюн баягы тунчык эди, ава мис кьокъуй. Чалылар арасында дакыкы сайын кьушлар уца ве эр сефер олар дешеттен кьатып кьалалар. Олар йылганын тюбюне тюшкен бу ерде бир шейни корьмек мумкюн олмагъаныны анъладылар: сык оськен тереклер ве чалылар оларнын козьлери огюнде бутюн дюньяны кьапаттылар. Тикенли чалылар арасындан кечмекнинн бир тюрю чареси ёк.

— Чагъыр эчкинни,— деди Рустем.

— Кеже! Кеже! Кеже!..— деп кычырды Алие индже давушнен.

Йылганын диварлары бу сеске ойле бир акс-саданен джевап бердилер ки, балаларнын экиси де сусып кьалды.

Кьушлар пытактан-пытаккы кьонып, чивильдеп башладылар. Эгер бир де-бир ерде эчки сесленген такъдирде биле кьушларнын шаматасы ичинде эп бир иштилъмейджек. Рустем тикенли чалылар арасындан дос-догъру кетти. Штаны кыскы олгъанындан, аякъларыны тикенлер, кьыджыткан тынады.

— Кеже! Кеже!

Алие ве Рустем эчкини невбет-невбет чагъырып башладылар.

Аякълары, кьоллары тырналган алда олар тикенли чалылар арасындан эп илери кеттилер ве бирден оларнын огюнде ем-ешилъ чименлик пейда олды. Юкск отлар ичинде адларыны Рустем бильмеген кьырмызы, без, сары, мавы чичеклер атеш данелери киби парылдап турмакталар. Этрафтакн чалылар сармашыкнен сарып алын-

гъан ве кырмазы копюклернен ортыюльген киби. Рустем сармашыкъ чичегине токъунды, чичекнинъ ичинден бир къач тамла буллюр сув тыгъырып чыкъты. Онынъ бурунуна къою ве назик къокъу урунды. Дюньяда энъ гузель къокъу сармашыкъ чичегининъ къокъусы олса керек, деп тюшюнди Рустем.

Бирден Рустемге чалылар арасындан насылдыр кольге кечкен киби кельди. Кольге корюнди дегендже гъайып олды. Рустемни кене дешет басты. Алие онынъ къоркъкъаныны дуйды ве онъа эллеринен япышаракъ:

— Не о?— деп сорады.

— О ерде шимди кимдир бар эди,— деди Рустем акъырын давушнен.

— Ешилъ саргъылымы?— Алие къоркъудан титремекте эди.

— Ничюн ешилъ саргъылы?

— Сен бильмейсинъми?.. Мында джын яшай. Оны чокъ адамлар корьгенлер. О устюне узун безз чекмен кийип, башына ешилъ сарыкъ сарыл юре экен.

Рустемнинъ алы аджышыкълы эди. Асыл бу кызынынъ янына къайдан барды ве онынъ эчкисини кыдырып бу дешетлер ювасына ничюн кельди?

Бу ерде яшагъан джын акъкъында Рустем озю де ишиткен эди, ама унуткъан. Бу акъта къартбабасынынъ досты Муса къартбаба айткъан эди.

Пек къадим заманларда, юз йыл эвельми, ёкъса эки юз йыл эвельми, Ташлыкъ кою янындан бир ёлджу кечип кете экен. Аджылыкътан къайтып келеткъан къарт киши экен. О энди аджы олгъан ве башына ешилъ сарыкъ саргъан. Устюнде исе буюк безз чекмен. Ёлджу Ташлыкъ янына кельгенде акъшам ола. О къалын таягъыны тыкъылдата берип, кой четиндеки къавеге кире. Қавенинъ саби исе Феодор адлы рум экен. Қъарт къавеге геджелемек истей.

Қъаведжи къартны къавенен, чешит емеклернен сыйлай, насыл мемлекетлерде булунгъаныны, къартайгъанда пейгъамбернинъ къабирини зиярет этиюнининъ себебини сорай. Қъарт джумерт ве мусафирчен къаведжиге ишаа ве онъа сырыны ача: о яш экенде айдутларнынъ башы олгъан, енгиль къайыкънен туджджарларнынъ гемилерини къувалап артындан ете ве оларны тонай экен. Қъарт аджы чокъ шейлер корьген, чокъ зенгинлик топлагъан. Бахтлы ве бол яшагъан. Ханлар ве султанлар сыкъынтылы алда къалгъанда ондан борджгъа алтын ала экенлер. Қъартайгъан сайын сабыкъ айдут о бир дюньясыны тюшюнип башлагъан ве гуналарыны ювмакъ ичюн аджылыкъкъа бармагъа къарар берген. Элинде олгъан кыйметли ташларнынъ эписини джамиге багъышлагъан. «Бутюн топлагъан зенгинликлеримден тек бир мына шу таякъ къалды. Энди онынънен юрем»,— дей аджы.

Феодор къартнынъ бутюн сёзлерини дикъкъатнен динълей. Эр кес акъкъында озюнде фикирлемеге севген къаведжи: «Қъарт айдут бутюн зенгинлигини джамиге багъышламагъандыр. Базы бир шейлерни къалдыргъандыр», деп тюшюне. Гедже, аджы юкълагъанда, онынъ таягъыны тешкермеге къарар бере. Таякыны зорнен котере. Пек агъыр экен. Эгер о агъач олса, не ичюн бу къадар агъыр оладжакъ? Феодор чокъ тюшюнип отурмадан, балтаны ала ве таякыны ортасындан кесс. Таякынынъ ичинден алтынлар, инджилер ве дигер кыйметли ташлар тёкюлелер. Бу вакъытта аджы уяна ве юкъу серсемлигинен не олгъаныны анълап оламай. Ачкъоз Феодор чокъ тюшюнип отурмадан, къартнынъ башына балтанен ура. Онынъ джеседини чувалгъа къойып, таш къобалар ичине алып кете ве бир къобанынъ къуюсына ташлай. Бундан сонъ, къартнынъ бутюн зенгинлигини мешин торбачыкъкъа къоя, атыны арабасына еке ве Кефеге кете. Анда алель-аджеле гемиге мине, бойледже, Қърым топрагъыны терк эте.

Ольдюрильген аджынынъ кольгеси аля бугунъ Ташлыкъ этрафын-

да долана, рум Феодорны кыдыра, онъа таягыны кыйтармасыны риджа эте.

Рустем сыкъ тереклер бетке къоркъунен бакъар экен, бу дакъи-къада андан джын чыккып келеджегини беклей эди. Мына, шимди бем-безд бир шекиль пейда олур, онынъ устюнде исе чезильген ешил сарыкъ ельпиреп турар.

Огде кене насылдыр кольге корюнди. Рустем дешеттен кычырып йиберди. Кене яхшы, пытакътан учкъан къаргъаны сечти.

— Шишип къал,— деп кокюс кечирди Рустем. Онынъ вуджуды терден шыр-сув олгъан эди.

Фена шейлер акъкында тюшюнмейджек олып тырышкъан вакытта, аксинне, мийинге энъ дешетли фикирлер келе.

Олар йылгъанынъ дигер тарафына кечти, терен чатлакълар арасындан тереклер ве чалылар осип чыккъан кыыр бою кеттилер.

— Кеже! Кеже!— деп кычырдылар.

Бутюн джап ири къая ташлардан ибарет. Оларнынъ арасында ахлап ве мушмолла осе. Ташлар арасында Рустем бир къач буюк чатлакъ корьди. Оларнынъ теренлиги адам бою къадар, кенълиги исе эки-учь адым. «Эгер ер юзюнде адждеа олса, о мутлакъа мына бу къобаларнынъ бирисинде яшайдыр»,— деп тюшюнди Рустем.

Рустем джапларны козден кечиререк, о якъкъа-бу якъкъа баккып тургъанда Алие озюнинъ эчкисини корьди. О аркъа аякълары устюне турып, ахлап терегининъ алчакъ пытакъларындан емиш ашмакъта.

Алие чапып барып эчкининъ бойнуны къучакълары ве севинчинден оны опип башлады.

— Мен сени адждеа ашагъандыр беллеген эдим,— деди о мераметли даушнен.— Юр, тез эвге кыйтайыкъ!

Рустем эчкини бойнундаки йипинден тутып чекти ве олар кельген ёлларынен тёпеге тырмаша башладылар. Эчки бу ерни бегенген ве кетмек истемейип ипатлана. Алие фындыкъ чубугъы къопарып алды ве оны артындан айдаштырып башлады.

Акъшам учевлери ашханеде отурдылар. Устю орьтюли дёрткоше маса устюнде керосин чыракъ янмакъта. Онынъ сары-акъчыл ярыгъы эр кеске ете. Бита козлюгини таккып, къартбабанынъ штапыны ямай. Рустем масанынъ бир кошесинде ерлешкен, ресим чыза. Къартбаба исе газета окъуй. Онынъ бир козю корьмесе де, козлюк такъмай, ама быджагъынынъ къоюн джебинде данма козлюк ташый. Тосат-тосат къартбаба башыны котере, газетада ислер язылгъаны акъкында айта, я да озю окъуяткъан хабернинъ бир кесегини кычырып окъуй. Бита ве къартбаба башталары сиясет акъкында сыкъ-сыкъ къонуша эдилер. Былтыр олар Абиссиния, Испания деген мемлектлерни анъа, Франко, Муссолини деген адамларны исе яман-яман сёге эдилер. Дерсинъ, о адамлар буларынынъ айткъанларыны ишнетджеклер. Рустем оларнынъ бойле лакъырдыларына къулакъ асмай, олар акъкында тюшюнип биле отурмай. Эгер бита ве къартбаба озьлерининъ яшлыкъларыны хатырлап башласалар, бу башкъа меселе, лакъырды пек меракълы ола. Рустем битасыны ве къартбабасыны къадим заманларда бу орталыкъларда ат ойнаткъан айдулар, олар комп къалдыргъан ве шимдигеде тапылмагъан хазинелер, къартбабасы кызыл командир олгъан ве къадимий кильселернинъ магъараларында гизленген акъ айдуларны кырып ташлагъан вакытлары акъкындаки суаллерге комп ташлай.

Шимди газетада Польша акъкында язалар. О мемлекетни кимдир ишгъаль эткен ве энъ яхшы адамларны бир якъкъа айдап алып кете экен. Рустем лакъырдыгъа къошулмайып, къулагъынынъ бир четинен ишите ве ресимини чыза бере. Насылдыр узакъ ерлерде ярамай вакъналар ола. Рустем буны дуя. Битасы, кокюс кечиререк: «Баре

бизим Земиш сагъ-аман барып кельгейди»,— дегенде Рустемнинъ юреги шувулдап кетти.

Вакъыт кеч олгъан эди. Рустем отургъан еринде къангып башлады ве къартбабасы оны котерип тешегине яткъызгъаныны дуймады биле...

Саба Рустем бир мешребе тазе къаймакъ ичти, отъмек кошесини ашыкъып ашады ве сокъакъкъа чапты. О эр саба къаймакъ иче, бир коше баят отъмек ашай. Шаркъта уфукъ аллангъан, дагъларнынъ уджлары къызарып корюнмекте. Қъартбабасы оны саба эрте турмагъа алыштырды.

Рустем чель бетке чапып кетти. Анда, тузлу лиман четиндеки къамышлыкъта бакъларнынъ шенъ сеслери ишитильмекте. Кунеш котерильди, дагълар мавы тюске кирдилер. Уфукъкъа узакъ бакъып турсанъ, анда денъиз далгълалангъан киби келе. Эгер къувети етсе, Рустем бу кетишнен шу денъизге барып чыкъар эди. О денъизнинъ далгълалары котерильген ве къатып къалгъанлар. Эбедий оларакъ. Бутюн уфукъны озьлерининъ къыйыш-къонъур уджларынен кесип чыкъкъанлар. Умумен, мында анги тарафкъа бакъсанъ, денъиз корюне. Чель — сарылы-ешилли денъиз киби. Ава тынч олгъанда о тегиз ве кениш. Ама ель эсип башлагъанынен о далгълаланып башлай. Далгълалар арасында исе къырмызы лялелер гемилернинъ чыракъларына бенъзейлер.

Багълалар, бостанлар артында исе бир тепе бар. Чель елине кокюсини керип, гъурурланып тура. Онынъ башы уджунда тек къавий тамырлы алчакъ отлар оселер. Ама онынъ этеклеринде татран гурьленип осе. Шимди о даа чичек ачмады. Онынъ пытакълары къалын ве сувлы, пишкен алма киби татлы ола. Балалар тепеге татран ашамагъа баралар. Язнынъ ортасында татран сап-сары чичеклер ачкъанда, тепенинъ башы ешиллене. Узакътан бакъкъанда тепе къадифеден такъие кийген ве онынъ устюнден сарыкъ саргъан къоджаман башкъа бенъзей.

Рустем бир къач куньден берн бу койде яшай ве эр кунъ тепенинъ устюнде инсан къаралтысыны коре. О узун таягъына таянып тура. О отургъан вакъытта тепе устюндеки ташларнынъ бирине чевирлип къалгъан киби келе.

— Бу адам ким?— деп сорады бир кере Рустем къартбабасындан.

— Саит, чобан Усеиннинъ огълу,— деди къартбаба ве торунынъ бакъышындан бу ад онъа таныш олмагъаныны анълады. Иляве этти: — Кечен къышта онынъ бабасы ольди. Саит язда бабасынынъ ерине чобанлыкъ ялмагъа къарар берди.

Шимди де Рустем тепе устюнде къыбырдамайып тургъан кольгени корьмекте. О багъча ичинден, биревлернинъ бостанлары ичинден чапып кечти, чельге чыкъкъан сонъ, осюк отлар ичиндеки адсиз-эсапсыз чегерткилерни раатсыз этерек тепеге догъру чапты. Тепенинъ баягъы тик джапындан тырмаша-тырмаша онынъ тепесине чыкъты ве къаршысында ачылгъан манзараны корип шашып къалды. Чель узерине тешельген ешилъ къадифе чешит ренкли чичеклернен безенген ве мисильсиз дюльбер макъатны анъдырмакъта. Анавы орьнеклер пейгъамбер чичеклеринден, лялелерден ве инджи чичеклеринден орюльген, оларнынъ янашасында пападиелер яй шекилинде тизилишип туралар, эр якъта маматекелер ве «арслан агъызы» шам чыракънынъ ялыны киби янып туралар. Бираз ашагъыда коктикен, нилуфер, къапыста чичеги, замбакъ, дюгюнчичеги, къашкъаш, назлы чичек бир ерге къошулып оселер ве тепеден бакъкъанда чешит ренкли къоджаман бир чичекке ошайлар. Чельни къаплап алгъан чичеклерни бакъып чыкъмакъ да, сайып чыкъмакъ да мумкюн дегиль. Ава оларнынъ джыллы мис къокъусы иле сюсленген.

Тепенинъ экинджи тарафында Рустем безъ кольмекли адамнынъ

кениш сыртыны корьди. Чобан бираз эгильген ве тизлерини кьучакълап алгъан алда ашагъы бакъып турмакъта. Ашагъыда, анда-мында корюнген боз къаялар отлап юрген кьоюнлар экен. Отнынъ чокълугъындан олар тургъан ерлеринден кыбырдамай отлайлар демек мумкюн. Тосат-тосат ашагъыдан серкенинъ бойнундаки чанънынъ енгильден сесленгени ишитиле. Рустем чобаннынъ дикъкъатыны джелъ этмек ичюн аякълары астындаки отларны аселег шытырдатып юрди. Чобан артына чевирилип бакъты. Онынъ эсмери юзюнде эм севилич, эм тааджип аляметлери пейда олды. О тюшюнджелли кок козьлеринен таныш олмагъан балагъа бираз вакъыт бакъып турды. Сонъра, бир сёз демеден, кене огюне чевирильди ве чёльге бакъкъаны алда отураларды.

Рустем онынъ янына, номай отлар устюне отурды.

— Мен сени билем. Сен Саитсинъ. Ойлеми?

Чобан башыны котерди, Рустемге: «Къайдан келип чыкътынъ, сен?» деген манада бакъты, ама башкъа сёзлерни айтты:

— Сен Зера оджапченинъ торуны оласынъмы?

Рустем башыны ашагъы-юкълары къакъытты. Ерден таш алып, къырмызы чичеклеринен безенген туетикен чалылары ичине фырлатты. Таш бираз учкъан сонъ, тёпенинъ этегине тюшти. Туетикен чалыларына барып етмеден. Рустем Саитнинъ юзюнде йылмаювге бенъзер ифадени сечип, къызарды. О, ташны насыл этип атмакъ керек олгъаныны косътермек истесе керек, буюкче томалакъ ташны сечип алды ве къуветнен ашагъы фырлатты. Таш учты-учты ве бирден ёкъ олып кетти. Рустем онынъ къаерге тюшкенини биле корип оламады.

Саит Рустемге сынап назарынен бакъты ве Рустем озюни омузларындан чекилип багъланылгъан кыска балакълы штанында пек къолайсыз дуйды.

— Шеэрден кельдинъми?— деп сорады Саит.

— Э,— деди Рустем. Кокюс кечирип алгъан сонъ иляве этти:— Меним бабам сынъырда хызмет эте. Мен шимди битам ве къартбабамнен къалдым, анам исе бабама кетти...

— Меним бабам ольди,— деди Саит акъырын давушнен ве кене тизлерини кьучакълап отурды.

Рустем не дейджегини бильмейип сусты. Сонъра:

— Бу ер пек гузель экен,— деди.— Дюнъянынъ ярысы корюне.

— Бегенсинъ э? Шай исе кель, берабер кьоюн бакъармыз.

— Келирим,— деди Рустем эминликнен.

Бир дакъикъа олар кокнинъ теренликлеринде чивильдеяткъан чо-чамийни динъледилер. Чочамийнинъ сеси бирден кесильди. Рустем бираз даа бекледди. О еринден туруп, этрафына бакъынды. Бу ерде туруп эр якъны коръмек мумкюн: мавымсы думанлыкъ ичине комюльген дагъларны, аллы-гулли чичеклер иле орьтюли чёльни, джам киби йылтырамакъта олгъан тузлу лиманларны. Бу ерден, уджсыз буджакъсыз ашлыкъ занлары янынъда тургъан киби корюнелер; адамларнынъ эвлери янынъда сары башларыны кунъге бурып кунъайланлар, мысырбогъдайларнынъ ешилъ сабакълары корюнмекте. Оларнынъ къочанлары шимди сютлюдир, тамам атеште пиширип ашаладжакъ вакъыты. Бостанларда исе къабургъаларыны кунешке тутып балабан къарпызлар, къавунлар, къабакълар тизилип яталар. Кой балалары Азам-корюнмезнинъ ёлбашчылыгъында о ерлерге сыкъ-сыкъ баралар. Олар сыра араларындаки арыкълар ичине ятып, сюйреле-сюйреле кете, къавунларны, къарпызларны яткъан ерлеринде бири-бирлерине тыгъырталар ве, бойледже, бостаннынъ четине алып чыкълалар, сонъра, мысырбогъдай, я да кунъайлан сабакълары ичинде гъайып оларалар...

Койлю балалар, адетлери боюнджа, саба эвлеринден чыкълалар ве ана-бабалары акъшамгъадже оларны тапып оламайлар, уйлелик ашкъа кельмегенлери ичюн къасевет этелер. Балалар исе бир заман ач олмайлар: бостандаки къавунлар, къарпызлар, багъчадаки емиш-

лер, чѣльде оськеп чешит кокатлар — эписи ашала ве балалар кийик отларнынъ ашалгъан емишлерини, я да тамырларыны бир янълыш-сыз айыралар.

— Балалар чѣльге къоян авына кеттилер. Сен ичюн оларнен берабер кетмединъ?— деп сорады Сант.

Рустем не дейджегини бильмейип, омузларыны кысты. Ерли балалар оны озылеринен берабер алмакъ истемегенлерини айтаджагъы кельмедн. Олар озылери йырткъ-ямавлы шанлар ве кольмеклер кийип, даима ялынаякъ юргенлери ичюн темиз-пак кийинген, аякъларында безз чораплары ве аякъкъаплаы олгъан баланы бегенмейлерми, ёкъса, Рустем оларнынъ оджапчесининъ торуны олгъаны ичюн озылери якъан ярамазлыкъларнынъ, къурпазлыкъларнынъ оджапченинъ къулагъына барып етеджегинден къоркъалармы? Буны Рустем бильмей.

— Чагъырмадылармы ёкъса?

— Айды шуларны, мен сенинъле берабер къоюн бакъарым,— деди Рустем.

— Сен теклиф беклеп отурма,— деди Сант.— Оларнен берабер барып, къоянны лимангъа къапасаиъ, сени урьмет этип башларлар. Сонъ озылери чагъырырлар.

— Насыл этип лимангъа?— деп сорады Рустем.

— Бильмейсинъми? Қъоянны корьгенлеринен, оны лиман бетке къувып башлайлар. Кычыралар, эллерини шапылдаталар. Эбет, бунынъ ичюн яхшы ювурмакъ керек. Қъоян къоркъкъанындан, расткельген тарафкъа чапа ве бирден сув ичине тюше. Бу вакъытта оны тезже барып тутып алмакъ керек. Кечиксенъ, сувгъа батып кетер.

— Языкълар олсун, заваллы къоян. Оны къуваламакъ, сувгъа батырмакъ, тутмакъ неге керек?

— Мына сен насыл экенсинъ!— деди Сант ве Рустемге бир кере даа дикъкъатнен бакъты.— Мен де аджыйым. Чѣльде балаларнынъ кычыргъанларыны ишнткенде ашагъы чапып тюшмек ве балаларны таякънен силиштирмек истейим.— О элиндеки ыргъакълы чобан таягъыны башы узерине котерди ве шиддетнен саллады.

Бу вакъытта Сантнинъ тизине буюк къырмызы кобелек къонды. О таягъыны башы узеринде котерген алда къатып къалды.

— Бакъ, насыл дюльбер,— деп фысылдады кобелекни къоркъузмамакъ ичюн.

Кобелек бирден учты, берджимек чичеги устюнде къанатчыкъларыны саллап турды, къонмады ве юкълары учып кетти. Сант башыны къалдырып, эппи вакъыт кобелекнинъ учувыны козетип турды. Мавы кокте бирден къара окъ учкъан киби олды. Тѣпелик устюнден къарылгъач учып кетти ве кобелекни уджлу такисинен илиндирип алды.

Сант омузына таягъыны къойып, автоматтан аткъан киби: «Та-та-та-та!» деп кычырды. Бирден чѣль къаранлыкълашты. Дерсинъ, Сант кунешни урып тюшюрди. Кунеш буюк къара булутнынъ артына кирип гизленди. Этрафтаки тантаналы ве парлакъ ренклер бир кереден сѣнди, дерсинъ, яз куню битмекте эди. Булут арт тарафтан кельгени ичюн балалар оны корьмей къалдылар. О къара ве къою тютюн киби эди, кок бою ашыкъмайып ялдаяракъ, де къара къаплангъа, де учып кетейткъан адждеагъа бенъзей ве кеттикче кенишлеерек, бутюн кокни къаплап алмакъта эди. Лиманлар беттен сылакъ ве шиддетли ель эсти. Коктен ири ве агъыр тамчылар шытырдынен отлар, ташлар устюне тюшюн башлады.Авада топракъ къокъусы пейда олды. Рустем ягъмур астында яхшы этип сыланаджагъыны тюшюнди ве эвге кетмек истеди. Ама шимди кетип оламай. Кетсе, Сант оны къоркъты беллейджек.

Сант исс, бир шей олмагъан киби, элини Рустемнинъ омузына къойды ве:

— Истейсинъми, сангъа бир шейлер косътерейим?— деди.

— Эбет.

— Юр менимнен,— о еринден турды.— Яваш ол, о тарафта тильки ювасы бар. Эгер ишимиз онъ кельсе, юва янында ойнашайткъан тильки балаларыны корермиз.

Рустем аякъларынынъ уджларына басаракъ, Саитнинъ артындан кетти. Олар тёпенинъ экинджи тарафына кечтилер. Саит эгильди. Рустемнинъ де ойле якъканыны корип, мемнунликнен козюни кыймды. Тезден олар дёртаякълап кете башладылар. Ве бекленильмегенде, тёпенинъ экинджи тарафында балаларнынъ сеси ишитильди. Саит еринден атылып турды ве таягыны сюнгю киби тутаракъ, чапып кетти.

Эки бала итбурун чалылары арасындаки юванынъ агъызында тура ве бири-бирини итеклеп, кычырыкълап, онынъ ичине бакъалар. Итбуруннынъ тёпеден ашагъы эгильген тикенли пытаклары юванынъ агъызыны къапатып туралар.

— Сиз мында не ишлейсинъиз?— деп кычырды Саит.

Балалар сескендилер ве ерлеринден атылып турдылар.

— Не ишлейсинъиз?— Саит оларнынъ янына барды.

— Санъа не?— деди балаларнынъ узун бойлу сойы. Онынъ яшы да буюкче олса керек.

— Мында тильки балаларыны корьгенинъиз акъкъында кимсеге агъызынъызны ачманъыз. Анъладынъызмы?— деди Саит кескин давушнен.— Эгер айтсанъыз я да биревлерни бу ерге алып келип косътерсенъиз, экинъизнинъ де аякъларынъызны ве къолларынъызны багълар да, шу юванынъ ичине къапарым. Анъладынъызмы?

Бу вакъытта юва ичинден шытырды ишитильди.— Саит эгилип ичери бакъты ве: «Эй, чыкъ андан!— деп кычырды.— Чыкъ, дейим санъа!»

Рустем тильки балаларынен бойле лакъырды этмек мумкюн олгъанына шашып къалды. Огретильген олмалылар. Бир кере анасы ве бабасы оны циркке алып баргъан эдилер. Анда бир эмдже кучюк ве узун юнли копечиклерге бойле деген эди. Тилькининъ копектен къаери эксик? Демек, оларны алыштырмакъ, базы бир шейлер огретмек мумкюн экен. Ве о шимди ювадан тильки баласы чыкъаджагъыны, арт аякълары устюне турып, къуйругъыны саллайджагъыны корьмек ичюн азырланды.

— Бельки олар анда чокътырлар ве оны тишлейдирлер?— деди балаларнынъ кучюги, юва ичине бакъып.

— Ахмакъ, олар адамдан къоркъалар. Бизни корьгенде насыл къачкъанларыны унуттынъмы?— деди балаларнынъ уйкени.

— Биз учь адам эдик. О исе бир дане. Шимди исе Корюнмез анда бир озю, олар исе чокътырлар. Сой-сопларыны да ярдымгъа чагъыргъандырлар ве эписи бир олып онынъ устюне атылгъандырлар,— деди кучюк бала агълар киби.

— Эй, Корюнмез! Тильки балаларына токъунма! Чыкъ андан!— деп кычырды Саит башыны юванынъ ичине сокъып.

Саит артына чекильди ве вуджудыны тикледи.

Юва агъызында кимнинъдир кирли табанлары корюнди, о якъкъа-бу якъкъа кыбырдады ве токътап къалдылар.

— Тез ол!— деп кычырды Саит.— Тильки балаларына токъунмакънынъ насыл олгъаныны мен санъа косътеририм.

Ама о табанлар кене юва ичинде гъайып олдылар.

— Сен анда не къармаланасынъ? Айды, токъунмам! Ама тездже чыкъ!

Табанлар кене корюндилер ве къоба ичинден: «Чыкъып оламайым»,— деген зайыф давуш ишитильди.

— Сыгъмайсынъмы шу?

— Э...

Саит ачувнен о аякъларны тутты ве шиддетнен чекти. Итбуруннынъ тамырлары астындаки топракъ салланды ве сагъыр бир давушнен чекти. Юва ичинден: «А-а-а!» деген кычырыкъ ишитильди. Юва-

нынъ устюнде чатлакъ асыл олды ве анда отларнынъ узульген тамыр-
лары корюнди.

Юва агъызында тургъан балалар кычырып йибердилер ве де-
рзал четке чекильдилер. Топракъ астындан корюнген аякълар титрей,
ичериден феръядгъа бенъзер давуш ишитиле.

— Кыбырдама!— деп кычырды Саит.— Кыбырдасанъ бир та-
мам тюшер ве басып къалыр.

Эр шейнинъ чаресини булгъан къуветли Саит бир кереден абды-
рап къалды. Недир арагъан киби этрафына, балаларгъа бакъты.

— Чапынъ! Курек кетиринъ!

Балалар ерлеринден туттырып, койге догъру чаптылар.

Ювадан чыккып тургъан аякълар кене кыбырдандылар, итбурун
чалысы шытырдады, салланды.

— Кыбырдама!— деп кычырды Саит ве Азам-корюнмезнинъ
аякъларыны басып тутты.— Бираз даян. Шимди къазып алырмыз.

Ама аякълар эп кыбырдандылар, юва ичинден улугъангъа, агъ-
лагъангъа бенъзеген сеслер ишитильди.

— О тунчыкъа... Айды чекип алайыкъ,— деди Рустем.

— Коръмейсинъми? Токъунгъанынънен юва бир тамам эшиле-
джек,— деди Саит ачувнен.

Рустем мектепте физика дерсинде оджасынынъ косътерген бир
«муджизе»сини хатырлады. Оджа шыкъланув къануны акъкъында
айткъанда бойле бир теджрибе кечирген эди: бир оба китап астында-
ки дефтерни яваштан чекип алды. О чеккенде китаплар да джылыш-
тылар ве аз къалды, масадан ерге тюшеджек эдилер. «Энди бакъынъ-
ыз,— деди оджа ве айны шу дефтерни шиддетнен чекип алды. Китап
обасы еринден кыбырдамады биле.— Кескин арекетнен чекильгени
ичюн бу китаплар астындан дефтернинъ чыккып кеткенини дуймады-
лар биле».

— Экевлешип... Кескин арекетнен, бир кереден чекейик... О анда
тунчыккып къала биле,— деди Рустем эеджанлы давушнен.

— Мен чекип бакътым да...

— Ойле дегиль. Бир кереден.

Саит тюшюнджеге далды. Сакъалыны шыкълады, сонъра разы
олды:

— Айды!

Олар бирер аякъны эллерине алдылар. Саит бир аягъыны юва-
нынъ четине тиреди ве сайып башлады:

— Бир, эки, учъ!

Олар аякъларны бар къуветлеринен чектилер ве сыртлары устюне
йыккылдылар. Къап-къара сазгъа булангъан Азам-корюнмез Рустем-
нинъ устюне келип тюшти ве аягъынен онынъ янагъына урды. Юва
устюндеки топракъ уфулдагъан киби ерге чёкти ве юва бир тамам
басылып къалды.

Саит бу зыпкъын баланы силиштирмемек ичюн кендини эльге
алмагъа тырышса да, олмады. Онынъ якъасындан тутып силькитти.

— Эй, акъылсыз!

Бала козьлерини зорнен ачты ве быланчыкъ назарыны кокке тик-
ти. Бакъып турды-турды, сонъ кене козьлерини къапатты. Онынъ сол
янагъы когерген.

— Бельки онъа суный нефес алдырмакъ керектир?— деди Рустем
ве Саитке бакъты.

— Ойле шейни билесинъми? Бильсенъ, яп.

Рустем ерде серилип яткъан Корюнмезнинъ янына отурды ве
онынъ эллерини эки тарафкъа яйдырды, сонъра оларны букюп, ко-
кюси узерине къойды. Бу арекетни текрарлай берди... Рустем Таш-
лыкъкъа биринджи кере кельгенде балаларнен берабер топ ойнамакъ
ичюн мейданлыккъа кетейткъанда Азам онъа юмругъыны косътерди
ве эгер котек ашамакъ истемесе, оларнынъ артындан такъылмамасы-

ны меслеат берди. Азамнен Рустем бир яшталар. Ама о арыкъ ве Рустемден баягъы юксек... Бу да Корюнмез олгъан.

Эллерини эки янына, эллерини кокюси устуне... Эки янына, кокюси устуне...

— Эй, авджы!— деп кычырды Саит ве Азамны омузларындан тутып силькитти.— О бир дюньягъа кетип отурма, менден даа ашайджакъ котегинъ бар!

Эки янгъа — кокюсине... Эки янгъа — кокюсине... Энъ муими, токътамамакъ керек.

Кечкен язда бир кере Рустем балаларнынъ артындан такъылып кетти. Кунъайлан тарласы ичинден кечти. Онынъ буюк япракълары тенини тырнады, аджытты, ама Рустем балаларнынъ артындан къалмайып, кетеберди. Балалар армут багъчасынынъ четине келип чыктылар. Олар ташларнен, томарларнен тереклерден армут къакъып башладылар. Пишкен, ири ве сувлы армутлар ерге тап-тап тюше ве чатлайлар. Балалар тереклер арасында дёртаякълап юрелер ве армутларны къоюнларына толдыралар. Олар Рустемни корип, бираз шашмаладылар, сонъра кене озъ ишлерини девам эттирдилер. Корюнмез исе онъа чамурлы юмругъыны косътерди. Бу юмрукъ: «Битанъа айтсанъ, ишинъ бар», деген мананы анылата эди.

Кендинден бойле шубени алып ташламакъ ичюн Рустем балаларгъа якъынджа барды ве ерден таш алды. Ама оны мейваларынынъ агъырлыгындан салынып тургъан пытакъкъа атып биле етиштирмедди, балалар бирден гъайып олдылар. Тереклер артындан къара къалпакълы беяз сакъаллы къарт пейда олды. Қъаравул. Шимди о Рустемни элиндеки таякънен силиштирсе керек. Қъарт исе муляим йылмайды ве: «Хош кельдинъ, огълум. Сизде, шеэрде бойле емишлер тансыкътыр, эбет, буюр, аша, буюр...»— деди. Қъарт озю ердеки армутларны джыйып, Рустемге бере башлады. Эм джыя, эм битасынынъ, къартбабасынынъ сагълыгыны сорай. «Бабанъ сынъырдан нелер яза?» Эйиси, къарт оны таякълагъан олса... Рустем кычырмаз, агъламаз, даяныр эди. Бу вакъытта о ерли балаларнынъ козылерине кирер ве олар оны озъ компанияларына алыр эдилер... О, балаларнынъ кунъайлан сабакълары арасындан козетип тургъанларыны сездди.

Ниает, къарт топаллай берип, кетти. Бу вакъытта терек салланды ве андан Азам сычрап тюшти. О терекнинъ гуръ даллары арасында тыныш чыкъармайып отургъан ве бунынъ ичюн де къаравул къарт оны коръмеген.

О къойнундаки армутларнынъ тюшмемеси ичюн къушагъыны сыкътырып багълады, Рустемге бийсинмеген назарнен бакъты, тишлер арасындан «шырт» этип тюкюрди ве ашыкъмайып, озъ достлары янына кетти.

Мына нечюн балалар узакъкъа къачып кетмегенлер, озълерининъ джетеменлерини ялынъыз къалдырмакъ истемегенлер. Анылашыла.

Эллерини эки янгъа... кокюсине. Эки янгъа... кокюсине.

Рустем терледи. Баре ямгъур тамчылагъайды.

Эки янгъа — кокюсине...

Азам бир къач кере эллерини кыбырдатты, дерсинъ, оларны чекип алмакъ истеди ве бир кереден турып отурды.

— Сен не япасынъ? — деди о.— Не, мен санъа къокъла олдыммы?— Онынъ озю бурюшти ве кычырыкъкъа бенъзер къатты давушнен акъсырды.

— Мен... мен...— деп сомурданды Рустем ве шашкъын назарыны Сантке чевирди.

Сант ерден аткъулакъ япрагъыны юлкъып алды ве оны шапылда-тып Азамнынъ когерген янагъына басты. Азам шашмалады, тентиреди ве янагъыны туткъаны алда Сантке бакъып къалды.

— Мына шай,— деди Сант.— Яхшы этип тут.— Тоюнъадже тюзелир.

— Сен не урасың мени?— деп кѡачырды Азам.— Мени нечюн урасың?

— Сен нечюн тильки балаларының ювасына кирдинъ?— Сант оның кѡамбур буруныны тутып чекти; оның ачувы кечкен ве баланың озюне кельгенини корип кѡуванмакѡта эди.

— Санѡа не? Олар сенинѡкими ѡкѡса?— деди Азам агѡламсырап ве юзюнде, урбаларында кѡатып кѡалгѡан балчыкѡны кѡакѡып тюшюре башлады.

— Санѡа ола тильки балалары эляк олдылар! Оларның ювасы виран олды!..

— Кѡоркѡма, эляк олмадылар. Анда бир тюрю тильки балалары ѡкѡ.

— Олар кѡайда кеттилер?

— Кѡачып кеттилер. Анда буюк кѡоба бар..

— Насыл кѡоба?

— Айтам да санѡа, балабан кѡоба.

Енгиль шытырдынен ягѡмур ягѡып башлады. Чанѡыны чынѡылдата берип Сантның янына серке теке кельди ве оның тизлерине башыны окѡлады. Сант оның башыны сыйпады ве: «Бар, отлайберинѡиз! Яз ягѡмуры тез кечип кете. Ирмезсинѡиз!»— деди.

Ама кѡойлар отлавы токѡтатты, бир ерге топланды ве насылдыр белядан хабердар олгѡан киби магѡрап башладылар.

Тѡе этегинде деми чапып кеткен балаларның бири корюнди. О элиндеки курекни ерге ташлады. Ёрулып-талгѡанындан нефеси-нефесине кельмей. Сонѡ бирден кѡычырды:

— Дженк! Дженк башлагѡан!..

— Сен не айтасың?— деп сорады Сант.

Оның сѡзлерине джевап киби бирден кок гудюрдеди, шемшек чакѡып, яшын яшынлады, орталыкѡ мавы нурнен айдынланды. Топар-топар кѡара булутлар гѡарптан шаркѡкѡа таба акѡа башлады. Олар эп кѡюра, эп кѡараралар. Рустем ягѡмур пердеси артындан ельде ятып кѡалгѡан ашлыкѡ занларына бакѡты ве «якѡын вакѡытларда ава тюзельмез, кунеш бу булутларының артындан тез вакѡытта чыкѡып оламаз», деп тюшюнди.

Азам еринден турды. Оның устюндеки чамурларны ягѡмур ювып темизлеген эди. О курек кетирген достына бакѡты ве олар, насылдыр эмирге бойсунгѡан киби, ерлеринден туттырып кой бетке чаптылар.

Рустем шыр-сув олды.

— Мына, бойле, кѡардаш!— деди Сант.— Мында сакѡланмагѡа да ер ѡкѡ. Мен мында кѡююларнен бераберим. Манѡа оларны кѡалдырып кетмек мумкюн дегиль. Сен исе звинѡе чап. Бос-ботен сыла-нып отурма.

— Ё-о-кѡ,— деди Рустем тишлерини тасырдатып.— Мен сенинѡнен берабер кѡалырым.

Ягѡмур кѡуйып ягѡмакѡта. Кок эп гудюрдей, дерсинѡ, анда бир кимсе буюк чѡкючнен оны дѡге, парчаламакѡ истей. Чѡкючның астындан кѡыгѡылчымлар чыкѡа ве олар кокни делерек, ерге тюшелер.

— Бу даа насыл дженк? Олмайджакѡ шей тюшюнип чыкѡаралар...— деди Сант ве кульди.

Ама Рустем оның козьлеринде раатсызлыкѡ сезди.

Олар гурыленип оськен итбурун чалылары астына кирип, бир-бирине сыйыкѡты ве чадыр киби кенѡ плащны устьлерине орѡттилер. Сантның бабасы чобаннынѡ эр анги авада япынджасы ве таягѡы олмакѡ керек, дей эди. Сант бабасының сѡзлерини унутмады. Яхшы авада япынджасыны астына тѡшеп отура, ягѡмур ягѡгѡанда исе устюне кие, я да оны чалылар устюне яйып, чадыр япа да, озю астына кирип отура. Оларның устюне салынып тургѡан итбурун чалыларындан шытырдап ягѡмур акѡа: о де явашлай, де кѡуветлене. Бу ерде оларгѡа яхшы, арт тарафта тѡе олгѡаны ичюн, о якѡтан ель эсмей.

Къоюнлар башларыны бири-бирининъ къурсагъы астына гизлеп, индемей туралар.

Индемей отурмамакъ ичюн Сант озю акъкъында икяе этти. О Рустемден беш-алты яш буюк олса да, онынъ иле озь акъранынен лакъырды эткен киби лакъырды этти. Бабасынынъ олюминден сонъ о анасынен къалгъан. Эмексевер ве къуветли бала олгъаны ичюн анасына бутюн ишлерде ярдым эткен. Пичен чалув вакъытында буюклернен берабер тарлагъа кетип, колхоз ичюн пичен чалгъан. Тымар вакъытында исе арманда чалышкъан. О кубн урмагъа, къойларны, сыгъырларны сагъмагъа биле ве бу ишлерни утанмайып достларынынъ янын да да япа. Утанмагъа не бар? Ич бир шей япмагъа бильмеген адам утанмакъ керек. Шай дегильми? Сагъмакъны о, атьта, бегене. Сыгъырынъ йымшакъ, джыллы къабургъасына манълайыны таяп, эллеринен онынъ эмчеклерини чеке ве къопкъада сютнинъ насыл чокълашкъанына бакъа. Шай исе де, Сант, бутюн дигер ишлерден къой бакъмакъны зияде севе. Шимди онынъ аяты пек адий. Анасы оны саба танъда уянта. Анасы пиширген ве гъает лезетли олгъан татар мая отъмегинен пенир ашай, артындан бир чанакъ къой къатыгъы иче ве арангъа чапа. Кунеш уфукъны ялдызлап башлагъанда къойларны чельге айдап чыкъа. Къойлар отлаяткъан вакъытта исе о саатларнен чичеклернинъ насыл ачылгъанына, я да къарынджаларнынъ насыл чапкъалашкъанына бакъып отура. О бу топракъны пек яхшы биле: отларынынъ тамырларындан тереклерининъ уджларынадже. Бааръде чельде биринджи ачкъан лялелерни о сече. Акъшам къаранлыгъындан сонъ, озюнинъ сыныфдашы Наилеге къучакъ-къучакъ къырмызы лялелер кетире. О юксек отлар арасындаки чочамий юваларыны, дженюптен учып келеткъан турналарнынъ ял алув ерлерини, къоянларнынъ, тилькилернинъ юваларыны — эписини биле. О бу тѣпенинъ устюнде отурмакъны севе, чюнки мындан Наилелернинъ эвлери корюне, кимерде онынъ озюни де коръмек мумкюн. Базыда исе Наиле бу ерге келип-кете. Олар мына бу итбурун астында отуралар. Сант онъа турналарнынъ мерасим оюнлары акъкъында, чочамийлер озь балаларыны насыл ашаткъанлары, тильки балалары озь аналарыны насыл сабырсызлыкънен беклегенлери акъкъында икяе эте. Сант бу чельни онынъ бутюн джанаварларынен севе, озюни оларнынъ шорбаджысы ве къоруйджысы эсап эте. Чобанлыкъ онъа баба зенааты. Онынъ бабасы колхознынъ энъ яхшы чобаны эди. Бабасынынъ досты, Закир-даром исе энъ яхшы айван бакъыджы эди...

Рустем койде бир чокъ адамларнынъ озь адларындан гъайры лагъаплары да олгъанына тааджиплене эди. Базы адамларны исе ады-фамилиясынен мутлакъа анъмайлар. Тек лагъабынен. Атьта къартбабасынынъ лагъабы онъа фамилия олгъан. Демирджи. Къартбабасынынъ бабасы да, къартбабасы да демирджи экенлер ве оларнынъ да фамилиялары бойле экен.

Сант бир къач кере Закир-даромны анъгъан сонъ, Рустем даянып оламады.

— Нечюн онъа бойле кулюнчли лагъап къойгъанлар. «Даром»?

— Эй, къардаш, бу чокътан олып кечкен вакъына, — деп кульдн Сант. — Манъа бабам икяе эткен эди... Бир кере апайы Закир агъаны шеэрге иримчик сатмагъа ёллагъан. Башта, данма апайы сата экен, бу сефер исе Закир агъаны ёллагъан. Закир агъа базаргъа саба танъда келип чыкъа, бештахта устюне пенирлерини тизнштирип къоя. Муштерилер пенирнинъ фиятыны сорагъанда Закир агъа озь махсулыны макътамакъ, «ашап бакъынъыз, насыл ягълы ве къокъулы» демек истей ве бунынъ ерине (рус тилини яхшы бильмегени ичюн) «Ашап бакъ, семиз, къокъуй» дей. Бойледже, муштерилер Закир агъанынъ янына келе ве чевирилип кетелер. Койдешлери озьлери кетирген бутюн шейлерни сатып битирелер, тек бир чыкъымсыз Закир агъа бир шей сатып оламай. Кунъ уйледен ава, Закир агъа безе. О уджузджа сатып, къайтмакъ истей. Муштерилерге пек уджуз сатаджагъыны бильдирмек

ичюн: «Къана келинъ! Даром даю! Даром даю!» деп кычыра. Адамлар топланалар. Закир агъа иримчигини севинчен чеке ве эр бир муштерининъ савутына къоя, о адам парасыны береджегини беклеп отурмай, башкъасына чеке. Адамлар исе алып-алып кетелер. Закир агъа: «Парасыны бермейсинъизми?» деп кычыргъанда кеч олгъан эди.

Закир агъа эвге бир къач капик паранен къайта. «Паралар къайда?» деп сорай апайы. Закир агъа насыл дубарагъа огърагъаныны айта. Апайы онъа дарыла. Шу куню буны бутюн кой биле. О вакыттан бери онъа Закир-даром дейлер.

Балалар ошланып кульдилер.

— Атбакъар Муса эмджени исе мен «Шайтан» дер эдим,— деди Рустем.— Тюневин балаларны этрафына топлап ойле къоркъунчлы икяелер айтты ки, шашарсынъ. Бутюн гедже юкълап оламадым. Ода-нынъ бутюн къараныкъ кошелеринде шейтанлар, джынлар отургъан киби кельди манъа.

— Э, Муса эмдже эвельки заманларда шейтанлар адамларгъа не япкъанлары акъкъында айтмагъа севе.

— Сен насыл тюшюнесинъ. Буларнынъ эписи керчекми? Ойле вакъналар аятта оламы?

— Эбет,— деди Саит.— Бир кере мен де озъ козьлеримнен базы шейлерни корьдим.

— Сен? Пек къоркътынъмы?

— Куледжегим кельди... Бу вакъиа учъ йыл къадар эвель олып кечти. Бостанларда берекет о къадар номай олды ки, джыйып етиштиралмайлар. Къавун ве къарпызлар къарардан зияде пишкен сонъ, чатлап башлайлар. Базаргъа алып баргъанда оларнынъ сувлары акъып башлай. Колхоз реиси Амет акъай оджапчеге, яни сенинъ битанъа: «Оджапче, балаларнен берабер бизге ярдым этип оламазсынъызмы? Бостанларымызны джыйып етиштиралмаймыз»,— деген.

«Мен беллесем, балалар разы олурлар,— деген оджапче.— Тек мен оларнен акъыл танышып бакъайым...»

Оджапче бизге бу акъта айткъанда, къувангъанымыздан эпимиз «Ура-а!» деп кычырып йибердик. Къавун-къарпыз джыяджакъмыз, бу санъа рале башында отуруп, китап окъумакъ, я да оджанынъ айткъанларыны динълемек дегиль. Пишкен къавунны пишмегенинден айырматъа биз эпимиз билемиз. Биз эпимиз энди бостанларгъа далып чыкъкъан, андаки къавун-къарпызларнынъ къувамына келип пишкенини билемиз.

О сене бостан койден узакъта эди. Койге келип-келип юрмемек ичюн базыларымыз анда, чалашта ятып къала эдик. Танъ ачылып башлагъанынен ишке киришемиз. Арабалар келгенде биз бир оба къавун-къарпыз азырлап къоямыз. Дёрт арабаджы дёрт арабанен оларны зорнен ташып етиштире эди.

Акъшам исе Муса эмдже келе, бизге койден отъмек ве чешит лезетли емеклер кетире.

Кунеш къонгъанда биз атеш якъамыз. Ана-бабаларымыз ёллагъан емеклерни бир ерге топлаймыз, атеште къартып пиширемиз, чай къайнатамыз ве тойгъандже ашаймыз. Къавунларны-къарпызларны энди ашайджагъымыз кельмей. Тойгъанмыз, тап юрегимиз къайткъан.

Акъшамлары атеш башында Зера оджапче эдебият, я да тарих дерслери кечире эди. О бизге Ленин акъкъында, онынъ яшлыгъы, насыл этип революционер олгъаны акъкъында меракълы икяелер айта.

Кимдир оджапчеден Пушкиннинъ, я да Лермонтовнынъ шиирлерини окъумакъны риджа эте. Сен битанънынъ шиир окъугъаныны ич ишиттинъми? Башта онынъ сесини ишитесинъ — сеси де къатты янгъырай, де фысылдай, де севинчли, де къасеветли...— сонъра эр шейни унутасынъ ве бир шей ишитмейсинъ, поэмада язылгъанларнынъ эписини озъ козьлеринънен коресинъ. О «Багъчасарай чешме»ни окъугъанда мен озюмни Гирей зан эте ве Марияны севе эдим; «Демон»ны динълегенде исе Демон олам. Кульме. Керчектен.

Бизим атеш башында йырлагъан комсомол йырларымыз кениш чёль бою яйылып кете эди. Кимерде Зера оджапче энъ сонъки арабаларнен койге къайта, анда къартбабанънынъ алындан хабер алып, саба кене биринджи арабаларнен бостангъа келе. Бойле геджелерде бизнен Муса эмдже къала. Сенинъ битанъ онъа бизлерге козь-къулакъ олмакъны авале эте. Биз, адеттеки киби, атешимизни гурьленди-ремиз, Муса эмдже исе озюнинъ джынлар ве шейтанлар акъкъындаки икяесини башлай. Онынъ козьлери эсрарлыкънен ве бираз айнеджилик-нен бакъалар.

Икяелерини о эр сефер бойле, я да бунъа бенъзер сёзлернен башлай:

— Джума куню, бизим мезарлыкъымызда, Аджы Ислям дюрбесининъ куньдогъуш тарафында нелер олып кечкенини ишиттинъизми? — бизлер нефес алмакъны токтата ве агъызларымызны ачкъан алда къатып къаламыз, о девам эте: — Демек, ишитмединъиз? Айса, динъ-ленъиз...

Я да:

— Бу вакъианынъ анги сене олып кечкенини хатырламайым. Мен о вакъытларда сизлерден текяран буюкче эдим. Мен достларымнен арифанеде эдим. Анда азачыкъ патлаттыкъ. Эвге къайтайткъанда вакъыт яры гедже олгъан эди. Меним ёлум исе, анавы адждеа яшагъан ве чешит джынлар юва къургъан деренинъ тамам четчигинден кече... — о токътап къала, къурназлыкънен йылмая. — Сонъ, о ягъыны да айттайыммы? Къоркъмазсынъызмы? — деп сорай.

— Айтынъыз, айтынъыз! — дейлер буюкче яштаки балалар, кучюк-лер исе оларнынъ аркъаларына сакъланалар. Оларнынъ чырайлары агъара, вуджутлары титрей, ама озьлери, — айтынъыз, — деп фысыл-дайлар.

Муса эмдженинъ тарихлары бири-дигеринден къоркъунчлы эди. Балалар бу вакъиаларгъа ишанмагъан киби первасыз тавурнен динъ-лейлер, озьлери исе къыбырдамагъа, оксюрмеге къоркъалар. Шимди къаранлыкъ ичинден кимнинъдир балабан ве юнли къолу узатыла-джакъ ве сени къапкъачлап аладжакъ. Мен чевирилип бакъмагъа биле къоркъа эдим, алла бойнумы урсын, къоркъа эдим.

Муса эмдже исе бизлерни отюмиз патлар алгъа кетиргенинден мемнун алда атештен бир къорны чыкъарып ала ве узун чубугъыны тютете. Эм чубукъ иче, эм бизлерни сынавджы назарнен бирер-бирер сюзюп чыкъа, къайсы биримиз къоркъакъ ве къайсы биримиз къоркъ-маз олгъанымызны бильмек истей. Чубугъыны ичип битирген сонъ, Муса эмдже араба устуне мине, йымшакъча олсун деп, андаки пичен-ни бираз титкелей ве чекменининъ ярысыны астына төшеп, ярысынен исе орътюнип ята. Бир къач дакъикъадан сонъ, бостан узеринде кескин хурулты ишитиле.

Биз де ерде къалын этип төшельген пичен устуне ята ве эвден кетирген шейлеримизнен орътюнемиз. Бойле алда сабаны тапмакъ керек. Бу исе къолай дегиль. Козьлеринъни юмгъанынънен төпенде кимдир тургъан киби дуола, сескенип уянасынъ.

Муса эмдже бойле къоркъунчлы вакъиаларны къайдан алып айткъаныны бильмейим. Озю уйдурса керек. Онынъ айткъанларынынъ ялан экенини билем, ама юкълап оламайым.

Бир кере гедже ятам ве тюшюнем: насыл бир иш япайым ки, Муса эмдже бизлерни къоркъузувыны токътатсын! Эгер, бойле къоркъунчлы шейлер айтманъыз, десенъ, бутюн койге масхара оладжакъсынъ. «Бу бала эр кестен зияде къоркъакъ экен», — дейджек.

Кокте толугъа ай кезе. Йылдызларнынъ ады-эсабы ёкъ. Бизим атеш-миз сёнди ве о янгъан ерде къырмызы атешчиклер йылтырап корюн-мектелер. Чёльде чырчырмазинлер чырылдайлар, боденелер сайрайлар. Якъынымызда тыршавлы атлар отлап юрелер, оларнынъ фышкъыр-гъанлары ишитиле. Араба беттен исе Муса эмдженинъ аэнкли хурул-тысы ишитиле.

Козылеримни юмгъанымнен чешит джынларны корип башлайым, базыларынынъ бойнузлары, базыларынынъ исе эчкининъки киби сакъаллары бар, фильджан киби кыърмызы козылерини акъайтып, йырлап-ойнап манъа къаршы келелер. Ель отларны шытырдатса, мен джын келе беллеп, элесленем.

Бойледже, яры геджегедже чекиштим. Къарт исе озюнинъ джарты арабасында ята ве эп хурулдай. Янымда яткъан достым Ильяс да кыбырдана, демек, о да юкълamay. Мен онынъ къабургъасына яхшы этип тюрттим. О топ киби атылып турды. «Санъа не керек?— деди ачувнен. Мен исе онъа яваштан,— тур, иш бар,»,— дедим.

Биз Муса эмдже яткъан арабанынъ копчеклери астындаки ташларны яваш четке алдыкъ ве оны уйтедик. Араба еринден кочъти. Биз арабаны балабан ёлгадже уйтеп алып бардыкъ, сонъра ёлнынъ эгиши башлангъан ерде, оны яхшы этип ашагъы догъру уйтедик. Ёл кеттикче энс ве араба тасырдынен, шатырдынен тыгъырып кетти. Биз баягъы вакъыткъадже, арабанынъ озю корюнемей къалгъан сонъ да, онынъ копчеклерининъ ташларгъа урулып тасырдагъаныны ишитип турдыкъ. Бирден ашадан Муса эмдженинъ «Тр-р-р! Т-р-р!» деп кычыргъаны ишитильди, сонъра, «Токъта! Токъта дейим санъа!» деп багъырды.

Биз еримизге келип яттыкъ. Бираздан терлеген-пышнагъан алда Муса эмдже чапып кельди. «Не олды?— Муса эмдже.— Къайдан келсинъиз?» деп сорадыкъ бир шей бильмеген киши олып. О исе индемеден ерге чекъти ве дува окъуп башлады. Дувасыны битирген сонъ: «Джынлар мусульманларгъа мына не япа! Коръдинъизми?»— деди.

Бизлер шахылдап куле башладыкъ. Меселени анълагъан сонъ, башкъалар да бизге къошулдылар.

Муса эмдже исе эп сёйлене: «Кене яхшы оларгъа къаршы окъулгъан дуваны билем. Окъугъанымнен арабаны ташлап къачтылар. Тек куйрукъларынынъ уджларыны корип къалдым».

Бу вакъиадан сонъ Муса эмдже эр кеске насыл этип джынлар оны арабасынен берабер джеэннемге алып кетмек истегенлери акъкъында икяе этип юрди.

Сен исе, бойле вакъиалар оламы, деп сорайсынъ. Эбет, оларар. Лакъырды девамында олар ягъмурнынъ тынгъаныны сезмей къалдылар. Булутларнынъ арасында мавы голлерни анъдыргъан тегереклер асыл олгъан. Булутлар уфукънынъ куньдогъуш тарафына барып етмеден прип кете башладылар. Анда уфукънен ер туташкъан чызыкъта кыърмызы шерт асыл олгъан, о эп кенишлемекте. Къыърмызы шерт башта тереклерининъ уджларыны, дамларнынъ кираметлерини айдынлатты. Мына, кой четиндеки мектеп бинасы пенджерелерининъ буюк джамлары алевленген киби олдылар. Энди парлакъ нур сылакъ чель бою тайды, тюземликлер, байырлар ве йылгъалар кыърмызы нур иле ялдызландылар. Бу нурдан анда-мында пысып яткъан улькюнликнинъ къачып кететкъаны ачыкъ корюне эди.

Къойлар кене эр якъкъа дагъылып кеттилер.

Рустем чыплакъ тизлерини къучакълап отура. Бирден оны кимдир чагъыргъан киби олды. Шай дуолгъандыр. Ама Сант япынджанынъ четини котерип, башыны чыкъарды ве:

— Биз мындамыз, оджапче!— деп кычырды.

Рустем де япынджа астындан чыкъты ве битасыны коръди. Онынъ сылакъ антери батаяткъан кунешнинъ гульгули нурларынен ялдызлангъан. Башындаки явлугъы астындан сылакъ сачлары чыкъып тура. О сачларыны явлугъы астына тыкъты, ама олар кене къайтып тюштилер. Торунаны коръген сонъ, кокюс кечирди ве онъа пармагъыны саллады. Рустем бутюн къабаатыны анълады ве башыны эгильткен алда битасынынъ янына барды. Битасы оны къучакълалды.

— Мен бутюн койни доланып чыкътым. Аякъларымда такъат къалмады. Кене яхшы, балалар сени мында коръгенлер.

— Бу меним достым,— деди Рустем ве гъурурнен Саитке чевирильди. О чокътан бойле бир дост тапмакъны хаяллана эди.

— Мерабанъыз, оджапче,— деди Сант.— Биз сизинъ торунынъызнен бирликте бунда эглендик.

— Достлашкъанынъыз пек яхшы. Ама, бойле авада эвде отурсанъыз яхшы олур эди,— деди оджапче.

— Мында балалар дженк башланды, деп яйгъара къопаралар. Бу ялан олмалыдыр. Шаймы?— деп сорады Сант.

— Теэссюф, бу керчек, Сант. Немсе фашистлери бизим мемлекетимизге уджюм эттилер. Саба бу акъта радиодан айттылар. Бутюн кой балкъурт ювасы киби дувулдамакъта, сизлер исе мындасынъыз...

Торуныны элинден туткъаны алда бита койге догъру кетти. Узун отларнынъ сылакъ сабакълары Рустемнинъ чыпкакъ аякъларына уралар. Аякъкъаплаарыннынъ ичи сув толгъан. Эр адымда «шылкъ-шылкъ» эткен сес чыкъа. Рустем буны дуймай, ёл бою битасына Азам-корюн-мезнинъ насыл бир къазагъа огърагъаны ве олар Саитнен бирликте оны насыл этип къуртаргъанлары акъкында икяе эте. Бита озъ талебесининъ олеязгъаныны ишитип, башта къоркъты, сонъундан онъа пек дарылды:

— Насыл ярамаз бала о Азам! Асыл чаресиз бир инсан. Эр ерде бир ярамазлыкъ ялып етиштире. Мен онынъ ана-бабасынен къач кере лакъырды эттим, олар да бир чаресини тапып оламайлар. Бабасы къаба адам, оны къамчынен ура экен...

«Азам бунынъ ичюн мени севмейдир?— деп тюшонди Рустем.— Битам онынъ бабасына шикъетленген, о исе оны къамчынен котек-леген».

— Бабасы оны ура-ура ольдюреязгъан. Буны ишиткен сонъ, баргъаныма да пешман эттим. Бойле баба оджагъа ярдым этип оламаз. Энди Азамнен озюм огърашаджакъман. Айлаз бала, дерслерини де азырламай, онъа бир вакъыт учтен зияде ишарет къоймакъ мумкюн дегиль.

Эвде соба гурюльдеп янмакъта. Битасы Рустемге союлмакъны эмир этти ве онынъ урбасыны яйып къойды. Битасынынъ чырайы сытыкъ, атыта ачувлы эди. Рустем битасы онъа ачувлана беллеп:

— Багъышла, бита, бир даа бойле яппам,— деди.

— Яхшы,— деди битасы ве онынъ башыны сыйпады.— Кок гудюр-дисинден, ягъмурдан къоркъмагъанынъ яхшы.

— Айса нечюн бойле даргъынсынъ?

Битасы джевап бермейип, енгильден маса бетке уйтеди.

— Отур, акъшамлыкъ ашайыкъ!

Олар къартбабасы кельмегендже акъшамлыкъ ашамай эдилер. Рустем эски дивар саатына бакъты. Адетте, бу вакъытта къартбабасы устаханеден къайта, о къапыдан кирип кельгенде онынънен берабер тютюн ве демір къокъусы да кирип келе. Ичери киргеннен аман кошедеки муслыкъкъа янаша ве баягъы вакъыткъадже шаматанеп, тасырдынен ювуна. Софра башына безз кольмегини кийип отура.

Бита софрагъа буюк тава толу къызартылгъан къартоп ве бир бардакъ къой къатыгъы къойды. Рустем битасынынъ козьлери къызаргъаныны ве олар яш толу экенини сечти. О явлугъынынъ уджларынен козьлерини тез-тез силди ве торунына йылмайып бакъты.

— Аша, кунъ бою эвде олмадынъ. Ач олгъандырсынъ.

— Айды, къартбабамны беклейик. Бельки мен устаханеге чапып барып, оны чагъырып келирим.

— О устаханеде дегиль. Устаханени къапаттылар. Къартбабанъ да, онынъ ярдымджысы да саба танъда арбий комиссарнаткъа кеттилер.

— Эгер къартбабам дженкке барса, фашистлерге яхшы этип акъыл къояр,— деди Рустем ве мешребеге толдырып къатыкъ къуйды.— Эгер дженк бу къадар узакъта олмагъан олса, мен де онынънен берабер кетер эдим.

— Ёкъ, джаным,— деди битасы ве онынъ сеси титреди.— О джи-набет, санки, энди бизим эвимизде. Сенинъ ана-бабанъ шимди анда,

сынъырдалар. Оларгъа телеграмма ёллайджакъ олдым, алмайлар...

Рустем оларнынъ башына кельген белянынъ агъырлыгъыны бир кереден ис этти. Маддеси кесильди. О огюндеки къартоп толугъа тепсини ве мешребени четке уйтеди. Козьлери огюнде анасы ве бабасы джанландылар. Олар шимди не япа экенлер? Битасы дженк акъкъында айткъанда оны джезнемге ошата. Рустем бирден анасынен бабасынынъ кениш ашыкъ заны ичинден кететкъан алда тасавур этти: оларнынъ этрафында богъдайлар алевленип яналар, олар исе бу атеш алкъасындан насыл этип чыкъаджакъларыны бильмейлер. Рустемни сувукъ тер къаплады. Ушюди. Қъалтырап башлады. Қъоркъты.

Рустем бу кунни аятынынъ сонъунадже унутмас. Энъ бахтсыз кунъ оларакъ хатырлайджакъ. Бундан сонъ онынъ аятында ярамай кунълер чокъ олды. Оларны сайып чыкъмакънынъ чареси ёкъ. Ама, бундан сонъ башына келип-кечкен беляларнынъ, яныкъларнынъ ич бири оны ана-бабасыны атеш алкъасы ичинде корьген о кунъ киби къоркъузмады. Козь огюндеки манзара гъайып олды ве бир даа текрарланмады. Лякин онынъ ана-бабасы насылдыр телюке алтында къалгъаны акъкъындаки фикри оны бир заман терк этмеді...

Ава кене булутлы эди. Ода ичи тез къаранлыкълашты. Битасы керосин чыракъны якъты. О софраны джыйыштырды ве маса башына отуруп къартбабасынынъ чорапларыны ямап башлады.

— Мен сенинъ янынъда отуруп, къартбабамны беклейимми?— деди Рустем.

— Отур.

— Сен манъа бир шейлер айт.

— Мен санъа эр шейни айтып битирдим, айтылмагъан бир шей къалмады.

— Қъартбабамны биринджи кере расткетиргенинъни айт.

Битанынъ козьлюк артындан гъает буюк олып корюнген козьлери йылтырадылар. О куськюн чырайнен кулюмсиреди.

— Сен бу акъта юз кере ишиттинъ.

— Эп бир. Меракълы. Кене айт.

Ташлыкъ коюннинъ къартлары бу вакъианы шимди де хатырлайлар: Якъуб демирджи койге къара ат чаптырып кельди. Атнынъ сыртындан копюк тамламакъта. Фышкъырып нефес ала, козьлери къызаргъан. Атлынынъ огюнде исе кучюджик ве гъает назик бир къадын отура. Койлюлер буны башта анъламайып, насылдыр богъча, я да эшья белледилер. Қъадын экенини анълагъан сонъ исе демирджи ничюн бойле назик къадынны алып кельгенине шаштылар. Демирджи ичюн асыл келишкен къадын дегиль. Зенгинлернинъ эвине мураббие ола биле. Якъуб демирджининъ эви там-такъыр, ама озюне мураббие алып кельген...

Якъуб тотланып къалгъан килитни ачкъанджа баягъы огърашты. Ат устюндеки ёргъун къадынны котерип алды ве эллери устюнде тутаракъ, эвине алып кирди. Меселени эр кес анълады: демек, къадынны. Адамлар языкъсынунвен дагъыла башладылар: Якъуб насыл къуветли, къудретли йигит, дюнья кезип, чокъ ерлерни корип кельди, ама озюне къадын сайлап оламагъан. Ташлыкъта бундан бинъ къат яхшыларыны тапмакъ мумкюн эди, узун бойлу, къуветли, эр ишни япа бильген къызлар азмы бу койде? О исе насылдыр хастаджан, назик бирисини алып кельген. Эх, Якъуб! Якъуб!.. Эгер къызнынъ мүчелери еринде олмаса, янагъында ал renk олмаса, бу насыл къыз?

Бу назик къадыннынъ он учь яшындаки къызы бар экенини кимсе бильмей эди.

Рустемнинъ битасы пек дюльбер эди. Рустем эски альбомны сан-фелемекни севе, битасынынъ яшылыкътакъи ресимлерине бакъып къала эди. Назик юзю, бираз тик буруны, къара къашларнынъ гъурурлы чызыгъы, кендине ишангъан къызнынъ атешли ве бираз кибирили назары.

Далгъалы сачлары артына таралгъан, самайларында исе къувурчыкълангъан. Къулакъларында кучюджик сыргъалар...

Рустем битасынынъ о ресимлерге нисбетен пек денъишкенини коре, кимерде битасыны аджый... Къартбабасы да энди о йигит дегиль. Ама оларнынъ бири-бирлерине олгъан севгилери о вакъытта олгъанындан эксильмедн. Торунлары янында олар бойле шейлер лакъырды этмейлер, эбет, ама Рустем эр шейни анълай.

Зера апте авропаджа кийине, эм татарджа, эм русча темиз лакъырды эте. О Кезлев шеэринде, Кърымнынъ энъ зенгин адамларындан бири — Фахри бейнинъ къорантасында догъды. Онынъ буюк топракълары, багъ-багъчалары, айван сюрюлери бар эди. Онынъ ишанчлы адамлары Ор къапыдан кечип, Запорожьеге, Одессагъа бара, анда захире, айван, емиш саталар. Кимерде, махсус мукъавелелер муджиби, Фахри бей рус ордусына эт, пичен теслим эте.

Дагъларда къой бакъмакъ — агъыр ве телюкели иш. Ама адамлар Фахри бейге истекнен хызмет этелер, чюнки о, табиятынджа, джумерт адам олып, элинде чалышкъанларгъа яхшы акъ бере эди.

Фахри бей эрте тул къалды. Экинджи кере эвленмек ниети ёкъ эди. Ким бильсин, четте онынъ къанунсыз апайы олгъаны акъкъындаки лакъырдыларнынъ, бельки, эсасы бардыр. Шай исе де, о озюнинъ бирден-бир къызыны пек севе ве онынъ бутюн айткъанларыны япа эди. Къызынынъ тербнесинен огърашмагъа вакъыты олмагъанындан, эвинде даима эки-учъ мураббие тутта. Онынъ Зерасы, о вакъытлардаки севиеге коре, энъ юксек бильги саибн олмасы ичюн къайгъырды. О гимназияда окъуды, эвде исе махсус оджалардан франсыз ве немсе тиллерини огренди. Музыка тасили алды.

Зеранынъ бабасы, озюнинъ джумерт адам олувына, къызыны къарардан зияде севгенине бакъмадан, серт ве гъаддар эди. О тек паранынъ кучюне базанып алышкъан, парагъа алладан да зияде ишана, эр анги муитте о шорбаджы киби даврана. Ерли киббарлар джемие-тинде базылар Фахри бейни пек кибирли сана ве оны севмейлер. О унваны ве зенгинлиги джиэтннден озюнен бир дереджеде булунгъан адамларнен биле эмпр этердже давушнен къонуша, кимседен бир шей риджа этмей.

Ама эвде Фахри бей бир тамам денъише. Къартайып башлагъан юрегининъ корюнемз теренликлеринде сакълы къалгъан бутюн назик ве индже дуйгъуларны къызына сача. Онынъ бирден-бир къызы замет ве къасевет бильмейип осьти. Дюльбер, назик, къырмызы янакълы къызы онъа озюнинъ яшлыкъ кунълерини хатырлата. О раметли анасына пек ошай, онынъ тамам озю. Зера озюне анасынынъ тыш корюнишини, бабасынынъ исе къатий, гъурурлы табиятыны алгъан.

Оларнынъ эвлеринде бабасынынъ якъын достлары, узакъ-якъын тувгъанлар топланалар. Шенъ ве шаматалы зияфетлер ола. Фахри бей бир-эки къаде шарап ичкенинен шенълене, янакълары къызара, козьлери йылтырай. Бойле вакъытларда онынъ ичюн энъ севинчли шей: къызы акъкъында макътавлы сёзлер ишитмектир. Музыка ве чет тили оджалары буны яхшы билелер ве келишикли дакъикъаларны къачырмайып, бирликнен яш Зерачыккыннъ икътидарыны, истидатыны макътап башлайлар. Бойле макътавлардан сонъ Фахри бей бир тамам йибериле, онынъ джумертлиги эр анги сынъырларны кече. Эгер барып да, зияфеттекилернинъ бири: «Машалла, Зера, о йигитлернинъ ич биринден эксик дегиль. Тамам бабасынынъ озю...» десе, огъул арзлап юрген Фахри бейнинъ юреги прип кете. Эм керчектен, бу сёзлер бош макътав дегиль эдилер.

Назик вуджутлы Зера чёльде саатларнен ат чаптырып юре. Эм чапып кетейткъан ат устюнде отурып бир янълышсыз тюфек ата, учып кетейткъан кийик папийни, я да боденени урып тюшюре. Эки тазы копек исе онынъ авышы къыдырып къамышлар арасында чапкъалай...

Бабасы оны сыкъ-сыкъ озюнен авгъа алып кете ве къызынынъ мергинликнен къуршун аткъанына сукълана эди. Фахри бей яш экенде

мергин авджы оларакъ танылган эди. О аткъан къуршун ич бир вакъыт нишаннынъ янындан кечип кетмей. Бунунъ ичюн де койдешлери, оны бильгенлер, онъа «Мергин» лагъабыны такъыштырган эдилер.

Мусафирлер тавланган сонъ Фахри бей оларны узакъ одаларнынъ бирине алып кете. Кейфли эркеклернинъ лакъырдылары кызынынъ къулагъына еткенини истемей. Мусафирлер дагъыладжакъ вакъытта, адет узре, софада Зера пейда ола, оларнен сагълыкълаша ве даа кельмелерини риджа эте.

Кимерде бабасы, мусафирлерни озгъарып чыкъаяткъанда, озюнен берабер бир къач шише шарап алып чыкъа. Софагъа чыкъкъан сонъ кызына акъырын давушнен:

— Къана, озюнъини винчестеринъни кетир,— дей.

Бир заман бабасына сёз къайтармаган Зера ичери кирип, озюни тюфегини алып келе. Бабасы азбарнынъ ортасына чыкъа, мермер шадрваннынъ янына келе ве кызына башыны саллап, шишелернинъ бирини кокке ата. Шише йылтырай берип, тёпеге уча, магнолия терегининъ уджундан да юкъары котерильген сонъ, артына къайтмакъ ичюн авада бир анъ салынып къала. Зера бу анни беклей ве къуршун ата. Шише патлай. Эркеклер ве къадынлар шашып къалалар, сонъра эльчирпалар. Бабасы исе даа да узакъкъа кете, магнолия тереклерининъ ичине кире ве экинджи шишени ата, энди шише тек тереклерининъ уджундан корюнеджек. Зера азыр олып тура, шише корюнгенинен ата.

Бешинджи сыныфта окъугъан вакъытта Зера бабасына Петербургдаки алиий къадын-къызлар курсына кирип окъумакъ истегенини айткъан эди. Бабасы индемеди. Зеранынъ бу макъсады онъа бир хаял киби корюнди.

Арадан баягъы вакъыт кечкен сонъ, Зера, бабасы онынъ бу риджасыны унутмагъаныны анълады.

Зера единджи сыныфны битирген сонъ, татар мектеплеринден биринде оджа олып чалышмагъа азырлана эди. Бир кере акъшам, аштан сонъ бабасы оны озюнинъ иш одасына чагъырды. Озю дивангъа отурды, кызыны исе къаршысындаки мешин къолтыкъкъа отуртты ве шойле деди:

— Къызым, сенинъ истегинъни унутмадым. Хайырлайым. Сен Петербургда окъумагъа кетеджексинъ. Мен достларымнен лакъырды эттим. Олар сени къаршылап алырлар ве Бестужев курсларына кирмеге ярдым этерлер.

Зера еринден атылып турды ве бала экенде якъаны киби, бабасынынъ бойнундан къучакъланды.

Бир къач кунден сонъ Фахри бей кызыны поездгъа озгъарып чыкъты. Арабджы шейлерни вагон ичине алып кирди. Зера ве бабасы чокъ адамлыкъ перрон бою о якъкъа-бу якъкъа юрдилер. Къызынынъ янында тюшонджелли адымлаяракъ, Фахри бей сонъки огютлерини айтмакъта эди. «Шимди раатсыз вакъытлар башлады, къызым. Муреккеп заман. Орталыкъ чешит зыпкъынларнен толукъ. Падишанынъ озюне биле къаршы чыкъкъанлар бар экен. Айткъанларына коре, олар Петербургда ве Москвада ойле шамата чыкъаргъанлар ки, аскерлер оларны зорнен ятыштыргъанлар. Шимди исе тюремелер ойлелеринен толукъ экен. Ама, ойле, алланынъ къаргъышына огърагъанларнынъ эписини къапап етиштирмегенлердир. Бойлелеринден иракъ ол, къызым. Озь шаанынъны юксек тут. Лекеleme...»

Паровоз кескин гудок чалып, ёлджуларны вагонларына давет этти. Баба кызынынъ сол элини тутып токътады. Қокрек джебинден бир юзюк чыкъарды ве оны титреген пармакъларынен кызынынъ пади пармагъына кечирсрек, шойле деди:

— Къызым, бу юзюкни вакъыты иле сенинъ битанънынъ анасы ташыган эди. Онъа исе битасынынъ битасындан асабалыкъ экен... Мен оны санъа багъышлайым. Оны бир заман пармагъынъдан чыкъарма. Сен эвден узакъкъа кетесинъ, сени алла озю сакъласын. Бу дувалы

юзюк. Э, тылсымджылар олгъан тап о вакъытларда онъа дува окъулгъан, о бизим несилимизни белялардан къорчалап кельмекте. Эм о вакъытлардан бери элинде бу юзюк олгъан адамгъа фелякет токъунмай. Оны сакълап тут. Санъа бу ёлунъда алла огъурлар берсин...

Зера миннетдарлыкънен бабасыны опыти ве вагон басамагъына минди. Поезд яваш еринден тепренди ве юрип кетти.

Фахри бейнинъ янындан тасырдынен сонъки вагон кечип кетти. О исе эп къыбырдамай, бирден-бир эвлядыны къоркъунчлы беллисизликке алып кетейткъан поезднынъ артындан бакъып тура.

Тез вакъытларда къызынен аралары бозуладжакъы Фахри бейнинъ акъылына биле кельмей эди. Эм бу бозулуп бабаны баладан бир омюрге айырды.

Бир къач айдан сонъ Зера татильге кельди. Къызы кельген куню бабасы оны акъайгъа береджегини айтты.

— Я окъувам насыл оладжакъ?— деп сорады Зера.

— Окъувынъны девам эттирсинъ. Акъайынъ да Петербургкъа кетеджек. Эр шейни тюшюнип-ташынып, ерли-ерине къойдыкъ,— деди бабасы.

— Куев ким?— Зера кулюмсиреди. О бабасынынъ джиддий лакъырды эткенине аля ишанып оламай эди.

— Халиль бей.

Зера ады анъылгъан адамнынъ ким экенини хатырлайджакъ олып тырышты. О бу адамны балларда бир къач кере корьген эди, ама юзюни, къыяфетини ич де хатырлап оламады. Гъалиба, онъа Халиль-форса дсйлер. Зера, атьта, Халиль-форса акъкъында ишиткенлерини биле хатырлады: гедже къаведде карта ойнап бутюн параларыны юткъызгъан Халиль-форса, къайтаджакъта, къаве огюнде тургъан файтонларнынъ эписини кирагъа тутта. Онынъ параларыны юткъан достларына файтон къалдырмамакъ ичюн бойле япа экен. Арабаларнынъ бирине къалпагъыны, бирине таягъыны, башкъасына бир аякъкъабыны, дигерине экинджи аякъкъабыны къоя ве энъ огдекисине озю минип кете экен. Бойледже, ёл бою къычырып йырлап кете, кимерде арабджылары да йырламагъа меджбур эте экен. Иште, Халиль-форса...

— Языкълар олсун, баба, башта менимле къонушкъан олсанъыз, яхшы олур эди,— деди Зера ве индемейип озь одасына кирип кетти.

Фахри бей ичюн зенгинлик бахт менбаы эди. О къызынынъ бахтлы олгъаныны истей. Бунунъ ичюн де оны озю киби зенгин байнынъ огълуна акъайгъа береджек. Куев тарафтан бир къач кере къудалар кельди, нишан кетирдилер, сёз кесим олды. Фахри бей, ничюндир, къызыны эвлendirмеге ашыкъа.

Яш Халиль бей меселенинъ аль олунгъанына ишангъан сонъ, оларнынъ эвине сыкъ-сыкъ келип башлады. О юксек бойлу, тюз эндаллы, корюмли йигит. Онынъ бакъышларында шайини хатырлаткъан бир шей бар. Ама кендини Зерагъа бегендирип оламады. Бир кере, багъчада кезинип юрген вакъытта, Зера онъа шойле деди: «Мен бир заман сенинъ апайынъ олмам. Мен сени севмейим. Озюнъни дс, башкъаларны да алдатма».

Бу хабарни ишиткен сонъ, Фахри бей ачувындан бармагъа ер таппады. Бабасынынъ сёзюни тутмамакъ— бу намуссызлыкъ. Бир кунь ола къызы онынъ юзюни къызартаджакъыны акъылына биле кетирмеген эди. Фахри бей эр шейни озю истеген киби япып алышкъан. Баба да, бала да инатландылар. Зера даянып оламады ве аятында биринджи кере бабасына сёз къайтарды. «Екъ, баба,— деди къатий давушпен,— бу сефер сенинъ дегенинъ киби олмаз!» Фахрий бей ачувындан чатлайызды, стол устюне къуветли юмрукъ эндирди:

— Инатланма! Эп бир бу йигитнинъ къадыны оладжакъсынъ!

Фахри бей къапыны тасырдатып япты.

Бу вакъиадан сонъ Зера бир къач куньгедже бабасыны корьмедди.

Ама энди оны куевнинъ бир чокъ тизелери, аптелери сарып алды-

лар. Эписи оны къандырмакъ истей. Эр кес оладжакъ кувенинъ дегерликлерини айта берип, оны бездирди.

Куньлернинъ биринде Зера кимсеге дуйдурмайып, уезд управасына барды ве оны энъ узакъ дагъ койлерининъ бирине оджа этип ишке ёлламаларыны риджа этти. Оны Бакъсан коюне ёлладылар. Зера кимсеге бир шей айтмайып, янъы иш ерине кетти...

Бабасы ачув устюнде дегенини япа ве оны аякъ къолуны багълап, кувеге теслим эте биле. Зера бундан къоркъты. Фахри бей айткъанындан къайткъан адам дегиль.

Фахри бей къызыны къыдырмагъан ери къалмады. Бир афтадан сонъ Зеранынъ Бакъсанда экенини анълады ве Халиль бейни янына чагъырып шойле деди: «Эгер сен акъикъий йигит олсанъ, онъа лафынъны кечирир ве бу ерге алып келирсинъ. Эгер алып келялмасанъ, демек, сен меним къызыма дегерли дегильсинъ!»

Халиль-форса отъмек опип емин этти: «Къызынъызынънъ башындан бир сачыны биле тюшюрмеден узурынъызгъа алып келирим!»— деди. Башындаки къаракуль къалпагъыны алып ерге урды. «Эгер айткъанымны япмасам, мени эркек дегиль, къадын зан этинъиз!»— деп къычырды. Иште, Халиль-форса...

О куню Бакъсан коюнде той бар эди. Куннинъ экинджи ярысында кой узеринде, дагълар узеринде тантаналы музыка садалары янъгъырап башлады. Давул ашыкъмайып, салмакънен уфулдай, даре исе ашыкъа, дырылдай, къавал созуп-созуп чала, труба онъа зиль тута, кемане де инълей, де титрей; чешит алетлернинъ сеслери бирден кокке котериле ве анда бирлешип, бир сеске чевирилип ерге эне. Бакъсан — кучюк кой. Эгер койнинъ бутюн эалиси топланса, бир тойлыкъ адам оладжакъ. Койнинъ бутюн джемааты — буюги де, кучюги де чокътан той азбарына топланды. Атъта мектеп къаравулы Ахмет акъай биле оджапчеден бугунъ оны тойгъа ёлламасыны риджа этти. Койде той олгъанда, анда булунмакъ эр бир койлюнинъ, хусусан къарт койлюнинъ борджу. Оджапче онъа изин берди. Ахмет акъай тюфегинен тойгъа бармайджакъ, эбет. Тюфегини оджапче отургъан оданынъ энъ къаранлыкъ кошесине таяндырып къойды ве миннетдарлыкънен теменна этерек, тойгъа кетти.

Бу ерлерде бир кереден акъшам ола. Кунеш дагъ артына энгенинен орталыкъ бирден къаранлыкълаша.

Той саибки бир къач кере келип, Зера оджапчени тойгъа чагъырды. Ама Зера бармакъ истемеди: иши пек чокъ, яринки дерслерге азырланмакъ керек, бундан гъайры, сабадан бери башы агъыра. Пенджере янындаки стол башына отурып, балаларнынъ дефтерлерини тешкерип башлады. Керосин чыракъ зайыф яна, бираздан козьлери ёрулды ве о чыракънынъ мельтесини котерди.

Зера мектеп янындаки кучюджик эвде яшай. Мектепнинъ де тек бир ады бар. Анбаргъа бенъзеген алчакъ дам эв, этрафы алчакъ таш диварнен сарылгъан. Шай исе де, къаравул мектеп азбарынынъ къапыларыны гедже къапата ве балабан килит асып къоя. Азбар диварлары артындан орман башлана. Биринджи вакъытларда Зера гедже бир озю къалмагъа къоркъа ве Ахмет акъайнынъ къарысы, мектепнинъ сипириджиси Фатма енгени озюнен берабер геджелемеге чагъыра эди. Кет-кете алышты. Фатма енгенинъ озъ ишлери де башындан ашып ята. Эви бала толу, эм эписи бири-биринден яш.

Зера ишке берильген арада эвнинъ тёпесинде насылдыр шытырдылар ишитильди. О аман тышкъа чыкъты. Ель башлангъан ве дам устюне эгилип тургъан къарт эменнинъ пытакълары кираметлерге токъунаракъ, салланмакъталар. Койнинъ о бир башындан музыка ишители. Дам исе эп шытырдай... О кене ичери кирди. Азбарда тасырдылар ишитильди. Екъ, бу энди къарт эменнинъ пытакълары дегиль. Бирден къатты дарбелер азбар къапыны сарсытты.

(Девамы бар).

Асия ве Африка мемлекетлери языджылары
Ташкент конференциясынынъ 25 йыллыгы

Муин Бису

Палестина.

СЕЙЛЕ ВЕ ОЛЬ

Сусмакъ — олюмдир,
Сейле де, сонъ оль.

Эки шакъий шакъалаша, кульдирелер,
Олар хошнут, экиси де акъыллы.

Эмирлер билелер акъикъат нереди ве ялан
къайда.

Сен исе тильсизге бенъзеп, элесленерек,

Апсханелерден йылларнен чыкъмайсынъ
аслы.

Сейлесенъ — олерсинъ,

Суссанъ да — олюм.

Ойле экен, сейле де — оль.

Мусса Кануте

Мали.

МЕН ИНАНАМ

Яйлялар чичек ачмазлар менсиз,
Мен бунъа инанам.
Тереклер де ич осьмезлер менсиз,
Мен бунъа инанам.
Джурьятсз еринден туралмаз менсиз,
Мен бунъа инанам.
Алчакъ да афу этильмез менсиз
Мен бунъа инанам.
Ватаным менимле олур даима,
Мен бунъа инанам.
Топлар сеси ишитильмез даима,
Мен бунъа инанам.
Акъикъатле дост олурым мен даима,
Мен бунъа инанам.
Аятта адымлайым къатиет ве джурьятле,
Ишанч джетей мени огге къуветле.

ОЮН ИЫРЫ

Тереклерде шефталилер пиштилер кене,
 Тыпкы былтырки киби.
 Тереклерде шефталилер пиштилер кене,
 Мен де беклейим сени.
 Тереклерде шефталилер пиштилер кене,
 Дюльбер, салкын багымда.
 Куньлер оте, оте афталар, беклейим кене
 Мен бу генчлик чагымда.

ТЮШЮНДЖЕ ИЫРЫ

Сен бир ель эдинъ, сыджакъ эм магърур,
 Къара къартал эдинъ, кучлю ве джесур.
 Джезаир дагъында тик оськен терек,
 Эр койде эдинъ сен белли ве мешъур.

Санъа эр кес буюк енъиш истеди,
 Сенде къудрет бельгиси де бар эди.
 Лякин, бугунъ къабыринънинъ янында
 Ничюн козьаш тѣкем бойле мен энди?

Русчадан терджиме.

Г. Рихтер

Зимбабве.

АНАМ ЯРЫН КЕЛЕДЖЕК

Икяе

Мойо он бир яшында эди, Матамбо — беш. Олар Зимбабвенинъ шималь-шаркында, акъ кочегенлер Родезия деп адландырдыкълары кучюк койчикте яшай. Койчик озеннинъ юксек ялысында ерлешкен. Къаршыдаки ялыда, тепеликлерде, акъ мустемлекеджилернинъ фермалары бар. Фермаларда мысырбогъдай ве тютюн етиштире эдилер... эсасен тютюн.

Койчикте яшагъанлар пек аз къалгъан: биревлер къазанч ичюн шахталаргъа, дигерлер — озь ватаныны мустемлекеджилерден азат этюв огърунда чокъ йыллардан бери куреш алып баргъан партизанларгъа, чытырман дагъларгъа кеткенлер. Огъланлардан уйкени Мойо, энди къач йылдан бери озь бабасыны корьмеген, шимди онынъ не ерде экенини билъмесе де, факъат озь хаялларында бабасыны партизанлар арасында коре. Мойонинъ анасы да ѳкъ. О, Матамбо киби, кучючик олгъанда, аскерлер муафаза эткен буюк лагерьде яшай эди. Шу йылы ачлыкъ къопты ве анасы агъыр хасталанды. Мойо, тувгъан къарта-насы олмагъаны ичюн, анасынен берабер къартанай деген бир ихтияр

къадынның къулюбесинде яшай эди. Мойо, анасы ольген сонъ, къар-тана янында яшамагъа къалды. Олар берабер шу озенъ ялысындаки кучюк койчикке кочип кельдилер, къартана, кельгенлери киби, эвеля, Матамбо дюнья юзю коръмесине, яни догъмасына ярдым эткен эди. О, бойле ишлерниң билимлиси сайыла эди. Сонъра, къартана оларгъа сыкъ-сыкъ мусафир келе ве базан Мойоны бераберине алып келе эди. Мойо исе, о вакытта, озюни етишкен адам ве партизанлар сафында азатлыкъ ичюн дёгюшмеге икътидарлы сая, шу огъланчыкъкъа дикъкъат этмей эди лякин.

Койчикте отургъанларгъа узакъларда олып кечкен атышларның садалары чокъ дефалар ишитиле эди. Аскерлер ве полислер юкло автомобиллер сыкъ келип кете эдилер. Оларның эксерieti акълар олып, араларында африкалылар да корюле эдилер кимерде. Мойо озь адамларына къаршы дженк эткен юртдашларыны корьгенде ерга тю-кюре эди. Койчикте яшагъанларгъа базан дёгюшлер акъкында лаф-лар ишитиле эди, якъынларда дёгюшлер туташкъанда исе, койчикке мутлакъа аскерлер, полислер келип кирелер эр анъ. Олар, акъ мустем-лексджилер ачувланып, террорджылар дие адландырдыкълары пар-тизанларының не ерде гизленгенлерини бильмеге тырыша ве къутурып, койлюлерни дёге, койлюлер партизанлар хусусында ич бир шей биль-меймиз деселер, керчек айткъанларына бакъмадан, акълар даа пек окелене, базы кишилерни озьлеринен берабер алып кетелер. Сюйрек-леп алып кеткен кишилери ич кери дёнмейлер.

Бир гедже вадиден шиддетли атышлар ишитильди. Койчикниң сакинлери теляшкъа тюштилер, зира олар саба, акъларының дегенлери киби, аскерлерниң «сорав»гъа келеджеклерини биле эдилер.

Оларның беклегени догъру чыкты. Саба йыртыджы вертолётлар сюрюси учурымлы ямач устюнден учуп кечти, къульбелер устюнде бир айланды ве къонмагъа догърулдылар. Вертолётларның копчеклери даа ерге тиймеди, аскерлер ачыкъ деликлерден койчикке атеш ача башладылар. Койлюлер озь къульбелерине къачыштылар, ама верто-лётлардан тюшкен ешилъ кийимли аскерлер оларның артыдан къуль-белерге сокъулды, адамларны сюйреклеп тышары чыкъарды, оларны котекледи, сонъра ата башладылар. Эр тарафтан дешетке огърагъан адамларның ферьядлары ве атышлар яйкъарасы ишитильди. Атыта къаралты айванлары — сыгъырлар, къоюлар, тавукълар да — къор-къугъа далып, къычырыштылар.

Мойо, къоркъусындан, сув ичюн тутулгъан, шимди тёнтерилип яткъан балабан агъач текне астына сакъланды. Къоркъу Мойогъа, агъыр текнени ерден бираз котермеге къуввет берген эди эльбетте. Текнениң асты ссрс ве чамур олса да, Мойо озюни сыкъмады. О, пек къоркъкъан эди. Мойо эллеринен текне тюбюнде ава ичюн кучюк те-шик ясады. Шу арада кимдир текне янына кельди, оны кучюлю этип тепти. Мойо шимди текнени котерирлер, оны тапарлар деп тюшюнди. Апансыздан, тамам янында къадын нидасы яйгъырады: «Матамбо, сен не ердесиң? Матам...» онынъ сесини автомат тюфескиниң къуршунла-ры ярым сёзде больдилер.

Мойо ерге йыкългъан вуджутның сагъыр сарсынтысыны сезди. Адамларның аякъ давушлары узакълашты, эректе атышлар янгъы-рады. Тютюн къокъусы чыкты, Мойо янаяткъан терек чатырдысы ишитти. Сес-садалар авлакъта тындылар. Сыгъырларның мунърев-лери энди ингильтили ферьяткъа бенъзей эдилер.

Мойо учип кеткен вертолётларның моторлары гудюрдегенини ишитсе де, сыгъынакъ ернини ташлап чыкъмагъа ыдырынмады. Нефеси тутулгъаныны ис эткен сонъ текнениң бир четине япышты ве оны бутюн къуветинен юкъары уйтеди. Козьлери огюнде акс олунгъан манзараны корьгенде къусадажакъ алгъа кельди: алевленип янгъан къулюблерниң къаршыларында, гъайры табий корюнишлерде, кой-чикниң сакинлери арекетсиз ята эдилер. Янгъан дамлар эгилип ян-тайгъан, мына-мына джесетлериниң устьлерине тюшер хавфында

эдилер. Атыта топракъ янмакыта эди. Бурунынынъ тешиклерине кескин бензин кыокъусы кирди.

Мойо, Матамбонынъ анасы ерге серилип ятканыны корьгенде озь садасыны зорнен тутта бильди. Онынъ ачыкъ козьлери, гуя юксек булутларда вызылдагъан вертолётларны козеткен киби кокке бакъмакыта эдилер. Факъат, Мойо, онынъ козьлери энди ич бир шей корьмейджегини биле эди.

Мойо артыкъ даянып оламай, сарп ямачтан озеньге, дюнь озю тыйнакъ япкъан, Матамбо ташлар кетирип, онъа ярдым эткен ерге чапып кетти. Гъарип Матамбо!..

Мойо Матамбоны ялыда тапмады. Лякин, о бу ерде олмакъ керек, чюнки тыйнакъ тюневинкине коре бугунъ кенишлеген, ялыда тыйнакъ ичюн азырланылгъан ташлар да чокълашкъан. Мойонынъ юрегине теляш кирди ве о огъланчыкыны араштырмакъ ичюн чапып кетти. О, бир къач дефа багъырып, Матамбоны чагъырды. Чалылар кыбырдады, ондан сонъ Матамбо корюнди. Онынъ юзю, эллери, урбасы куюк ренкли чамурдан былашкъан. Огъланчыкъ Мойонынъ янына чапып кельди. Онынъ козьлери кьоркьудан йылтырамакыта, озю исс, зорнен нефес алмакыта. Матамбо элнен кокке ишарет этти ве Мойо ялынъыз шимди тереклер артындан, кунешни ортмеге тырышкъан киби узангъан кыюу кызра тютюн корьди.

«Олар алчакътан-алчакътан учтылар. Мен бутюн вакыт сакъланып отурдым. Сен оларны ишиттинъми? Олар дешетли атеш ачтылар...» дие шашкын алда сейленди Матамбо.

Мойо «Яваш ол! Шаматалама!» деп, онынъ сёзюни бирден кести ве Матамбонынъ элине япышып, оны озюнинъ пешинден етеклеп алып кетти.

Матамбо «Быракъ... Сен...» деп, аякъларынен ерге тирельди ве шу анъ Мойо, эвель ич бир вакыт япмаса да, шимди огъланчыкыны урды. Огъланчыкъ агъры ве элемден ынджынып агълады. Мойо Матамбоны элине алып, оны койден узакъкъа алып кетти. Матамбо бираз вакыт терсленсе де, сонъра бойсунды ве сусты. Мойо ял алмакъ ичюн токъталгъан эр сеферинде озеннинъ акъ мустемлекеджининъ фермасы булунгъан къаршы ялысына бакъына эди. Ферманынъ янында юк автомобиллери тура ве янында бир чокъ аскерлер доланмакыталар ки, оларны корьгенде Мойонынъ козьлери огюнде янгъан кою ве атылып ольдюрильген койдешлери кельдилер. Я къартана! О, койден саба эртелейин кеткен эди. Эвель, бир де-бир къадын бала догъургъанда даима къартананы чагъырты эдилер. Къартана шимди, гъалиба, койде олып кечкен вакъиаларны ишитип, янып-куедир. О, Мойонынъ сагъ кългъаныны бильмейдир. О, шимди, къартанасынен берабер олмагъа лек истей. Факъат о, къартананынъ не ерге кеткенини бильмей. Бельки о эвельде олар яшагъан койге кеткендир, бельки де анавы кырлар аркъасындаки койдедир. Олардан ангисине кетеджегини Мойо бильмей.

Туташ орманларнен сарылып алынгъан дагълар тарафкъа, дерсинъ, аякълары оны озьлери алып кеттилер. Анда икметли Рувин дагъларындаки ямачларнынъ къаялары араларында партизан отрядларынынъ лагерьлери ерлешкен. О тарафта, юксекликтен, ашагъыда не япылгъаны яхшы корюле. Эм, эльбетте, оларнынъ, устылеринде кескин незарет ве сезгир сакъчылар тургъан юксек тереклери де бар.

«Эгер меним эллеримде Матамбо олмаса эди, э, мен...» деп, ачувлы алда тюшюнди Мойо, лякин, агълагъан огъланчыкынынъ юзюне бир назар ташлагъан сонъ, къанаатсызлыгъы гъайып олды. Ве о, текрар, Матамбонынъ анасынынъ кокке бакъып тургъан жансыз козьлерини хатырлады. О, огъланчыкыкъа эйи, сыджакъ сёзлер сейлемек истеди, лякин акъылына ойле сёзлер кельмедилер. Онынъ богъазы тыкъалды, козьлери яшланып торландылар.

Матамбо агълады. О, эвге, анасына къайтмакъ истеди. Саба, анасынынъ къомшугъа кеткенинден файдаланып, о, саба емегини ашап битирмей, озеньге къачып кетти. Мойо оны тынчландыра, онъа нелер-

дир сёйлей, лякин юрюшини ич те токътатмай эди. Эм кете, эм койчикнинъ бутюн сакинлери шу лянетли вертолётлардан себеп бир адам къалмай къачып кеткенлерини уйдуруп икяе эге эди. Матамбонынъ анасы оны чокъ арагъаныны, ама тапып оламагъаныны, шу вакъыт Мойонынъ онъа: «Раатсызланманъыз, дигерлернен бирликте кетинъиз, мен Матамбоны тапарым, оны не ерде ойнагъаныны билем» дегенини уйдыра эди.

— Сен, койде къалмакъ онынъ ичюн телюкели экенини билесинъ де. Олар бутюн джанлы барлыккъа делилердже атеш ачтылар.

Матамбо бираз вакъыт даа солкъулдап агълады, лякин азгъана тынчлангъаны киби, озюнинъ къучакътан ерге тюшюрильмесини риджа этти.

Эвельде Мойо ич бир вакъыт орманда олмаса да, факъат адаш-майджагъына, ёлны тападжагъына эмин эди. Матамбо агъыр нефес алып, онынъ пешинден кетти. Мойо вакъыт-вакъыт токътай, огъланчыкыны беклей. Огъланчыкъ озень ялысы бою кетерек, чалыларнынъ талдасындан юрьмеге тырыша. Оларны кимсе корьмемек кереклигини айтмакъ керекмей эди онъа. О, кенди беш яшында олса да, базы буюк адамларнынъ бильмеген шейлерини биле.

Олар ял алмакъ ичюн отургъанда, Матамбо озюнинъ саба ашап битирмей къалдыргъан емегини хатырлады. Мойо да ачыкъкъаныны сезди. Озеньден балыкъ тутсаммы экен деп ойланды. О, буны япмагъа биле эди, лякин, чий балыкъ ашалмаз да, балыкъ къызартмагъа исе бильмей, эм атеш туташтырмакъ ичюн серниги де ёкъ да.

Уйледен сонъ вертолёт вызылтысы ишитильди. О озень бою ашагъылап учты, сонъра кери дёнди, айванлар, йыртыджы джанавардан гизленгенлери киби, чалылар алтында сакълангъан огъланчыкъларнынъ устюнден айланып кетти.

Акъшам балалар чёльде бираз мысырбогъдай къочанлары къопардылар. Қъочанлар кучюк, оларнынъ безе ве йымшакъ захирелери лезетли эдилер. Узакътан копек авлавы ишитильди. Гедже тез кельди. Қок булутларнен къапланды. Огъланчыкълар мысырбогъдай тарласы четинде, ичи тобан толу кучюк агъач аранны таптылар. Олар тобан ичине кирип, юкъладылар. Ама, оларнынъ юкъусы раатсыз эди, гедже девамында де шакалларнынъ улувындан, де якъын ерлерде чапкъалагъан сыртланларнынъ айкъырувларындан. сыкъ-сыкъ уяндылар. Сонъра, кене копек авлавы ишитильди. Балалар эр кересинде къоркъудан тобангъа даа терен комюле ве атыта къыбырмагъа къоркъа эдилер.

Ачыкъув оларны эрте уянтты. Яры пишкен мысырбогъдай захирелеринден бир авуч шей даа къалгъан эди. Олар шу захирелерни ашап битирген сонъ Матамбо:

— Анам бугунъ келеджекми?— деп сорады.

Мойо агъызындаки захирелерни чайнап ютты.

— Ананъ насыл келе бильсин...?— деди де, тутлыкъты:— ёкъ, бугунъ о кельмез. Ярын! Сенинъ ананъ ярын келеджек.

Огъланчыкъ бу ишиткен сёйзлери хусусында ойлангъан киби, сусы. Сонъра, яваштан озь-озюне: «Анам ярын келеджек» деди ве тобан устюнде онъайтлыджа. ерлешти, юкълап къалды.

Мойоны исе дюньки ферядлар, атышлар ве инъильти-ынъранувлар терк этмеді. Онынъ козьлери огюнде Матамбонынъ анасы ве къартана текрар-текрар пейда олдылар. Қъартанай, койчикнинъ бутюн сакинлери киби, Мойо да ольдюрильгендир деп тюшюнедир деген фикир Мойоны кедерлендирди ве онынъ козьлери яшландылар. О, къартананы, онынъ сесини, эллерини... пек сагъынгъан эди. Қъартана бу ерде олса эди, о да юкъламагъа ятар эди ама... юкъламагъа пек истей эди, лякин, бу хусуста тюшюмге биле къоркъа. Ойлары исе, оны эп узакъкъа алып кетелер. О, озь анасыны хатырлады. Анасы йырламагъа севе ве бутюн кунъ йырлай эди. Пек сакин сеснен йырлай, йырынынъ сёзлери зорнен анълашыла эдилер, лякин Мойо оны юректен динълей, бундан отърю бутюн сёзлер онъа данма анълайышлы, якъынлар.

Онынъ йырларындан бири ай акъкъында эди, «Ай, ай! Сен бизим ку-
нешимизсинъ...» сёзлеринен башлана эди йыр.

Анда, булутлар аркъасында, ай кокте гуя денъиздеки къайыкъ
киби ялдаса керек. Бельки де куньдюз купъ чокътан башлагъандыр.
Мойо догъаяткъан яшъы кушун мефтун алында козетти. Ниает, арз
этильген анъ кельди: къызыл кунеш догъды. Мойо оны ич бир заман
бойле балабан ве дюльбер алда коръмеген эди.

Мойо Матамбоны уянтты ве олар озъ ёлуны девам эттилер. Чокъ
кечмеден кунеш оларны къыздырды. Озень акъынтысынынъ юкъары
тарафына догъру кеттилер. Базан оларнынъ ёлуна апансыздан тик учу-
румлы, ташлы ялылар чыкъа ве озень о ерлерининъ тар аралыгъыны
кечерек, октемли акъмакъта.

Огъланчыкълар уйле емегине къалгъан мысырбогъдай захиреле-
рини ашадылар. Сонъра чокъ вакъыт лаф этмей кеттилер. Уйкени огде
агъыр адымларнен юре ве аркъадан кельген кичкенепинъ нефес алу-
выны ис эте. О, Матамбогъа ич те ял алмакъны теклиф этмедиле, огъ-
ланчыкъ да сорагъаны ёкъ. Тезден Мойогъа ёрулып сенделеген огълан-
чыкъны элине алмакъ керек олды. Онынъ авучы сыджакъ эди. Бир
къач дакъикъадан сонъ о тамамынен такъатсызланды, аякълары бук-
ленди, къычырып агълаяракъ, ташлы ерге ятты, озъ аякъларында къа-
нагъан яраларны коръгенинен даа юксек фигъан иле агълады. Мойо-
нынъ козылери де яш толуп торландылар.

Олар бираз тынчланып, раатлангъан сонъ, озъ ёлуны девам этти-
лер. Матамбо акъсай, экиси де пек яваш кетелер. Мойо огъланчыкъны
омузына алды ве: «Сакъын... бир даа агълама!..» деп, къоркъутты оны.
Матамбо бунъа джевабен кульди ве бу кулюв Мойогъа гуя къуввет
къошты.

Факъат тезден Мойонинъ да аякълары ёрулып, титрей башлады-
лар, адымларыны къыскъа ве ишанчсыз атты, аз къалды, йыккъыла
язды исе де, теслим олмакъ истемедиле. Ниает, раатланмагъа токътады-
лар. Бираз тыныш алгъан сонъ Мойо Матамбогъа якъын кельди, эли-
нен огъланчыкънынъ манълайыны тутуп бакъты, онынъ сыджагъы-
арарети барлыгъыны сездиле.

Бу арада олар юксек дагълар устуне котерильген эдилер. Озень
де тар, гурюльтили дагъ ирмагъына чевирильген, оны коръмеден, даи-
мий шувултысыны ишитмек мумкюн. Уйле авгъанда ормангъа еткен
эдилер, кок гудюрдедиле. Ири ягъмур тамчылары тереклерининъ япракъ-
ларыны шыпырттылар. Балаларнынъ аякълары астында бир чокъ
ирмакъчыкълар акъа башладылар. Сувлар эр тарафтан акъып келе
ве бир-бирини озуп-кечип озеньчикке тёкюлелер. Огъланчыкълар ягъ-
мур токътавыны беклемеге къарар берип, терек алтында чёккелеп
отурдылар. Кок гудюрдиси, дагъ аркъасына ашып оламагъанына дар-
ылгъан киби, токътамай гурюльдедиле. Мойо кене огде адымлады, Ма-
тамбо исе, сусуп, онынъ пешинден кетти. Олар ичлерине-багъырларына
къадар сыланды, сувукътан бус-бутюн ушюди ве ачлыкътан къарын-
лары тартышты.

Кок гудюрдилери ишитильген вакъытта Мойогъа исъянджылар-
нынъ, о тасавур эткен топ садалары ишитильген киби келе эди. Парти-
занларнынъ тереклердеки козетиджи нокъталары не ерде экен аджеба?
Ёлда къоджаман тереклер расткельгенде Мойо оларнынъ кевделерини
сакъчыларны коръмек ишанчынен тикилип бакъа, ама япракълардан
ягъмур челеклеп акъа ве пытакълар быланыкъ ёлакълар киби корюле
эдилер.

Энди илери арекет ичюн такъатлары къалмагъан огъланчыкълар
сым-сыкъ чалылыкъта сакъланды ве бири дигерине сыкъ суйкенип ят-
тылар. Матамбо, вуджудындаки буюк сыджагъына рагъмен, ушюп
къалтырай. Сонъра яваштан агълай башлады. Мойо огъланчыкъны па-
сыл теселли этеджегини бильмей, тишлерини сыкъып ятмакъта.

Гедже ягъмур токътады, япракълар арасындан де анда, де мында
айдын, гуя ювулгъан йылдызлар парылдадылар. Мойо, вакъыт-вакъыт,

орман айванлары ве кѳушларынынъ сеслерини ишите, кѳушлар оте, озеньде филь бору чала... Лякин юкѳусында сандыракѳлагъан Матамбонынъ агъыр нефес алувы орман сеслерини бастыра. Ама Матамбо, хасталыгына бакъмадан, котеринги кейфисен уянды, козьлери кѳуванчтан йылтырадылар.

— Бугунъ анам келеджек,— деди о.

Мойо зорнен озюни тутты, сырыны ашкяр этмедн.

— Бугунъ?..

— Сен сѳйлединъ де, о...

— Мен, ярын келеджек дедим.

Огъланчыкъ бу ишиткен сѳзлери хусусында ойланаракъ сусты, сонъ:

— Сен онынъ ярын мытлакъа келеджегини билесинъми?— деп сорады.

Мойо башыны саллады.

Учюнджи куню олар, озеньден узакъкъа кетмеге тырышып, чокъ ёл юрьмедилер, зира, сувнен бол-сал темин эдилер. Оларгъа раатланмакъ ичюн сыкъ-сыкъ токътамакъ керек олды. Матамбо сытма туткъан киби къалтырай. Териси кемиклерине япышкъан эди онынъ.

Матамбо уйледе, энди зияде кетип оламайджагыны сѳйлеп, озюнинъ шишк тизлерини косътерди. Мойо оны элинде алып кетти. Факъат, онынъ да кѳувети битмек узре эди, о, юргенинден зияде токътап раатланды. Геджелемеге даа эрте, орталыкъ яп-ярыкъ экенде кене токъталдылар. Ачлыкътан къарынлары агърыса да, ёргъунлыкъ, гуя, ачлыкъ дуйгъусыны бастыра.

Эртеси куню саба уянгъанда, оларгъа эгиллип тургъан яныкъ, торс чехрели кишилерни корьдилер. Партизанлар оларны озьлеринен берабер алып кетти, ашатты-ичиртти ве геджелейин буюк Кариба озени бою Замбиягъа ёлладылар. Бу олып кечкен вакъиа огъланчыкъларгъа муджизелли тюш киби корюнди. Ялынъыз бир къач куньден сонъ, къачып кельгенлер лагеринде оларнынъ сагълыгы ве телюкесизлиги ичюн тедебирлер корюльген сонъ озьлерине келе башладылар.

Матамбо эр шейден зияде ашханени бегенди. Анда къадырлар оны шырынлыкъларнен сыйладылар, Матамбо оларгъа озь анасы акъкъында сѳйледн.

— Анам ярын мени алмагъа келеджек,— деди о.

Терджиме эткен Р. КЪАРАСУВЛЫ.

ЮКСЕК ГЪАЕВИЙ ВЕ БЕДИЙ УСТАЛЫКЪ ОГЪРУНДА

Мемлекетимизде медений кўруджылыкның тамыр меселелерине багъшланган партия съездлеринин кўарарлары социализм джемиети тарихының бутюн девирлеринде чокь миллетли совет әдебияты ичюн ёл косьтериджи мешъаль олып кельди. Советлер Бирлиги Коммунист партиясы Меркезий Комитетининъ 1983 с. июнь Пленумында Ю. В. Андропов аркъадаш шойле деди: «Халкъның медений севиеи оськен сайын санъатның адамлар анына тесири де кучлене. Бунынъле онынъ ичтимай аяткъа фааль кўошылув имкянлары да осе. Демек, санъат эрбапларының эллериндеки кўудретли силянынъ халкъ ишине, коммунизм ишине хызмети ичюн месулиети дахи буюк микъяста арта».

Биз татар совет әдебиятының инкишаф ёлуна бу нокътаи назардан бакъмакъ истеймиз.

Улу Ватан дженкинден эвельки әдебиятымызны эки девирге больмек мумкюн. Биринджи девирде—1921—1925 сенелери. Бу девирде әдебият мейданында Ильяс Тархан, Джафер Гьафар, Умэр Ипчи, Ыргъат Кьадыр, Абдуреим Шейхзаде (Алтанълы), Зиядин Джавтобели, Керим Джаманакълы, Гьафар Булгъанакълы киби эдиплер ве шаирлер озь эсерлеринде яны аятны тасвир иле әдебияткъа кельдилер.

Экинджи девир: 1926—1941 сенелери олып, онда эсасен Эшреф Шемъи-заде, Амди Алим, Раим Тынчеров, Шамиль Алядин, Осман Амит, Макъсуд Сулейман, Фетта Аким, Абдулла Дерменджи, Юсуф Болат, Решид Мурад, Энвер Селямет киби совет мектебинде тербиеленген язиджыларның яратиджылыкларының гурьдели юксельгинини коремиз. Улу Ватан дженкинден сонъки девирдеки әдебиятымыз анджакъ шу девирде яшагъан ве яшамакъта олгъан эдиплернинъ адларынен багълыдыр.

Озлерининъ әдебий яратиджылыкларыны отузынды йылларның сонъунда башлагъан Энвер Селямет, Риза Халид, Ремзи Бурнаш, Амет Мефаев, Юнус Темиркъая, Джеваире Меджитова, Джемдет Аметов, Черкез-Али киби шаирлер, Якъуб Зекки, Мамбет Алиев киби несирджилер эллинджи йылларның экинджи ярысында яратиджылык фаалиетини девам эттирдилер.

Алтымышынды йылларның орталарында әдебиятымызда мумим мыкъдарда яшкъалемлер пейда олдылар. Олар тез осьтилер ве он-он беш йыл ичинде әдебият

та козьге корюнир ишлер яптылар. Девирий матбуатта фааль иштирак этмекле, учер-дёртер китапның муэллифлери олдылар. Булар Урие Эдемова, Айдер Осман, Эмиль Амит, Эрвин Умеров, Риза Фазыл, Билял Мамбет, Закир Кьуртнезир, Рустем Али, Иса Абдураман, Шакир Селимов, Ибраим Паши, Шеръан Алиев, Мамбет Абляимов ве дигерлердир.

Етмишинджи йылларның экинджи ярысында окъуйджыларымыз ичюн Айше Кокиева, Юнус Кьандымов, Венера Ибраимова, Исмаиль Керимов, Шукри Аппазов, Решид Мемиш, Наджие Аметова киби язиджыларның адлары белли олды. Бу яшларның әдебиятта пейда олувы «Къарылгъачлар» джыйынтыгының нешири иле багълыдыр. Мезкюр джыйынтыкъкъа кирген эсерлер фикир ве шекиль тазелигинен ве яшларгъа хас даа бир чокь хусуиетлернен фаркъ олунмакталар.

Бизим әдебиятымызның яратиджылык ве инкишаф девирлери бу девирлернен багълыдыр.

Шаирлеримизнинъ Улу Ватан дженкинден сонъки девирде яраткъан эсерлери, мевзуларының замангъа уйгъунлыгы, мундерижделерининъ теренлиги, кенишлиги, зенгинлиги итибариле муимдир. Бу эсерлерде девиримизнинъ энъ муим проблемалары хусусында сёз юрютильмекте. О эсерлер аят акъкъында, онынъ манасы акъкъында, коммунизм кўураяткъан совет адамлары акъкъында терен фельсефий фикирлернинъ махсулыдыр. Олар совет Ватаны, Коммунист партиясы акъкъында олып, бугуныкь кунюмизнинъ характерли чизгилерини ачыкъ косьтериджи бедий эсерлердир. Абдуреим Алтанълының «Санъа, партиям», «Меним излерим», «Къанатлы кьуванчыым», Зиядин Джавтобелининъ «Инкылябий шиирлер», «Йырла, инсан» киби джыйынтыклары бойлелердендир.

Зиядин Джавтобели йигирминджи йылларның башында Ленин комсомолының инкылябий ишлери акъкъында алевали шиирлер яраткъан биринджи комсомол шаирдир. Зиядин Джавтобелининъ махсулдар ве парлакь яратиджылыгы татар совет шаирлерининъ бутюн бир несили ичюн мектеп олды.

Татар поэзиясында Ленин мевзусы гъает буюк ер тута. Ильич акъкъында язылгъан энъ яхшы поэтик эсерлер дайининъ 100 йыллыгына багъышланып чыкъарылгъан «Куньдюз кунеш, гедже ай» джыйынтыгына кирсетильди. Бу джыйынтыкъта

отуз дёрт шаирнинг эсерлеринден ну-мюнонелер бар.

Эшреф Шемьи-заденинъ яратыджылы-гъы татар поэзиясында муим ер тута. Онынъ 1935 сенеси язган «Днепрельс-тан» поэмасында мемлекетимизни санай-ылаштырув девире акс эттириле. «Дне-прельстан» — татар поэзиясында бу мевзу-да биринджи эсерлерден эди. Э. Шемьи-заденинъ шиірлери терен лиризмнен, бе-дий усулнен, халкъ тили зенгинлигинен, умумен, нефислик маарети юксеклигинен айырылып туралар. Шаирнингъ сонъки йылларда нешир олунган «Къавал» ве «Тоған къая» джыйынтыкълары анджакъ бойле шиірлерден тертип этильгендир.

Эшреф Шемьи-заденинъ 1974 сенеси нешир этильген «Аят ве иджат» китабын-да татар эдебиятынынъ классиги Ашыкъ Умэрнинъ эсерлери, Улу Ватан дженкинде эляк олган земане шаиримиз Ыргъат Къа-дырнынъ яратыджылыгъы кениш таълиль этиле.

Улу Ватан дженкиден сонъки девирде шаирлеримиз уйкен несильнинъ энъ яхшы анъанелерини девам эттиререк, бир такъ-ым аджайип назим эсерлер яраттылар. О, эсерлернингъ мевзулары гъает кениш олып, интернационализм рухынен ашлан-гъандыр. Бу эсерлернингъ баш лирик къа-раманы — бизим замандашымыз, куруш-иджи ве яратыджи адамдыр. Бойле эсер-лер арасында Гъафар Булгъанакълынынъ «Йыллар ве йырлар», Фетта Акимнинъ «Челик ве гуль», Черкез-Алининъ «Улукъ-лар» ве «Арзуларым», Решит Муратнынъ «Ачыкъ гонъюльнен», Энеер Селяметнинъ «Ичкен сувларым» ве «Бильген олса Про-метей», Ремзи Бурашнынъ «Сааръ йыр-лары», Риза Фазылнынъ «Наврез», Билал Мамбетнинъ «Бааръ нагъмелери» киби джыйынтыкъларыны анъмакъ мумкюн.

Сонъки девирде эдебиятымызда бир сыра ири колемли эсерлер яратылды.

Татар эдебиятында Ватан дженкиден эвельки девирде роман кериде къалган жанр эсап этиле эди. Бу жанр акъкъында умумен айтаджакъ олсакъ, дженктен эвель, бизим эдебиятымызда эписи учъ роман язылды. Булар Усеин Шамиль Токъ-таргъазынынъ 1909 сенеси язган «Саадет адасы», Джемиль Сейдаметнинъ «Уф-укъкъа догъру» (1929 с.) ве Юсуф Болат-нынъ «Алим» романлары.

Алтмышындыкы сенелерде эдебияты-мызда бир сыра ири несир эсерлер догъ-ды. 1961 сенеси Шамиль Алядиннинъ «Эгер севсенъ» романы басылып чыкты. Бу эсер татар совет эдебиятында айрыджа муим ер тутмакъта. «Эгер севсенъ» ишчи-лер сыныфы акъкъында, онынъ револю-цион-январтыджы ишлери акъкъында бир-инджи ири эсердир. Романда джемиети-мизнингъ етекчи сыныфынынъ къудрети, тешиклатчылыкъ къабилиети, идраки, ик-тидары эсаслы ве ишанчлы суретте косъ-терильди.

Муэллифининъ бу романны язмакътан макъсады Озбекстан республикасында социализм къуруджылыгъынынъ муим де-вирлерини, вакытларын акс эттириджи колемли эсер догъурмакъ эди. Буннынъ ичюн Шамиль Алядин биринджи бешйыл-лыкъларнынъ Совет Шаркъындаки гигант къуруджылыгъына, мешур Магнитка ве

Кузнецк иле бир сафта турган Чырчыкъ электрик-химиевий комбинаты къуруджы-лыгъы мевзусына мураджаат этти. Роман-нынъ сюжети эсасыны, бу къуруджылыкъ-та языджынынъ шахсен озюнинъ догъру-дан-догъру бир ишчи сыфатында чалышу-вы вакытындаки теэссурутлар тешкиль этелер. Чаткъал дагълары этеклериндеки къоджаман къуруджылыкъта кечирильген романтик яшлыкъ йыллары онынъ анъына, зеинине синъип къалган эдилер. Арадан йыллар кечтикче, яшлыкъ теэссурутлары ятышты, темеллешти, шекиллени ве даа якъын, даа айдын олып корюндилер. Му-элликф «Эгер севсенъ» романында отузын-джы йыллар генчлигининъ аятыны ве фе-дакяране эмегини, арзуларыны ве ынты-луларыны тасвирледи.

1969 сенеси Шамиль Алядиннинъ «Руз-гярдан салланган фенерлер» адлы экин-джи романы басылып чыкты. Бу бизим замандашымыз онынъ ичтимай борджкъа садыкълыгъы, джесурлиги акъкъында эсер. Филология илимлери докторы, про-фессор М. Къошджанов къайд эткени ки-би, озюнинъ бу хусусиетлеринен роман Озбекстан ишчилери сыныфы акъкъында язылган энъ яхшы эсерлерининъ биридир.

Романда комюр шахтасы ишчилерининъ аяты косътериле. Ишке иджадий мунасе-бет иле шан-шуретке ынтылув, адамгъа ишанч иле ходбинлик (эгоизм), менфаат-перестлик, джемиет хызметине садыкъ-лыкъ иле озъ менфаатыны козьлев ара-сындаки амансыз куруш романнынъ эсас конфликтини тешкиль эте. Ичтимай рух-лы проблемаларнен бир сырада, романда адамларнынъ шахсий аятларына аит ме-селелер де аль олунат; севги, къорантагъа садыкълыкъ ве саире.

Владимир Ильич Лениннинъ догъгъаны-на 100 йыл толувы мунасебетинен Оз-бекстан ССР Министрлер Совети тара-фындан иляган этильген конкурста «Рузгярдан салланган фенерлер» романына укю-мет мукафаты берильди.

1962 сенеси Юсуф Болат «Саф юрек-лер» романыны язды. Романда комму-низм къурайткъан чокъ миллетли совет халкъынынъ шанлы эмеги тасвир этиле.

Совет адамларынынъ интернациональ достлыгъы Ватанымызнынъ сарсылмаз къудретининъ битмез-тюкенмез менбаидир. «Саф юреклер» романы анджакъ бу достлыкънынъ къуветини ве бу къудрет-нинъ сарсылмаз кучюни косътерювге багъышлана. Романнынъ къараманларыны бир гъае, бир макъсад бирлештире: мем-лекетке мумкюн олгъаны къадаар чокъ нефть бермек, хам-малнынъ бутюн чешит-лерине ве, биринджи невбетте, энергетика хам-малы эсап этильген нефтьке ития-джы буюк мемлекетимизге къыйметли якъарлыкъ бермек керек. Геологлар ер астында нефть ятагъы тапаракъ, дженк йылларында зайыфлагъан халкъ ходжалы-гъыны гъайрыдан къурув ишине муим яр-дым косътерелер.

Озбекстан-мемлекетимизининъ эсас па-мукъ базасы. Озбекстанда памукъ етиш-тирюв умумхалкъ иши. Татар эдебиятында бу мевзуда яратылган нисбетен колемли эсерлерининъ бири Юсуф Болатнынъ 1969 сенеси басылып чыккъан «Анифе» романы олды. 1978 сенеси нешир этиль-

ген «Садакът» романында окъуйдыжылар «Анифе» романынын къараманларынен текрар корюшти ве якъан ишлеринин девамы иле таныш олдылар.

Роман мевзусынын эсасыны Улу Ватан дженкинден сонъки йылларда республика кой ходжалыгыны юксельтов, памукъынын махсударлыгыны арттырув огърундаки умумхалкъ кураши тешкиль эте. Романнын экинджи кысымы терен психологик характер ташый. Арекетлер, эсасен, эки баш къараман этрафында зуур эте. Музллиф бу эки къараманнын образы саесинде ватандашлык, ахлякий темизлик, эмекке коммунистик мунасебет нумюнелерини косътере. Психологик талый, озь къараманларынын ичтимай-ахлякий кыяфетине меракъ тек айры бир шахсларга айт олып къалмайып, айт акъкъында там тасавур догъурувга хызмет эте. Романдаки аят акъкъаты шахсий драмаларнын фоны дегиль, буюк ичтимай вакъияларны аныламакъ ве кениш ачып косътермек ичюн ярдым этиджи джанлы тасвираттыр.

Юсуф Болат халкъымызынын миллий къараманы Алим Азамат огълу акъкъындаки тарихий романнын музллифи. Романнын «Алим» адландырылгын кысымы 1940—1941 сенелери «Совет эдебияты» журналында басылган эди, 1982 сенеси эдип «Алим аткъа минди» деген романны язды, бу эки романны бир китапка къоюп нешир этти.

Дженктен сонъки девир татар неси эдебияты акъкъында сёз юрюткенде, биринджи неветте, Шамиль Алядиннин «Чаш огълу», «Теселли», «Къасветленме, Саният», Раим Тынчеровнын «Баарь танъында», «Бир яз акъшамында», «Бу дюньяга не ола шу?», «Черкез-Алинин «Догъмушлар», «Ешил далгалар», Урие Эдемованын «Нишан юзюги», Эмиль Амитинин «Сыгын чокърагы», Эрвин Умеровнын «Йылдызларга догъру», Рустем Алинин «Сельбилер эбедий яшайлар» повестлерини, Ю. Болатнын, А. Дерменджинин, А. Османнин, И. Пашинин, Дж. Аметовнын икяелерини анымакъ мумкюн.

Урие Эдемовага «Къырмызы гуль» ве «Нишан юзюги» китаплары ичюн 1977 сенеси Озбекстан Ленин комсомолы мукафаты берильди.

Бу ерде повесть жанрындаки эки эсер устюнде айрыджа токъталмакъ истейим. Оларнын биринджиси — Шамиль Алядиннин маарифчи ве демократ шаир Усеин Шамиль Токътаргъазынын аятына ве яратыджылык фаалиетине багъышланган «Иблисинин зияфетине давет» повести. У. Токътаргъазынын иджады татар эдебиятында янъы девирни башлады. Онын эсерлеринин эсас кысымы эки рус революциясы арасындаки девирде, яни 1905—1917 сенелеринде язылды ве бу эсерлерде эмекдар халкъ байлар зулумына къаршы курашке чагъырылды. У. Токътаргъазы кениш халкъ кутлелеринин арзулары-истеклерини тасвир этти. Татар эдебиятында кейфиечче янъы догърулышнын, азатлык эшкъына амансыз курашке давет этиджи догърулышнын башланувы У. Токътаргъазынын адынен багълыдыр.

Теэссюф ки, У. Токътаргъазынын шахсы ве онын фаалиети, эдебий асабальгыгы шимдигедже кереги киби огренильмеди. «Иблисинин зияфетине давет» повести бу саада япылган биринджи джиддий иш олды. Ондан башкъа, дженктен сонъки девирде Токътаргъазынын эсерлери басылмады демек мумкюн. Татар эдебияты совети бу меселеге джиддий диъкъат этер ве эдебиятымыз тарихында демократик тенденцияларнын эсасчысы деп танылган буюк эдип ве эрбапнын эдебий асабальгыгы нешир этюв меселесини якъын вакытларда аль этер деп умют этемиз.

«Иблисинин зияфетине давет» повести шимдики несильге Токътаргъазы акъкъында эппи маълумат бере. Шимдилик о эдебиятымызынын ве медениетимизинин гъает корюмли векили аятында язылган бирден-бир тедкъикый эсердир. Саф бедие ве маарет джизтинден буюк кыйметке малик бу эсер, айны заманда, Усеин Токътаргъазынын аятына ве яратыджылыгына багъышланган джиддий тедкъикаттыр. Бу эсер татар эдебиятында повесть жанрынын инкишафына ве айны заманда эдебиятшасылыгымызынын илерилевине къошылган муим исседир.

Бу манада, мен къайд этмек истеген эсерлеринин экинджиси, Риза Фазылнын ве Лютфие Софунин «Амет-Ханнын йылдызы» повестидир. Биз Советлер Бирлигинин эки дефа Къараманы Амет-Хан Султан акъкъында пек чокъ макъалелер ве очерклернен танышмыз. Онын дженкявер достлары, арбий командирлери, мешур аслар, баш конструкторлар тарафындан язылган макъалелер ве хатырлавлар шу джумледендир. Бу хатырлавларда къараманнын дженк вакъытындаки айры джесурлик эпизодлары, дженктен сонъки девирде сынавджылык ишинден нумюнелер косътериле. Лякин севибли къараманымызынын, бу мешур адамнын бутюн аятыны акс этиджи, онын мисльсиз къараманлыгыны ве аджаип инсанлыгыны кениш суретте косътериджи эсер бу вакыткъадже даа ёкъ эди. Риза Фазыл ве Лютфие Софу къараманы кениш косътерювде муим иш яптылар. Музллифлер Амет-Ханнын насыл шарапта осип чыкъкъаныны, насыл муитте тербиеленгенини ifade этмекле, айны вакытта, онын бутюн дженкявер аятыны, сынавджылык ишиндеки мувафакъиятинин арбий ве сынавджы аркъадашларынын фаалиети иле багълы суретте косътерелер. Амет-Хан Султан китапта партияга, Совет Ватанына, озь халкъына сынъырсыз садыйк ватанпервер оларакъ косътериле ве бу аджаип инсаннын къараман образы яш несильни Ватанга садыйклык рухунда тербиелев ичюн буюк эмиетке малик, чюнки онын ады совет авиациясы тарихында алтын арифлер иле язылды ве тиллерде дестан олды.

Эдебиятымызда затен арбий мевзу муим ер ала. Бу саада Эмиль Амит, Эрвин Умеров, Рустем Алиев, Риза Халит, Джевет Аметов. ве дигер язиджыларымыз семерели чалышалар.

Бу мунасебетнен эки джыйынтыкъ устюнде даа токъталмакъ истейим. Бириси — «Он экилеринин хатиреси» джый-

ынтыгы. Оңа Улу Ватан дженки джебзлеринде эляк олгъан он эки шаирнин эсерлери ве язиджыларнын озьлери акъкъында маълумат кирсетилген. «Аналар яш экенде» адлы экинджи джыйынтыкъ немсе-фашист баскъындыларына къраршы куреш джебзлеринде, партизан отрядларында ве джебз аркъасындаки гизли тешиклиятларда эркеклернен бир сырада дженклешкен, курешкен ве бу курешлерде мисильсиз джесарет косътерек, базылары Ватан огърунда джанларыны феда эткен дженкчи къадынларымыз акъкъында очерклерден ибарет.

Эдебиятымызда сонъки девирде хатырлавлар жанрында да баягы эсерлер пейда олды. Истифадаки полковниклер Эмир-Усеин Чалбашнын «Йигирми эки йыл кокте», Аджи-Абла Эмировнын «Къызыл хачлы чадырлар» майор Абдураман Молланнын «Мушкуль ёллар» адлы китаплары муим дикъкъаткъа ляйикълар.

Халкъ агъыз яратиджылыгынен де пек меракълана. Бу саада баягы ишлер япылды. Меселя, «Татар халкъ масаллары» (Тертип этиджилер Раим Тынчеров, Юсуф Болат, Керим Джаманакълы), аталар сёзлеринден ве айтмлардан тертип этилген. «Къайда бирлик — анда тирилик» джыйынтыгы ве «Манелер ве чынълар» китабы (тертип эткен ве азырлап чыкъаргъан Риза Фазыл), «Ахмет ахай» китабы (тертип этиджилер Аблязиз Велиев ве Рефат Ахтемов), «Сабанын сааръ вакътында» адлы халкъ йырлары джыйынтыгы (тертип этиджилер Ильяс Бахшиш ве Эдем Налбандов), ноталар иле берабер учъ юз эллиден зияде халкъ йырлары ве аваларында ибарет Яъя Шерфединовнын «Янгъырай къайтарма» китабы.

Усеин Шамиль Токътаргъазынын мисалинде айтылып кечилгени киби, классик шаирлер ве язиджыларымызнын эсерлерини нешир этюве пек аз эмие берильмекте. Кечкен девирде олгъаны-оладжагы алты шаирнин эсерлеринден эки кучюк джыйынтыкъ нешир этильди. Классик эдебиятымызнын нумонелери чокъча чыкъарылса, шубесиз, яш, земане муэллифлеримизнин яратиджылыгынын даа зияде зенгинлешмесе ярдымы олур эди, чюнки эдебиятта акъикый шекиль ялынъыз классик эдебиятны ве фольклорны терен ве кениш суретте огренюв нетиджесинде юкселе биле.

Сонъки йылларда белли язиджыларымызнын сайлама эсерлер джыйынтыкъларыны нешир этюв амелияти кенишледди. Бойле джыйынтыкъларгъа язиджыларнын энъ яхшы эсерлери кирсетиле. Раим Тынчеровнын, Абдураим Алтанлынын, Абдулла Дерменджинин, Шамиль Алядиннин, Эшреф Шемъи-заденин сайлама эсерлери джыйынтыкълары бу джумледендир.

Эсерлеринин дигер тиллерге терджиме олунуви эдебиятнын инкишафыны косътерген белгилеринин биридир. Бизим эдебиятымыз акъкъында сёз кеткенде де бу меселени унутмамакъ керек. Шамиль Алядиннин «Эгер севсенъ», «Рузгярдан

саллангъан фенерлер» романлары, «Тесели», «Эльмаз», «Фуртына тынгъан сонъ», «Ешилъ япынджалы кыыз», «Чауш огълу» киби повестелери, «Мермер басамакълар», «Ничюн менсиз» икяелери, Черкез-Алинин «Сабалар кучагында» романы, «Ешилъ далгълар» повести ве ширий эсерлери рус тилинде нешир этильди.

Къардаш халкълар эдебиятларында татар тилине нумонелер терджимеде бизде муим ишлер япылды. Бу саада он беш иттифакъ республикалары шаирлеринин шиирлеринден тертип этилип чыкъарылгъан «Мерабанъыз, достлар!», (тертип эткен Р. Мурат), озбек совет эдебиятынын энъ яхшы нумонелерини къаврап алгъан «Къайнар чокъракъ башында», «Зульфиянын «Йырларым сизге», шимдики совет поэзиясынын корюмли шаирлеринин эсерлеринден тешикли этилген «Сабалар хайыр» джыйынтыкълары айрыджа дикъкъаткъа ляйикълар. Айбекнин «Мукъаддес къан», Ш. Р. Рашидовнын «Гъалиплер» романлары татар тилине терджиме этильдир.

Эдебий тенкъид бизим эдебиятымызда гъает алчакъ севиеде булунмакта. Юрий Владимирович Андропов аркъадашнын Советлер Бирлиги Коммунист партиясы Меркезий Комитетинин 1983 с. июнь Пленумында къайд эткени киби, «гъаевий джезттен ябаний ве усталыгы итибары иле заиф эсерлери марксча-ленинде, фааль, мукъайт, дикъкъатлы ве узлашусыз тенкъид» — бедий яратиджылыккъа тесиринин энъ буюк усулдыр.

Татар эдебиятында бедий тенкъид акъкъында сёйлешеджек олсакъ, тенкъиднин, эсасен, газета ве журнал саифелеринде сйрек-серпек басылгъан макъалелерден ибарет экенини коремиз. О макъалелеринин эксеретинде, КПСС Меркезий Комитетинин «Эдебий-бедий журналларнын коммунизм кюруджылыгы амелиятынен иджадий багы акъкъында» кърарында къайд этилгени киби, теренлик ве принциплик етишмей.

Татар эдебиятынын дженктен сонъки йыллардаки инкишаф ёлу, кыскадан айткъанда, булардан ибарет. Эдебиятымыздаки аныанелерни сакъламакъ, чокълаштырмакъ ве девам эттирип, зенгинлештирмек — бугунки эдебиятымызнын борджыдыр.

Совет эдебиятынын кюувети — оны тешикли эткен бутюн миллий эдебиятларнын бозулмаз бирлигинде, оларнын бири-бирлерине тесиринде ве бири-бирини зенгинлештирювиндедир. Бу бирлики эр джиэттен пекитмек керекмиз. КПСС Меркезий Комитетинин кърарында къайд этилгени киби «Советлер Бирлиги миллетлери ве халкъларынын кърдашлык иттифагы, оларнын бирликли хызмети, бири-бирлерини зенгинлештирюви, булар — Совет халкы бирдемлигини пекитюв, адамларны социалистик интернационализм рухында тербиелев вазифесини мувафакъиетли чезювде гъает муим амиллердир».

ХАЛКЪНЫНЪ АЗАТЛЫГЪЫ ОГЪРУНДА БУЮК ХЫЗМЕТ

У. Ш. ТОКЪТАРГЪАЗЫНЫНЪ ЭДЕБИЙ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫНЫ ТЕДКЪИКЪ МЕСЕЛЕЛЕРИНЕ ДАИР

Усеин Шамиль Токътаргъазы асырымызынынъ башларында Керчтеки гизли, сиясий ишчи тегереклеринде фааль иштирак этти. Гизли басмаханелерде беяннамелер (прокламациялар) бастырды, оларны кениш халкъ кутьлелери арасында даркъатты. Беяннамелерде вакъуф топракълар фукъаре койлюлерге къайтарылмасы талап этильди. Ондан да гъайры, кене шу девирде У. Ш. Токътаргъазы Керчтеки еудилерни къырувгъа къаршы ишчилернинъ нумайышларында фаалиет косьтерди. О, бойле нумайышнынъ биринде огафта булунуп, оларнен бирликте капиталист Месаксуди фабрикасынынъ демир къапыларыны парлады. Мерхум шаир ве алим Керим Решидов (Джаманакълы) бу вакъиаларны, 1940 сенеси У. Ш. Токътаргъазы акъкъында язгъан диссертациясында ачыкъ-айдын тасвир эте.

У. Ш. Токътаргъазы инкъилябий демократ шаир олмакъле, айны заманда халкъ оджасы эди. Языджы Шамиль Алядин, 1962 сенеси январь йигирми беште «Ленин байрагы» газетасында басылгъан макъалесинде шойле язгъан эди: «Усеин оджа эмекдар эалининъ менфаатыны къорчаламакъ, оларгъа топракътан файдаланмагъа имкъан догъурмакъ ичюн дефаларджа юкъары земство идарелерине барып кельген, Русиенинъ... илери гъаели адамларынен таныш олгъан, Карл Маркс ве Фридрих Энгельснинъ рус тилинде нешир этильген эсерлери иле таныш олгъан. Харджибиедеки оджалыгъы вакъытында гектограф васытасынен байларгъа ве руханийлерге къаршы тюрко тешвикият вассикъалары басып, эали арасында даркъаткъан».

Абдураман Бариев хатырлавларында: «Усеин оджанынъ янъы мектеби (Токътаргъазы тарафындан Харджибие койинде ачылгъан мектеп — И. К.), язгъан аджайип шиирлери, 1905—1906 сенелери эали арасында алып баргъан революцион тешвикият, молла ве байларгъа къаршы куреши, бутюн булар уезд койлеринде буюк гурюльти къопарды. О вакъытнынъ улема такъымы, оджаны динсиз деп илян этерек, ер юзюнден ёкъ этиов пешине тюштилери. 1906 сенеси, къышнынъ ортасында, Усеин оджанынъ мектеби къапатылды, этраф койлерден келип окъугъан яшлар мектептен къувулды. Оджанынъ иши Кефе жандарм идаресине тюшти. Бир къач керелер апансыздан мектеп интернаты ве оджанынъ яшагъан эви тинтильди».¹

Булардан ве шаирнинъ бу кунге къадар сакъланып къалгъан базы эльязмаларындан корюле ки, Усеин Шамиль Токъ-

таргъазы — ялынъыз моллаларгъа ве зенгинлерге къаршы беитлер язгъан адий кой оджасы дегиль де, озь девирининъ илери, чаризмнинъ истисмарджылыкъ сийсетине къаршы, озь халкъыны, озь Ветаныны чаризмнинъ ве ерли истисмарджы помещиклернинъ зеерли панджаларындан къуртармагъа ёл арагъан, азатлыкъ ичюн курешкен ве, ниает, шу куреште къурбан кеткен демократ шаир эди.

Усеин Шамиль Токътаргъазы истисмарнынъ себеплерини шойле анылата: «Эр чалышан бай олмаз, зира бай олманынъ шартлары эр чалышаннынъ виджданына уйгъун кельмез. Месея, о шартларнынъ энъ муими: гъайрынынъ укъукъына теджавуздур. Бу исе алдата бильмек ве алдатмакъ иле ола билир. Эр чалышаннынъ бай олмасына себеп де мытлакъа я алдатмадыгъы ве яки алдатмакъ истемедигидир. Мен байлыкъ корьмедим, зира бабам бай дегильди. Кендим де бай олмадым. Зира не алдатмакъ истедим ве не де алдата бильдим».²

Бу фикирни У. Ш. Токътаргъазы 1913 сенеси терджимеиал шекилинде язгъан бир эсеринде къайд эте. Шаирнинъ иджадында чокъ ичтимаий меселелер ачыкътан ачыкъ накъиль этильгени акъкъында «Окъув ишлери» журналы да, озь вакъытында, къайд эткен эди. Месея, онынъ 1927 сенесиндеки биринджи санында шойле сатырларны окъумакъ мумкюн: «Шамиль Токътаргъазынынъ «Налеи Кърым» исминде «Ветан хадими» матбаасында бастырдыгъы шиирлер меджмуасы тамамиле енъи меззулар узерине къурулмыш, Кърымдаки ерли халкънынъ ичтимаий, сиясий ве икътисадий вазиятлерини тасвир иден бир эсердир:

Дагъде яшар — якъмагъа бир одуны ёкъ!
Сув башында — сувдан янмагъан куню ёкъ!
Ашлыкъ сачар — ашамагъа ич уну ёкъ!

сатырларле башлаян «О кимдир?» шиирле аятий бир эдебията чыкъув ачмышды. Бу сюретле Кърым ерлилерине яшамакъ ичюн насыл шартлар идильмеси лязим булундыгъы, ичтимаий, икътисадий ве сиясий вазият зийилешмейиндже — ильмий, эдебий саа да юксельмейджеги анылашыльёр».

Айни фикирни даа исбат лязим исе, 1928 сенеси «Илери» журналынынъ едиджи санында басылгъан сатырларгъа мураджаат этейки: «Шамильнинъ шиирлеринде... социал-революцион эмеллерининъ ичтимаий инкъиляб теллерининъ титредигини сезиёрыз», Лятиф-заденинъ 1927 сенеси украин тилинде басылгъан «Кърым эде-

¹ «Ленин байрагы» газетасы, 1962 с., январь 25.

² «Совет эдебияты» журналы, 1938 с., 7-8-нджи санлары, с. 35—36.

биятына кысыкка бир назар» серлевалы макъалесинде шойле дениле: «1905 сенесининь инкылябий девиринде Кырымда Усеин Шамиль Токтаргазы (дженюп шивеси) ве Асан Чергеев (шималь шивеси) догъалар. Шу сенеден башлап 1917 сенесине къадар татар эдебиятында янъы девир ачыла. Шу янъы девирнинь эсасчылары мерхум Шамиль Токтаргазы ве Асан Чергеев эдилер».³

Усеин Шамиль Токтаргазы ве Асан Чергеев, шубъиз, озы яратджылыктарынен эдебиятымызда янъы девир ачтылар ве шу девир демократ шаир, демократ язиджылар девирини олып эдебият тарихымызга кирди.

1905—1907 сенелери ерли койлю ве фукарелернинь баш къалдырувлары акъкъында айрыджа эки сёз айтмакъ лязим. Чюнки шу сенелернинь революцион аркетлери У. Ш. Токтаргазынынь иджадына гъает кучлю тесир япты. Шаир Зиядин Джаваббели «Йылдыз» журналында бастырган макъалесинде «Украина шеэр ве койлери тарихи. Кырым веляети» серлевалы китаптан 1905 сенелерине аит шойле малюмат алып кетире: «Кырымда ишчи ве койлю аркети янъы къувветнен кенишледи. Докъузынджы январда чар укюментининь Петербург ишчилерини къуршунга тутувына къаршы оларакъ Кырымнынь бутюн шеэрлеринде сиясий нумайышлар ве ишташлавлар олып кечти. 1905 сенесининь бааринде ве язында койлю кюзгъалышлары беш уездден дёрдини къаппал алды. Кырым демирёлджулары октябрде бутюн Русие ишташлавна иштирак эттилер. Бу аркет Симферополь, Севастополь, Кефе, Керчь шеэрлеринде де юз берди. Джанкой ве Севастополь арасында поездларнынь аркети бир къач куньлер токътала».⁴

Шу парчада аныылган «койлю кюзгъалышларынынь бир аз айдынлатджакъ олсакъ», «1905 сенеси Кокташлылар озы помещиклерининь табанларыны якъкъанларынынь», «1906 сенесининь августында Танагельди коюнде тюрюлю миллетлерининь койлюлери Бишлер ве Ширинскийге къаршы эльбирликнен чыкышлары, аини шу сенеси Копюрли койде Исмаиль Челебиев деген помещикке къаршы чыкышнынь къайд этмек мумкюн.

«1905 сенеси Байдарава койлюлери помещик Мордвиновнынь дагъларыны кескенини»⁵ аныган вакытта мейданга даа меракълы делилдер чыкка. Байдарава койлюлерининь баш къалдырувлары олардан даа чокъ сенелер эвельси олып кече. Меселя, 1880 сенеси, январь 27-де помещик Мордвиновнынь генерал-прокурор Обольяновка язган шикъетинде: «Къач сенеден бери Байдарава койлюлери помещиклерге итаат итмай ве топракъларыны кенди башларына тутуб аларакъ, 10 сенеден бери девам иден меджа сынъырларыны сюрелер ве императрица дженепларынынь ферманы муджиби помещиклерге меджбурий сюретте учер кунь

чалышмакъ (барщина) хусусындаки борджларыны да эда итмейлер»⁶ дениле.

Бу шикъетнаме язылган сонъ, чокъ вакыт кечмей (шу сенеси) Байдарава койлюлери тарафындан ойле бир дешетли чыкышлар ола ки, оларны токътамакъ ичюн Таврида губернаторы Биззан бир талай аскер иле Байдаравага келе. Исыанджыларнынь башында турган йигirmi алты адамны якъалап, оларнынь ишини Симферополь веляет макъмесине берелер. Шу йигirmi алты адам арасында йигirmi яшыны толдурмаган огъланлардан башлап докъсан яшындаки къартларга баргандже адамлар ола.

1881 сенеси октябрь 15—17 куньлери веляет макъме залында задекян векилерининь иштиракиле Одесса макъме палатасы, исыанджыларнынь ишини бакъа. Бу макъменинъ нетиджеси не иле биткенини бильмесек де, Иззет Нурининь 1928 сенеси басылган «Эскиде Байдарава койлюлерининь помещиклерге къаршы исыаны» адлы макъалесиндеки бу макъме акъкъында фикирине къошулмакъ лязим деп таныймыз. Иззет Нури бойле яза: «О заманки къануннынъ 265 ве 266 мадделери муджиби, энъ буюк къабаатлы танылгъаннынъ бутюн мал-мулкюнден ве укьюкъдан марум идильмек шарты иле, каторга ишлеринде чалышдырылмакъ ичюн дёрт сенеден алты сенеге къадар сюрюгюн идильдиклерини, бунлара ярдымджи оларакъ къабаатлы корюльгенлерининь исе, йине мал-мулктен ве укьюкътан марум идилерек, я да ислях олунмакъ ичюн арестант болуклерине ёлландыкларыны козь огюне кетиреджек олсакъ, о девирин залым девлет идареси тарафындан бу мазлум... койлюлерге мерамет идильмедигине ич бир тюрюлю шубе идилемез».⁷

Кырымдаки 1905—1907 сенелери аркетлери эвелькилерине коре баягы анылы суретте олып кече. 1906 сенеси Кырасувбазар шеэринде «Ветан хадими» газетасы чыкып башлай. Онынъ тарафында Решид Медиев, Менсеид Джемилев киби илери эрбапплар топланалар. Олар веляетнинь ичтимаий ве сиясий меселелери иле мешгъуль оларар. Меселя, 1907 сенеси 11 Думага ёлладыклары петицияда топракъ меселеси къоюла. Шу петициянынъ бир парчасы иле таныш олайык: «Шимди бизим халкънынъ 50 бинь къадаары топракъсыз. Аини вакытта янашада буюк эм вакъуф, эм асабасыз, эм казённый, эм удельный ве эм де помещик топракълары булуналар... Вакъуф топракълар хараппалар, башкъалары исе, бутюн халкъымыза дегиль де, ялынынъ бизим руханийлерге файда кетирмекте. Демек, ойле олып чыкка ки, топракъны озы элинен ишлемек истегенлерде топракъ ёкъ, топракъны кенди асыл этмейен эллерде исе топракъ бар ве чокъ... Шуннынъ ичюн топракътан ялынынъ оны озы манълай тери иле суваргъанлар файдаланмалы».⁸

В. И. Ленин озюнинъ «1905—1907 сене-

³ «Червоный шлях» журналы, 1927 с. № 11, с. 199

⁴ «Йылдыз» журналы, 1981 с., № 2, с. 145

⁵ «Большевик ёлу» журналы, 1935 с., № 4, с. 15

⁶ «Илери» журналы, 1928 с., № 7, с. 14

⁷ «Илери» журналы, 1928 с., № 7, с. 16—17.

⁸ «Большевик ёлу» журналы, 1935 с., № 4, с. 16.

пери биринджи рус революциясында социал-демократларнын аграр программасы эсеринде Решид Медиевнин нуткы аккында шойле дей: «Крымтатарларынын векили, депутат Медиев, кендинин атешли революцион нуткында «топрак ве уриет» хусусынла сөйледиле»⁹.

«Ветан хадими»нин инклябчы руху-нен туташкан зиялы яшлар Усеин Балич, Яя Наджиб Байбуртлы, Сулейман Бадраклы, Эмиралли Къаишев, Джелал Меинов, Ибраим Меинов, Абдураман Усни ве диргерлер Багъчасарайда «Учкун» намы иле бир сыра kitapчылар нешир этелер. Асан Чергеев «Ишит, мевта не сөйлиёр?» адлы поэма-сыны яза. Халкынын юрегинден чыккан сес-садалары шойле ифа эте:

Алмызны эм бакъынъыз,
Усть башымыз ялангъач.
Чекншемиз дюнья чиниде,
Эки кунъ юрьсек, бир кунъ ач.

Помещиклер ве ерли мырзаларнын эки кьат зулумы алтында булунган Крым койлюлери ве фукъарелери, эбет, даянып оламайлар, эксери алларда согъ ве демир чубукъларнен сияланган койлюлер озь менфаатларыны кьорчаламакъ ичюн аяккъа туралар.

Усеин Шамиль Токътаргъазы, помещик ве мырзалардан гъайры, оларнын эр бир ишине эль туткан руханийлерге кьаршы кьалеминин уджуну догърулта. «Алла» ве онын намы алтында сакълы бутюн руханийлерни топлап бир образ япа ве о, образгъа кьаршы шу сатырларны яза:

Не яраттынъ, халкъка кьатдынъ,
Бизлерин де сонъ унуттынъ?
Ач быракътынъ, чыпкакъ эттинъ,
Егер артыкъ, Чокъ агълаттынъ!

Лякин даа чокъусы койлюлернин динге инангъаны, моллаларгъа итаат эткенлери, атыта бир сыра яшлар медреселерге кетип молла олмагъа истегенлери ичюн, шаир оларнын козьлерини ачаракъ:

Инад этме, инад этме!
Сагъа душманы шад этме?
Софулыкъ там эшекликтир,
Оны кендинге ад этме!—

дей.

Усеин Шамиль Токътаргъазынын динге кьаршы догърултылган шиирлерини терен ве тафсилатлы талиль эткен Керим Джаманакълы озь диссертациясында бу акъта шойле нетидже чыкъара: «Биз Токътаргъазыгъа кьада олган эдебиятта динге ве моллаларгъа кьаршы япылган тенкитте бу кьада кескинлик кормеймиз».¹⁰ У. Ш. Токътаргъазы моллаларнын койлю фукъарелерге кьаршы тюрю вахшийликке ве джинаетке азыр турганлар-

ыны пек ачыкъ ве айдын коре эди. Оларнын чокъ кылыкларынын бельки де шааты олган эди.

Абдулла Лятиф-заде озь макъалелеринин биринде моллаларнын джинаетлери аккында сөз юрсетерек, шойле бир мисаль кетире.

Он докъузунджи асырнын сонъки черигинде, артыкъ янъы усулнен окъутулар башлагъан вакъытта, молла ве руханийлер бунъа кьаршы «дженк» ачалар. Олар янъы усул оджаларны кьафир сайып, тахкйрлей, котеклей, атыта ольдюрмеге де кьаст этелер. Янъы мектеп душманлары, мутаассиплер яш бир оджаны ольдюрмек макъсадынен гедже эгинин пенджересинден ичери ярым пудлыкъ таш быракътылар.¹¹

У. Ш. Токътаргъазы моллаларны, «джаилликин кьаравуллары» экенини буюк истидат ве усталыкнен тасвирлегени аккында «Большевикъ ёлу» журналынын 1935 сенеси дёрдинджи санында кьайд этильди: «Шамиль моллаларны: «Халкыны уянтмагъа изин вермез кьарагъулы» сёзюнен башта бир халкътаки джаилликин кьаравуллап турган городской дие тасвир эте. Чюнки, «халкъ джаиль кьалдыкча олар семирелер». Тиленджилер, шейхлар, софулар артты, чоғалды» деп далкъавукъларны, ич бир заман файдалы иш япмаган, тек башкъасынын джебине, элине бакъып турган тиленджилернен бир сырагъа кьоя». Токътаргъазынын иджадында маарифперверлик, халклар достлыгы киби мевзулар айрыджа ер тута. Биз шаирнин табият мевзусына аит шиирлернин базы тарафларыны талиль этмек истеймиз. Табият мевзусы У. Ш. Токътаргъазынын эдебий яратыджылыгындан ич де тюшип кьалмай. О озь Ветанынын табиятыны пек севе, онын иле хошлана. Кимерде оны джанландырып сөйлендире.

Шунын ичюн Пушкиннин Крым аккында эсерлерини авесликнен окъуй, базыларыны исе озь ана тилине терджиме эте. Токътаргъазы деъиз саилинде туруп, сейир этмеге севе. Онын юрегинде бойле вакъытларда гъурур догъа, элине кьалем алып, юрегиндеки ислерни сатырларгъа теке.

Гузелиги бакъ! Насыл хакъ тамамлар,
Къушатып, эр тарафтан низамлар.
Денгизлер эр саба — акъшам селямлар,
Юзю ерде идер седжде Къырыма.

(«Налеи Кърым», 5-иджи саифе).

Шамиль Токътаргъазы озюнин бир мектюбинде шиирлерини йыр киби яраткъаныны яза.¹² Акъкъатен, онын шиирлериндеки сес уйгунлыгы, везини, сатырларнын тюзюнлиги шырылдап аккъан дагъ озенчигини анъдыралар. Онын «Налеи Кърым» китабындан бир мисаль кетирейик:

Уфакълы, ирили бир чокъ къаялар,
Дерин дере, буюк теппе увалар,
Ешилъ орман, ара-сыра кьобалар
Ярашкылыкъ кетирирлер Къырыма.

¹¹ «Окъув ишлери» журналы, 1927 с., № 4, 5, с. 40.

¹² «Большевикъ ёлу» журналы, 1936 с., № 2.

⁹ В. И. Ленин. Толу эсерлер джыйынтыгъы, Бешинджи нешир, т. 16, 389-иджи саифе.

¹⁰ К. Решидов (Джаманакълы), «У. Ш. Токътаргъазы — халкъ шаири», кандидатлыкъ диссертациясы, А. С. Пушкин адына Кърым тиль ве эдебият ильмий тешкерюв институты, 1940 с., с. 51.

Бу ерлерден чыктыган сувлар парылдар.
Агъар этрафе, гъает хош шарылдар.
Лятиф ёлларда агъачлар шувулдар,
Буллар эийлет вериплер чокъ Къырыма.
Учансувлар къаялардагъ учушыр,
Учанкъушлар агъачларда отюшпр,
Ашыкълар бунда мураде етпшур,
Буллар эп сус кетириплер Къырыма.

Усеин Токътаргъазы шиирлерининъ чо-
къусы музыкаль тертипте язылгъаны се-
бебинден, енгиль окуула, акъылда къала-
лар. Халкъ тюркюлері олуп къалгъан
шиирлери де чокъ. Онынъ шиирлери азер-
байджан, башкырт тиллерине чевириль-
ди. Шаир Петровский исе Токътаргъазы-
нынъ «Налеи Къырым» китабындаки эсер-
лерини буюк усталыкънен рус тилине
терджиме этти.¹³

Усеин Шамиль Токътаргъазы озъ хал-
кънынъ тарихынен меракълангъан, оны
терен огренген, атыта озю де буюк ко-
лемде тарихий эсер язмагъа башлагъан
эди. Эльбетте, халкънынъ келеджегини
тющюнген шаир, онынъ кечмишини биль-
меге борджлы. Токътаргъазы Ветанынынъ
истикъбалине кедер эткен меселелерни
огренип, омюр бою оларнен курешти. О,
кой оджалары ве мектеп талелелери ичюн
пек айдын фикирли ве саде тильнен языл-
гъан бир сыра окъув китаплары язды.
Токътаргъазы озюнинъ якъкан ишининъ
эмиетини ве къыйметини ачыкъ анылай
эди. Онынъ къолязмаларында шойле са-
тырлар бар: «Бен, яшагъан еримнинъ
белли-башлы, окъумыш бир адамы ола-
ракъ язиёрым ве яздыкъларымы «эсер»
намында юрюмекде гендими акълы бу-
лыёрым. Затен умумен муслим бир тарих
нокътаи назарындан гендими эсер саиб
саймакъ акъкъына маликлигими эда этсем
де оладжакъ. Чюнки ашагъыдаки китап-
лар ич кимсенинъ ярдымы олмадан, ялы-
нъыз гендимнинъ семерели иджадымдыр:
«Талим джедит», «Реберталим джедит»,
«Къырает Къырым—I къысым», «Къырает
Къырым—II къысым», «Къырает Къы-
рым—III къысым», «Къырает Къырым—

IV къысым», «Педагогия», «Налеи Къы-
рым. Мензум ве несир», «Саадет адасы.
Роман», «Моллалар проекти. Театр»,
«Акъыкый ашыкълар», «Видждансыз мол-
лалар» ве иляхри. Бу эсерлерининъ (кер-
чек, «Налеи Къырым» беш-он саифелик
бир парчасындан мада), ич бириси басыл-
мады... Бу языкълыкъ эсерлерининъ дегер-
сиз олмасындан зияде, беним факъирли-
гимде ве миллетнинъ джаиллигиндедир
зан идиёрым. Итимал, бу заным догъру-
дыр».¹⁴

Замандашларнынъ хатырлавларына ко-
ре, Токътаргъазы ири мучели ве пек та-
къаулы адам экен. Душманларынынъ, за-
декян табакъларынынъ ве тюрлю руха-
нийлерининъ чокъ вакъытлар онынъ пешим-
ден юрюп, окъталмагъа къоркъкъанлары-
нынъ себеплеринден бириси де бунда
олмалы. Бир кунъ Токътаргъазы озюнинъ
талелелеринден бирине: «Душманларым
эр кунъ, эр гедже мени андырып, пешим-
ден кезелер... Мени ольдюреджеклер.
Лякин мен, не душманлардан, не де
олюмден къоркъмайым!»¹⁵

Буюк анынъ аятында халкъны чаризм
ве ерли помещиклернинъ эсаретинден
къуртулышкъа чагъыргъан, халкънынъ мен-
фаатларыны къорчалагъан, ветаннынъ
парлакъ истикъбали ичюн джан-юректен
курешке берильген Токътаргъазы озю-
нинъ энъ азаматлы девиринде—отуз эки
яшында, 1913 сенеси сентябрь 17-де Хар-
джибие койинде байлар тарафындан вах-
шийджесине ольдюрильди.

Усеин Шамиль Токътаргъазы халкълар-
нынъ парлакъ келеджеги огърунда куре-
шип эляк олды. Дёрт йылдан сонъ язи-
джынынъ арзусы ерине кельди. Лени-
нинъ ве Коммунист партиясынынъ ребер-
лиги алтында омюрге кечирильген окъ-
тябрь инкылябы чаризмни йыкып, ишчи
ве койлю девлети къурды.

1983 с.

¹³ К. Решидов, «У. Ш. Токътаргъазы —
халкъ шаири», кандидатлыкъ диссертация-
сы, с. 51.

¹⁵ «Ленин байрагъы» газетасы, 1962 с.,
январь 25.

Зиядин Джавтобели

ШАИРНИНЪ НАЗИК ИНДЖИЛЕРИ ВЕ ТЫЛСЫМЛЫ ФЫРЧЫЛАРЫ...

Корюшювлеримиз, субетлеримиз ве
мектюпешювимиз менде шаирнинъ аяты
ве эдебий фаалиети хусусында зенгин
тезссурат къалдырды. Яратыджылыгъы-
нынъ энъ гурьдели вакъытында вефат
эткен къалемдешимиз Энвер Селямет
поэзиямыз багъчасында аджаип гуллерни
бизге мирас къалдырып кетти. О, ши-
риетте буюк истидат саиб эди.

Энвер Селямет 1934 сенеси манзум
эсерлери иле матбуатта корюне башлады
ве бирден окъуйджыларнынъ дикъкъат-
ыны озюне джельп этти. Онынъ яраты-
джылыгъы Ватан муаребесинден сонъки
девидре зияде кенишледи.

О, янынъ ичтимаий аяты, инсанни, та-
биятны бир рессам, бир шаир козю иле
корьди, къабул этти. Онынъ шириетинде

эр шей йырлай, янгырай. Эр бир адисе чешит ренкте, турлю аэнтке, йылдызлар киби парылдап дюньягга келе. Кундюз кунешинин шавлелери, гедже айнын зиялары, даглар, каялар, озенлер, чокраклар, тереклер чичеклер — бутюн табият байлыгы онын эсерлеринде гузель тасвир олун, джанлана, яшай. О, озюнин бутюнлей бу гузель манзаралар даиресинде ис эте. Шаирнин шиирлери инсанларгга рухий гыда берелер. Олар догьрудан-догьру инсан юрегине мураджаат этелер. Онын айры лирик шиирлери озюне махсус романтик дестанларны андыргъан киби дуюла. Мында шаир, ялынъыз озюнин дегиль, замандашларынын да рухий аятларыны, азиз дуйгьу ве теэсуратларыны бирлештирге тырыша. Энверни бунъа джоштыргъан, джелп эткен кьувет онын эдебий гъаеси, ихтирасы, шаирани юреги, нефис сезгирлигидир.

Биз онын, мевзулары итибарынен, бири-биринин девамы олгъан учь китабынын саифелерини ачкъанда, озюмизни шиирий бир зенгинлик даиресинде сеземиз. Бу эсерлери иле о, дуньягга бакъшы, яратиджилык теджибеси ве сёз чеберлиги мукеммеллешкен земане шаири сыфатында ортагга чыкка.

Шаир озь эсерлеринде эсасен Ленин гъаесине, Коммунист партиясына, Ватангга, халккъа, социализм кьуруджилыгына садыкълык киби алидженап мевзуларны кьалемге алды, оларны озюнин араретли севги дуйгьуларынен суварылгъан нефис образлар, бедий тасвирлер, ширин ибарелер, зенгин тиль иле кьыскъа ве маналы суретте ифаде этмеге гъайрет этти. О, элял эмек, инсаниет, ватанперверлик, аяткъа акъикый севги, адамгга урьмет, совет турмуш тарзына риаат киби мевзуларгга айрыджа дикъкъатле янашты. Аз сёзлю, отькюр фикирли, кениш дуйгьулы, эстетик леззетли, юрек аракетинен ёгьурилгъан эсерлери кениш окъуйджылар юреклерине ёл тапты, оларны джоштырды, туташтырды. Онын эсас алидженап шаирлик хызмети бундан ибарет эди.

Эдебий яратиджилык насыл макъсаткъа хызмет этмек, джемиетте насыл ер тутмакъ кереклигини догьру анылады. Бу хусуста тасаввурыны «Огреном», «Эсленген йырлар», «Энем алдынъа», «Баарьден огрен», «Сёзлер», «Коксюнъи къакъма», «Бильген о», «Беньзетем», «Отъ, азизим», «Къабул этъ» киби бир сыра шиирлеринде гузель табирлернен ифаде этти. Озюнин иджадий хаялы ве макъсадыны, ильам менбаи ве яратиджилык шадлыгыны, Ватан огюнде шаирлик борджуны эмек, инсан, Ватан дуйгьуларынен багълады. Бу дуйгьуларны рессам сыфатында гузель бенъзетювлер ве нефис образлар саесинде баян этти. Шаирнин эсерлеринден бир къач мисаль кетирейик.

Баййымыз биз эйи шиир ээберлеп, Яшарамыз джан-гонъюльден севинмекпен! Омрюмизни узатамыз, Ватан, эп, Шерифингге багъышлангъан эмекпен.

«Яваш-яваш».

Мында эр бир репкинин азачыкъ кысымы, Оларгга джан бере устанын тылсымы.

Элинде фырчылар — шаане йырджылар, Муляим кызыларынын къашлары киби. Шимди акъ кыгъыткъа теколюр йылдызлар Сабийнин козюнде яшлары киби.

«Йырлагъан фырчылар».

Устюмде кунешинин нурлары эдинъиз... Элимс, козоюме, сёзюме эдинъиз! Догъаджакъ йырларнен назлана-назлана, Байылып, багърымда индинге дёдинъиз! Сизлерден мубарек шевкъ алдым ёрулсам, Зилде келгирим олмады девримде. Сайсынлар, джёнкимде къач дане йыр олса,

О къадар кере мен севиндим омрюмде!

«Инджилер»

Энвер Селямет озюнин эдебий амелияты кетишатында пишкинлешти. О, ильхамнын — мувафакъиетли, махсулдар чалышув ичюн озюнни энъ эльверишли, эеджанлы вазиятке кетирмеге билув олгъаныны анылай эди. Ильхам шаирге кокте зенбильнен эмгегини, оны кьыдырып тапмакъ кереклигини, бунын ичюн де эр кун исрарлы чалышмакъ, токътамай язмакъ зарур экенлигини биле эди. Шаирнин эдебий аяттаки бойле къаиделерге итаат ве риаат эткени онын бутюн эсерлеринде корюнип турмакъта. Затен, ильхам аслында эмек нетиджеси, гъайрет мейвасыдыр. Гоголь дегени киби: «Рессам элинден фырчысыны ташламагъаны киби, яздыжы дз элинден кьалемини быракъ-мамакъ керек. Эр кун илле бир де-бир шей язмакъ лязим». Шуны да къайд этмек мунасип ки, Генрих Гейне 1831 сенеси Алманияда озюне кельген эдебиятчы ве музыкаджыларгга: «Мына, адамлар ильхам ве бунъа бенъзер меселелер хусусында сёз юрютелер. Мен алтын зынджырчыкъ узеринде ишлеген ювелир киби алкъаларны бир-бирине кечирюв узеринде чалышам», деген эди. Кьыскадан айткъанда, яздыжы чокъ чалышмакъ, пармаклары талгъанджа язмакъ керек.

Энвер Селяметнин «Ичкен суварым» китабындаки ильки саифе шаирнин аяты ве дуйгьусы ичюн энъ мукъаддес, юрегинин теьюнде буюк севги иле багълы «Эки ад» шииринен ачыла.

Эки инсан ады билем, экисини инанам, Онынъ бир улу Ленин, бири иззетли анам, Экисинен зар чекмеден, зорлукътардан

кечерим.

Ёлларымда корюмеген хаталарны сечерим. Эки ады озь башымдан юксеклерге

котерим!

Олар иле узакъ, айдын макъсадыма

етерим!

Бу мысраларда шаир бутюн инсанлыкъ дуньясы ичюн мукъаддес Ленин образыны, инсанларны барлыккъа кетириджи ана образыны озь кьальбине азиз бир ад, озь макъсады огьрунда, ёлунда эр чешит седлерни йыккып, кучьлюклери энъип кечмеге ильамландырыдыжы бир кьуввет оларакъ тасвир эте. Башкъа шаирлеримизде олгъаны киби, Ленин, партия, Ватан мевзулары онын эсерлеринде эсас мундериждени тешкиль эте.

Шаир «Санъа» адлы шииринде озь Ватанына мураджаат эте. Озь теэсуратыны фельсвий тюшонджелернен айдыната.

О аят, табият, джемиет адиселери ортасындакы озьара диалектик багылык кыянуиетини бирбутюнлик аркет дайресинде баян эте. Бунынъле берабер инсанларнынъ да бутюнлик дайресинде сыккы алякьадаки вазиятини умумийлештирип, нефис ибарелер иле усталыкнен ифаде эте:

Кунеш эр кун бир кере санъа дёне,
Узеринъде шавлелер сачмакъ ичюн,
Гультереклер баарьде ешиллене,
Яраштырып, юзюнде ачмакъ ичюн,
Дерьялардан ала сув, дагъдан ава —
Сенден чыккыян булутлар санъа явал
Инсан да шай; гуллерден, емишлерден,
Емегинъден, сендеки еншишлерден;
Сувларынъдан, авандаи, нулларынъдан.
Хазиненъе топлангъан йырларынъдан
Гъыда ала озюне, джия кучюн —
Кене санъа къайтарып бермек ичюн!

Энвер озь эсерлеринде иджадий хаялга далмагъа авес. Онынъ ишке бойле янашуви эсерлерининъ мундериджесини белли дередже зенгинлештире ве зийнетлей. Аслында бизим эдебий амелият джерьянымыз яратыджылык хаялынынъ мермер ташлар узерине кьурулгъандыр. Шаирге хаялсыз аят акъикъатыны косътермек мумкюн олмай. Чюнки хаял — фантазия умумийлештирюв ёлуны тапмагъа ярдым эте.

Шаир совет Ватанынынъ зенгинлигине ве дульберлигине мефтюн. Онъа саф юректен багылыгыны, онынъ узвий бир кысмы экенлигини ошатувлар, дульбер таъбирлернен тасвир эте. О озюни гурьлеп акъкъан озень далгаларында, ешил дагълар тепесинде, кок кьуббесининъ мавылыгында, озеньлерде, чёллерге акъкъан сувларда тасавур эте. Къальбинден кьопкъан джюшкун йырлары совет Ватанынынъ талабына джевап бермеге ве хызмет этмеге азыр олгъаныны баян эте. «Сенинъ аятында, Ватан» адлы шиириндеки шу сатырларгъа дикъкъат этинъиз:

Сенинъ аятында мен, гуллеринъдем.
Азиз геджелеринъдем, кунълеринъдем;
Сакъи юзюмни охшап, нефесимни
Алып кезген тендирист еллеринъдем!
Чешит чичеклеринънинъ туюсундем мен,
Изим къалгъан ёлларнынъ эсиндем мен!
Аят киби аралмай, чаби акъкъан
Нарын далгаларынынъ сесиндем мен!
Узеринъде кьуббенинъ мавысында,
Онынъ кенишлигиндем, авасында!
Еринъ якъмакъ истеген къатиллерге
Дост халкъларнынъ котерген садасында!
Булутларнынъ астында Чаткъал башы,
Андан санъа севинип бакъкъан меним!
Каналарнынъ ичинден толып-ташып,
Чёллеринъге данма акъкъан меним!
— Буюк акърабаныгъ бу! Гъурурланам!
Ватанымда кок киби, ер киби, деп!
Чюнки сенинъ нефесинъ, сувынъ,

къанынъ —

Меним аркетимде, теркибимде!

«Котерильсин» деген шииринде шаир бу фикирлерини даа зияде кенишлете. Ватаннынъ шаирге инсанетлик, гуманизм саасында не киби талапларнен мураджаатта булунгъаныны шойле нефис ибарелернен тасвир эте:

Ватан — ойларымда, ишимде,
Юрек олып урды ичимде:
— Айдынлат эм ярыкъ бер! — деди —
Озюнь ичюн, къомшунъ ичюн де.
— Эй кунъде, мушкулъ кунъде де
Къуван деди, досткъа кулъ, — деди —
Ярыкъ олмагъанда, элинъе
Юрегинъни алып кель, — деди.
— Алевинъни ве козьяшынъны
Огърат парлакъ элмаз ташына.
Инсан козълерине ярыкъ бер,
Котерильсин дагълар башына!

Энвер Селяметнинъ яратыджылыгында эсас меселелернинъ бири — онынъ аят акъикъатына, инсангъа мунасебетидир. Онынъ эдебий алеми — юксек гъаевий дуйгъулар, севги, достлык, инсан рухынынъ терен ве назик эджанлары мейданы эди. Онынъ иджады — ойле гъае хызмет этти. О, эсерлеринде халкълар достлыгъы, гуманизм, интернационализм гъаелерини мувафакъиетли акс эткен шаирлеримизнинъ бири эди. «Ичеджек сувымны берейим сизге!», «Ангине джувукъ», «Къальбине бакъайым», «Янма, ана», «Чыкка бир ёлгъа», «Къааянынъ тулалары», «Шиир банты» киби шиирлери сёзлеримизнинъ исбатыдыр. О, адамларнен достлыкъны севген гъает мусафирпервер аркъадашымыз эди. О, озюне хас табияты баян этерек, «Йырла, китабым» адлы манзумесинде: Досткъа урметтен байым мен. Досткъа ачыккытер къапым. Будыр меним эм аилем, эм де йырлар китабым» деген фикирни къайд эте. «Гонълум дей» манзумесинде бу фикирни девам эттире:

Ватаннынъ къайсы бир якъында олсакъ да,
Эсапкъа атманъыз месафени сиз!
Пырымны окъутгъан дакъкъанъыз узакъта
Дегиль де, эвинде — мусафиримиз!
Шиирлер сайылса юрекке тийген саз,
Ойларым сыгъармы бу бир къач данеге?
Гонълум дей манъа:
Халкъ ичюн ойле яз —
Барсын бу эв денсин мусафирханеге!

Энвер Селямет табиятынъ гузель манзараларыны, айры левхаларыны мувафакъиетле тасвир эткен шаирлеримизден эди. «Кибрай сельбилери», «Мейва терги», «Чокъракъ башында», «Къарлар киби», «Аяз орынеклери», «Тоюнызда ойнайым», «Чанъчыкълар» киби гъает гузель тасвирли, эмоциональ дуйгъулы, терен мундериджели, авеснен окъулгъан манзумелерде табиятынъ чешит адиселерининъ аджаип аэнклери эдебий образларнен ифаде этилген. Шаир бу манзумелерде образларны эксеретнен табият манзараларына якъынлаштыра, дульбер левхалар ярата.

Кунештен ве айдан тёкюльген ышыкълар
Киби, пак эм айдын тамчылар, чыкълар.
Япраккъа асылгъан — парылдап кулелер...
Чыкъ дегиль, асыл да кумюштен кулелер.
Тынч кече геджелер, олар хавф кутъмейлер,
Тек чая бульбуллер отькенде титрейлер.
Корем мен чыкъларны кельгенде янына,
Бенъзейлер инсаннынъ бир тамла къапына!
Шиирим, бар сен де аз яша — пак яша —
О! менимчюн эменинъ бахты козьяшы!

«Чанъчыкълар».

«Тоюнъызда ойнайым» шииринде шаир озюни кърлар кьучагында ис эте. Оларны коктен энген инджилерге, марама нагышларына бенъзете, кърны берекет ве бахт чокърагы адландыра ве бу фикир бойынджа озъ теэссуратыны чеберликнен тасвирлей.

Ягъ устюме, башыма, уймелен, кър,
уймелен,
Самайыма, къашыма чичек олып
туюмелен.
Сен аязнынъ бахшышы, коктен энген
инджисинъ,
Марамалар нагышы киби телли,
инджисинъ,
Сени кокте токъугъан яш къызларнынъ
олими?
Орынклеринъ къылабдан сачларыннынъ
тедими?
Не къадар кър орынгин энсе коктен
бизлерге —
О къадар бахт корьмеге къысмет олсун
козьлерге!

Шаир табият дульберликлерини ве озюнинъ севги дуйгъуларыны иджадий хаялы вастасынен тереннум эте. Баарни бир келин сыфатында тасвирлей, озъ генчлигини хатырлай, севгилисине суаль бере, о исе баар суретинде джевап къайтара. Шаир озюнинъ эльде эткен бутюн эмоциональ, эстетик теэссуратыны бу дульберликке сукъланув, мефтонлик даиресинде ифаде эте, «назар тиймесин» деген фикирнен не-тиджелей:

Инсанларны севиндирген инсан тилидир.
Ешилъ кишип кельген! Кимсин? Исмининъ
билидир..
— Мен баарим! Коктен кулип, юзюнге
бакъам,
Къышнынъ кърарым, энди прип
дагълардан акъам.
Пак чыкълардан асыл олгъан сувларнынъ
селим,
Джигеринъе келип толгъан чёллерининъ
елим.
Сагъа севги, сагълыкъ берген аят нефесим.
Юксеклерден зийрек корьген турналар
сесим.
Мен, терекининъ гонджелерим, ачаджакъ
гулюм.
Геджелери севдаларнынъ чая бульбулим.

Мен аятнынъ аркетим, инет-асылым.
Алтын кузынынъ берекетим, мейва
махсулым.
Антериме бакъ сен, керчек! — Ешилъ
къадифе!
Мис кьокъулы Купе чичек эр бир садефин
Кърлар прип башлагъаны — меним
келимим!
Аят севип яшагъаннынъ ешилъ келиним!
— Сени ача акъ туюсунен чичек туюмесин..
Орть, азизим, кокюсининъ — назар
тиймесин!

Не къадар аджаип сатырлар! Оларда кунешли куньдюзнинъ айдын шавелелери, йылдызлы мавы геджелерининъ ай нурлары... дагълар, къаялар, озеньлер, тереклер, гуллер, боранлар, еллер — табиятыннынъ бир чокъ адиселери яшайлар. Аътта ташлар инсанлар киби сёйлеме, дагълар тошуне, ягъмурлар, еллер тильге келе-лер.

Эдебият — сёз санъаты. Сёзлер узерин-

де ишлев муреккеп ве агъыр иш. Сёзнинъ укюми буюк. Хусусан ширий эсерде сёзлер аз, колем кучюк, ама къуввети буюк. Шиир эдебий усталыкъ, чеберлик, зенгин тиль, онынъ терен маналыгы, дульберлиги узеринде къурула. Эдипнинъ икътйарында пек чокъ сёзлер бар, о, шу сёзлерни ерли-еринде кулланмагъа биле. Фикир янъы сёзлер талап эте. Энвернинъ эсерлеринде бири-бирине багъланмагъан керексиз сёз ёктыр. Эдебий усталыкъ — эдипнинъ озъ фикирлери, озъ дуйгъулары ве эеджаныны къыска ибарелернен терен маналы, эстетик, эмоциональ, азнки тарзда ифаде эте биливи демектир. Бой-леликле, языджи социализм заманынынъ бутюн гъаевий байлыгыны, бутюн дульберлигини ялынъыз темиз, кучлю, отъ-кюр, анълайышлы нефис сёзлер вастасы-нен тасвир эте биле. Энвер Селямет иште, бу эдебий усталыкъ ве тиль чеберлигине айрыджа эмиет берген шаиримиз эди.

Улу Ватан муаребеси йылларында душмангъа кършы амансыз курешке коте-рильген совет халкынынъ ватанпервер-лик дуйгъулары ве къувветлерини юксек эмоциялы ибарелернен ифаде эткен шиир-лер догъды. Энвер Селямет Улу Ватан муаребесининъ фааль иштиракчиси ола-ракъ, поэзиямызнынъ юкселювине салмакълы иссе къошты. О, дженк девиринде чешит джебзлерде булунгъан, уруш де-шетлерини, харабелер ве виранелерни, яраланувларны ве олюмлерни озъ козьле-ринен корьген. Бутюн бу теэссуратлар не-тиджесинде о бойле дженклерининъ тек-рарланмасына кършы, дунъяда халкълар арасында барышкъ сиясети тарафдары, тынч эмек ве бахт-саадет йырджысы сыфатында озъ манзум эсерлерини ярата. Онынъ «Александр Матросовкъа», «Эки бинъ далгъа», «Ичимде чалкъана», «Тарих яза», «Юртына баш къойип», «Халкынынъ юрегинде», «Баш ястыгы», «Ватан такъ-димин», «О яралар», «Ватан шентлерине», «Эй, ёлджи, токъта», «Бахтлы олмакъчюн», «Тынчлыкъ енбер» киби бир сыра эсер-лери шу джумледендр.

Одесса, Севастополь, Новороссийск Къараман шеэрлерининъ мудафаасында иштирак эткен эки бинъ арбий деньизджи совет командалыгынынъ эмиринен Ста-линград дживарына кетирильген эди. О вакытта Паулос ордусына кършы уджюмге кечкен деньизджилер арасында Энвер Селямет де бар эди. Шаир озю-нинъ «Эки бинъ далгъа» адлы шииринде бу вакытаны эдебий эеджан ве нефис об-разларнен тасвир эте:

Дагъкъалар олгъанда асырдан паалы.
Бизлерни уджюмге ёллады ялы.
Эмирге бойсунып ёнедик алдгъа —
Эки бинъ деньизджи — эки бинъ далгъа.
Сталинграда, Дубовый ярда,
Душманнен дёгюштк анзда, кърда.
Садыкълар инамны экинге больмей.
Билелер: Ватанчюн ольгенлер ольмей!
Акъ кягъыт устюне яткъан бейитлер
киби, иль багърына ятты шентлер.
Тарлада экинлер, дерьяда далгъа,
Сиз киби саф туттыкъ кеткенде алдгъа!
Эй, лизик чичеклер кечмиш баарьде:
Бугунъ сиз ешерген, сиз ачкъан ерде.
Явны ёкъ эттик, дерт догъурмасын деп,
Сизлерни басмасын, ёгъурмасын деп.

Эдип совет Ватаны огърунда шейт кеткенлерге эр кеснинъ къальбен таъзим этмек кереклигини бордж сая ве бунъа давет эте. Озюнинъ «Эй, ёлджи, токъта!» адлы ширини шойле мысраларнен битире:

Эй, ёлджи! Бу шейт янында токъта!
Огюнде баш эгип борджынъны акъла.
Къаралыкъ литини къылаткъан тухта
Артында асретлик, мерамет сакълы!

О барышыкъ хусусында ишанчыны ве арузыны ифаде эткен «Тынчлыкъ енъер», «Бахытлы олмакъчюн» манзумелеринде халкъларнынъ бахты-саадетини дунья узеринде барышыкъ огърундаки куреште ве барышыкъ эмекте коре, озы теъссуратыны шу сатырларда беян эте:

Тынчлыкъ сакълагъан миллетлер севице,
Сакъанларына, къургъанларына!
Янгъы догъгъан шеэрни, яшагъан эвнини
Абиде саялар къурбанларына!
Чокътан-чокъ ачса да дуньяда гуллер,
Сапысы унутылмаз къурбанлардан аз.
Ее дикни, эминни — тынчлыкъ енъер,
Чюнки йыкъкъанлар къургъанлардан аз!

Шаир — совет Ватанындаки къардаш халкъларнынъ тынч, гурьдели эмек аятыны шуретлеген йырджы. О, озюнинъ «Буюмге ярады», «Итибар бильдирди», «Кельсинлер тарлама» киби манзумелеринде къыртыш чёллерге, памукъ тарлаларына сейяат япа. Памукъчы къызларгъа озы севгисини, самимий дуйгъуларыны бильдирджи лирик сатырларнен мураджаатта булуна:

Шу ешилъ тарланынъ памукъы олайым,
Ишкурар къызларгъа селямлар ёлтайым.
Кунешиниъ нурына ярашыкъ къошып,
Кельсинлер тарлама йырлашып-джошып,
Огюмден назлана-назлана кечсинлер.
Бу севда гонълюме не олды, сечсинлер.
Оларнынъ бирине асретим, ашыкъым...
О кутъкен тарлада севмеге ашыкътам.
О тымар этеджек ёлакъта олайым.
Къутулар ичине нур олып толайым,
Ачылып, онъгъан сонъ яз сьджагъына
Топтайым, барайым яр къуджагъына!

Не гузель уста эдебий тасвир!

Энвер яшлыкъны севе, озы яшлыкъыны хатырлай, сагъына. Озюнинъ яшлыкъы хусусында тасаввурыны «Яшлыкъымны сагъынгъанда», «Эсленген йырлар» адлы манзумелеринде терен дуйгъуларнен къайд эте:

Куньдюз акъкъан чокъракъларгъа,
Акъшам янгъан чыракъларгъа
Бакътып, сизни хатырласам —
Учып кетем узакъларгъа...
Къыдырлезде — апрель, майда,
Чёлъде чичек ачкъан айда,
Багъчаларда, тапгъта къадар
Къоран тепкен достлар къайда?
Бугунъ кене сагъ олгъанда,
Умюдие сыгъынгъанда,
Кечмишиме къайтып келем
Яшлыкъымны сагъынгъанда.

Сонъра шаир гонъуль шадлыкъынен дей.

Кене баарь яраштыра,
юректерин барыштыра...

Манъа беиъзеп, сендалар да
Бир-бирини араштыра.—

Энвер Селямет озы таъсили боюнджа муаллим. Эр бир языджы, шаир озы эдебий фаалиетинде аздыр-чокътыр бала эдебиятынен мешгъуль олгъаны киби, Энвер де балаларгъа аит бир чокъ гузель манзумелер яратты. Онынъ «Яланджы чобан», «Алтын балта» киби масаллары халкъ яратыджылыкъы эсасында язылгъан гузель эсерлердир. «Алтын балта» дженктен сонъра озыбек тилине де терджиме этильди ве нешир олунды. Онынъ булардан башкъа «Таш терек», «Эвлят», «Дуньяны динълей», «Илядж керекте», «Сабий талап эте» киби манзумелери де балаларичюн язылгъан гузель эсерлердир.

О, баба оларакъ, къызчыгъынынъ вакъытсыз олюмине пек яныклагъан эди. «Эльвида шиирлери» адландырылгъан манзумесинде озы эвлядындан маърум олув теъссуратыны кучлю сатырларда чебер сёзлернен тасвир этти.

Тоя-тол эсимде сарылгъандже.

Учып кетти коксюмден къарылгъачым!
Энди сенсиз феръадым верем-зокътум.
Озюм барым дуньяда, озюм ёкътум!

* * *

Къушлар къонар эвмининъ сачагъына,
Акъранларынъ топланыр оджагъыма.
Сен отурткъан терекке келир баарь,
Тек сен къайтып кельмезсинъ къучагъыма!

Шаирнинъ «Ильки богъдай», «Васиета», А. Б. Асямолванен бирликте язгъан «Амет-Хан акъкъында дестан» поэмалары терен мундериджели, джиддий эсерлериндендир.

«Ильки богъдай» терен гъаели, фельсвий мундериджели, кениш маналы, эдебий нокътаи назардан мувафакъиетли ишленген эсердир. О бу эсеринде иджадий хаялгъа дала, мундериджеге тарихий ве фельсефий фикирлер синъдире. Ильки богъдай данелери къадимий заманлардан башлап, ер курресининъ бир зерресини тешкиль этсе де, инсанлар аятында ойнагъан ролю муим. Муэллиф эдебиятны ер курреси тарзында тасаввур этип, эдебият векиллерини богъдай данелерине бенъзете. Гомерден башлап заманымызгъа къадар эдебият векиллерининъ, бу джумледен озы халкъымызнынъ эдебият векиллерининъ омюрлеринде ильки богъдай данелери киби инсанлар ве джемиет аяты файдасына, озылеринден сонъки несиллерге хызмет эткенлери фикирни ортагъа къоя. Бу фикирни диалектик усулда озъара багълылыкъ къаиделеринен, нефис образлар, гузель бенъзетювлернен, тасвирий ибарелернен ифаде эте.

Шаир озы эдебий усталыгъы ве меарети юкселювини рус ве къардаш халкълар эдебияты нумюнелерини этрафлыджа, терен огренювде коре эди. Шаир Межелайтсининъ, Фёдоровнынъ, Солоухиннинъ, инд шаири Саджжад Заирнинъ, Абдулла Тукъайнынъ эсерлерини чеберликнен ана тилимизге терджиме этти.

Чокъ миллетли совет эдебияты озъара къардашлыкъ тесиринен зенгинлеше. Совет поэзиясы, озы тувгъан аныанелери земининден айырилмадан, дунья медениети

хазинесинде энъ керекли, энъ гузель-зенгинликни кендине къабул этерек, илери догъру инкишаф эте. Совет шаирлерини Ер юзюнде энъ адалетли коммунизм джемиети къурув. макъсады, гъаеси бири-бирлеринен бирлештире.

Энвер бойле къаиделерге ривает эткен, озъ эмегине, сёз санъатына джиддий ве месуль янашкъан къалемдашларымыздан эди. Онынънен корюшювимиз ве субетимиз эсасында онъа:

— Энвер берадер, сенинъ ильки язгъан «Къол яялыгъы» адлы шииринъни та, дженктен звель пек бегенген эдим. Бу ийгиттен илериде истидатлы бир шаир етишир деген фикирге кельген эдим. Сен бу умюдимни акъладыны!— дегенде, о севинчнен мени къучакълады.

— Сагъ олунъыз! Сизге буюк тешекюр!— деди. О озю хусусында акъкъат айтылгъаныны истей эди.— Мен бу севинчнен илериде озъ эсерлерим узеринде даа буюк гъайретнен чалышырым,— деп джевап берди.

Республика языджылары съезди кунлеринде экимиз бир мусафирханеде, бир оадада булундыкъ. Гедженинъ ярысына къадар субетлештик. Илериде, онынъ омюрининъ сонъуна къадар самимий, сафдилъ мектюплерини окъуп, эдебий фааллиети акъкъында хаберлешип, оны юректен урьмет иле яшадым.

О озъ яратыджылыгъына гъает талапкъар шаир олмакънен, аяткъа, айны заманда, озъ акъранларына эсерлери узеринде безмеден, талмадан джиддий чалышмалары хусусында огютлер бере эди.

«Отъ, азизим» деген дигер шииринде достына достча мураджаатта булунып, кенъеш бере, ёл косътере:

Севгилинъге ёл тапалмай айрылып
къалсанъ;
Пырымны бас багърынъга — аврувунъ
алсын.
Мурадынъга мани олса буюк озенлер,
Отъ, Азизим, бу сатырлар копюринъ
олсун!

Башкъа бир манзумесинде озъ васиети тарзында шу сатырларны яза:

Ойларым, менден сонъ келеджек йылларда
Юрерсиз Аятнен кенъ, айдын ёлларда...
Ал-хатир сорагъан самимий сёзлер
Оларакъ, достларгъа къалырсыз сизлер!
Наз талап этерек асрагъан гулюне
Ындыжыткъан олсам мен достымнынъ

гонълюни,
Корюшип олмасам, юмутса козълер —
Сиз, ондан эяллыкъ истенъиз, сёзлер!

Бу айры парчаларда биз онынъ юрек сёзлерининъ гъает самимий, инсаниетли, шаиране, къувветли экенини коремиз. Энвер озъ эсерлерининъ достлар къальбинде яшайджагъына эмин эди. Озъ достына мураджаат иле язгъан «Ёкъ олмаз» адлы шиيري онынъ озъ иджадына буюк ишанч бильдирген фикирлеринден ибарет эди ки, о фикирлер терен маналы, саде, тюзгюн ибарели мисраларында ифаде олундылар.

Йырларынъны атешлерге атсалар да,
ёкъ олмаз!
Олар, дерья къутургъанда батсалар
да ёкъ олмаз!

Сахраларда сувсыз къалса, чыдар,
янмаз, къуруммаз!
Къатилъ джеллят балтасындан,
къуршунундан къырылмаз!
Пакъыл йылан зеэринен чакъса да,
Йыр инълемез!
Акъаретлеп, ботен сёзлер акъса да,
Йыр динълемез!
Силейкейли джиренч тишлер чайнаса да,
саф къалыр!
Онынъ къатран къазанында къайнаса да,
сагъ къалыр!
Девир, йыры дердж этювден усанса да,
дерт олмаз!
Кягъытлары къурып, сыныф, уфанса да,
деф олмаз!
Юз йыл кечсин, бульбуль отъкен киб
кунининъ тангъында,
Нагъмелерининъ кене яшар, къалса
халкънынъ анъында!

Поэзия — муреккеп ве гъает зенгин санъат. О инсан къальбининъ назик дуйгъуларыны, фикирлерини, инкишафыны терен ислер саесинде акс эттире. Онынъ тасвир имкяны гъает кениш. Энверининъ эсерлери юксек яратыджылыкъ хаялы ве джазибели азнклеринен зенгин. О шиирий нуткъында везин, къафие, азнк ве дигер талапларгъа зияде ривает эте. Олар, эсерининъ аятйлиги, къаны ве джаны киби буюк эмиетке малик, гъае джизтинден де сагълам ве тутамакълылар. Шаир озъ гъаесини эсас ифаде вастасы сайылгъан музыкалылыкъ усулынен зинетлей.

Бизим совет поэзиямыз огюнде инсан унваныны ве лаякъатыны даа зияде юксекке котермек, адамларгъа истикъбали ичюн эминлик, ишанч ашламакъ вазифеси тура. Совет шаирининъ аяты даима озъ ана-Ватаны ве онынъ аятынен, инсанларнынъ гъамы ве севинчлеринен багълы. Бу алидженап, мукъаддес анъане бизге революцион эдебиятымызнынъ эдиеси. Бизим эдебий несилимиз, поэзиямыз бу улу ёлда тайпынмай инкишаф этмекте.

Энвер Селямет бу талапларгъа ривает этерек яратыджылыкъа урьметнен янашкъан ве ишлеген аджаип шаиримиз эди. Онынъ «Инсан козълерине ярыкъ бер!», «Акъ къанатларым», «Янагъында гуллер» киби йыр жанрында язылгъан эсерлерине музыка язылды, бу ширин йырлар джошкъынлыкънен динъленмекте.

Энвер Селямет Улу Ватан дженки джебелеринден кокюсиндеки дженкявер нишанларнен къайтып кельди. Шаир 1945 сенсинден башлап омюрининъ сонъуна къадар Чырчыкъ шеэринде яшады ве чалышты. Халкъка косътерген айдалы хызмети ве эдебий яратыджылыгъы ичюн онъа Озбекстан ССР-де хызмет косътерген медениет хадими унваны берильди. О Советлер Бирлиги Языджылары бирлигининъ азасы эди. 1981 сенеси вефат этти. Сагъ олган олса, даа чокъ гузель эсерлеринен эдебиятымызны зенгинлештирювге хызмет этеджек эди.

Энвер семимли достымыз, талантлы шаиримиз эди. Онынъ инсаний, саф аяты ве зенгин эдебий яратыджылыгъы чичекленген эдебий аятымызда ве несиллеримизнинъ анъында даима юксек урьмет иле анъыладжакъ.

ЭМЕН

Сачагындан тик кыягъа илинген
Алчакъ эвиниъ огъунде бир эмен бар.
Тени кюфли, чатлакълары илинген,
Түрүшунда сарсылмаз бир эмель бар.

Къач яшында? Нелер корьген бу терек!
Кимсе бильмей. Асырларнынь сырджысы.
Бу дюньяда инсан ичюн не керек!
Саадетли! Озю онынъ йырджысы.

Кунъдюз суса къадим эмен... Геджеси
Рузгяр эсе, сонъ даллары саллана.
Салландыкъча, дюльбер аят нагъмеси
Ишитиле. Шень юртларны долана.

Яны нагъме пенджереден ичери
Дала. Мени тешегимден турсата.
Бакъам коктен шефкъатлы ай нур сача,
Яны нагъме — меним къаным, джигерим.

Инсан, асыл къайгы-къасвет бильмесе,
Кийик сада юкьусыны больмесе,
Ятса-къалкъса фелякетсиз-теляшсыз,
Юрегини чешит дертлер дельмесе.

Ама дженклер... Эляк олгъан инсанлар,
Эвде ач ве чыплакъ къалгъан сабийлер,
Йыкьыкъ койлер, яныкъ, куюк исарлар
Не фысылдай, гедже санъа не дейлер!

Ничюн! Ничюн ер астында гизленген
О нейтрон машинасы! Бомбалар!...
Мустемлеке адаларда тикленген
Къазармалар ничюн! Бизим тынч дамлар
Кене телеф, эляк олмакъ ичюнми!
Бахтымызны эсир алмакъ ичюнми!
Ола бильмез, ола бильмез... Октябрь
Кьудретинен догъгъан улу саадет
Ят эллерге эсир тюшмез, юртым бир

Челик дияр, истегим — тек адалет.
Къач яшында? Нелер корьген къарт эмен!
Кимсе бильмей. Месуд омюр бекчиси.
Несиль ольген, несиль догъгъан — буюген,
Эмен тура. Тынч топракьынъ эльчиси.

КОРЬДИНЬМИ!

Бу гурьдели ниаетсиз чёллерде
Далгъалы акъ башакъларны корьдиньми!
Таньда къалкъып, оглюк такьып беллерге,
Памукъ джыйгъан яш кьызларны
корьдиньми!

Сездиньми бу акъ далгъалар устюнде
Гурьлеп кезген азаматлы гемини!

Дюмен туткъан яш йигитнинъ коксюнде
Ургъан кучьлю, саадетли гоньлюни!

Ишитиньми бу чёллерде юксельген
Садакъатлы, шефакъатлы йырларны!
Чевре-чети беяз алтын кесильген
Берекетли тарлаларны, кьырларны!

* * *

Демирджининъ юзюнден тер дамласы
тюше,
Тарлаларда тюшкен чыкъ дамласы киби.
Демирджининъ орьсю чалмакътан тени
пише,
Одунджынынъ эки агъыз балтасы киби.

Не олур эди, шиир де бойле язылса!!
Эр сёзю кьыгьылчым киби чыкъса
гоньюльден!
Сатырлар кьызгьын челик киби сачылса,
Фаркьы олурмы эди бунынъ тазе
гульден!

ГЕДЖЕЛЕР

Геджелер, эй гизли, йылдызлы геджелер,
Хатримде йыр олып къалдынынъыз.
Биринджи севгиме къальбимнен берабер
Къатылып, сыр олып далдынынъыз.

Сизге бенъзер сия сачларны севдим мен,
Сизге бенъзер мавы, тылсымлы
козьлерни.
Эр гедже пууны кьувдым мен теректен,
Ичимден сильдим о элемли сёзлерни.

Бир тилим отьмек ята
 Сохъакъта.
 Янынъда парчалар...
 Гогерджинлер де ашап тойгъанлар
 энди.
 Адамлардан урькип къачалар.
 Дженк вакъытында
 учъ хорантанынъ пайы —
 Ашап тояр эди баласы-чагъасы,
 Акъайы, апайы.
 Шимди сюрю-сюрю
 кечип кетелер.
 Кимлер!
 Инсанлар!!
 Отьмек парчасына сюрюнелер...
 Корьмейлер...
 Санки корьмейлер!
 Эгильмеге ар этелер.
 Эринелер.
 ... Ниает,
 сюрю ичинден,
 Бири эгильди —
 сол къолуны узатты,

Онъ къолу омуздан кесильген...
 Тек енъи саллана,
 Бир тилим отьмекни,
 парчаларын топлап алды да,
 къалтырагъан, берчли пармакъларынен
 коксюне басты.
 Кедернен башыны ашагъы асты.
 Сонъ, адамлар арасында къарышып,
 джоюлып кетти.
 Тек, узакътан,
 агъач аягъынынъ
 тасырдысы ишитильди.
 Ёкъ, ёкъ!
 О, тиленджи дегиль эди.
 О, дженкте
 Къолу ве аягъыны джойгъан...
 Баласы-чагъасы,
 къайдадыр, бомбадан
 эляк олгъан.
 Озю, ёрулгъан — талгъан...
 Лякин къальбинде
 меръамети,
 Инсаниети
 къалгъан.

СЕНИНЪ КУЛЮШИНЪ

Чешит тюрлю чичеклер
 бар дюньяда,
 Чешит тюрлю гуллер...
 Лякин мен бир чичек севем
 дар дюньяда,
 Оны менден Ай ве Кунеш куньлер.
 Меним чичегим аязлы кышларда,
 Язда ве
 кузьде,
 баарьде,
 Акъшам ве
 саба,
 куньдюз
 ве гедже
 даима ача,
 Къокъулар сача.

Сабырсыз къальбимни шифалай
 ве охшай,
 Кыздыра гоньлюмни чыдамсыз аязда.
 Баарьлер таньынынъ чыккына ошай,
 Юрекни серинлей о сыджакъ язда.
 Къаранлыкъ геджеде фенерлер якъа
 дюньягъа.
 Онъа сукълана асретли бульбуль.
 Лякин о, не чичек
 ве не гуль...
 О, Айнынъ, Кунешнинъ
 куньдеши.
 О, сенинъ шайлы кулюшинъ,
 гузелим,
 Къальбимнинъ сёнмез кунеши!

* * *

Къолуньызгъа ачувнен балта алманьыз,
 Кесменъиз даллангъан яш фидан терекни.
 Башына беля кельгенге ох чалманьыз,
 Бир даа якъманьыз юрекни.
 Сиз, йыкългъанны таптаманьыз,
 тепменъиз.
 Бу бир имдат, бу бир фырсааттыр деп,
 санъа!
 Бизлер инсан балаларымыз эпимиз,
 Ер юзюнде анадан кельдик дюньягъа.
 Душманынынъ билъ, ярдым эт достынъа,

Баба-деде насиатыны унутма!
 Сени ташнен урсалар, ташкъа япышма,
 Огюндеки ким! Бакъ!
 Сонъ эль узат онъа!
 Беш пармакъ — беш агъа-къардаштыр,
 дегенлер...

Биз эпимиз
 тувгъанлармыз, эльбет.
 Нидже несиллер урушларда ольгенлер,
 Яшасын деп, дюньяда эр бир миллет.

* * *

Асырларнен акъкъан озень де, кимерде,
 Къуруй. Инсан:— Сув! Сув!— деп
 тельмире.
 Лякин ольмей. Араретини кечире,
 Сонъ кене де башыны котере.
 Кимерде къуршуннен кокреги тешиле,
 Фышкырып коксюнден къан акъа.
 Лякин эким ярдымгъа келе,
 Дюнья юзюне козь ачып бакъа.
 Кимерде инсан озъ омрюнден туньюле,

Юрекни къаарь-къасветлер якъа...
 Къувана. Кимерде козь яшы тёнюле,
 Сонъ кене гондже гуллерге бакъа.

Кимерде кокюси-юреги агъыра,
 Энъ агъыр яныккъа — гъайыпкъа огърай.
 Я ана,
 я баба,
 я эвлят... оле,
 Лякин кунъ келе, тюзеле яра.
 Инсан кене де ойнай ве куле.

БЕЯЗ ЧИЧЕКЛЕР

Къар киби беяз чичеклер севе ярем,
Бугунъ исе къар ягъды терен.
Арадым, буламадым.

башкъа ёкъ чарем.
Атешли юрегимни ал сен.

Ал, ирит юрегимле къарларны, мелек!
Ачсынлар беяз чичеклер!
Ярелер кедерли экен,
Юреклер не ичюн кереклер!

ИЗЛЕРИНЪ

Севинем, багъчада чичеклер ачса,
Баарьде ал гуллер кульселер.
Зевкъланам, озеньлер шырылдап акъса,
Ель эссе, салланса сельбилер.

Бугунъ, бакъ, юрегим тарсыкъа,
Къоркъам багъчада къар ирир деп.

Сачакътан шырылдап сув акъа,
Дереге ашыкъа, инъильдеп.

Севем мен баарьде чичеклер ачса,
Онълукътан букленсе джанэрик.
Ама къар иресе, излеринъ джойылса,
Сонъ манъа бааринъ не керек!

ЯГЪМУР

Геджелейин яз ягъмуры челекледи,
Танъ агъарды,
Кене ягъды, токътамады.
Елгъа чыккып, турдым — юрьдим,
чокъ бекледим... чокъ бекледим.
Чокъ бекледим...
Сонъ сабырым чыдамады.

Эвге кирдим, сигар якътым —
Тюшюндим.
Юрегимни тельчеледи хаяллар.
Пекджерен ель уфюрди,
Ушюдим.
Сен кельмединъ. Бойле экен дюньялар.

ТЮШЮНДЖЕ

Эльбетте, эр шейчюн мааль бар,
Эр мейва чагъында пише.
Кузьде багъчада сарара япракълар,
Къартлыкъта адамнынъ башына чал тюше.
Не дейим! Яздан сонъ кузь келе,
Чичеклер сола — баш эгелер.

Асретли къызларнынъ козьлери тюрлене,
Севгили яшларчюн ах чекелер.

Мен билем, кечмишке — мазы дейлер,
Хайырлы олсун келеджек.
Гедже йылдызлар яна, кунъдюз сёнелер,
Танъдан сонъ кунеш куледжек.

ТУРНАЛАР

Кузь кельсе, къальбимни кедерлер сара,
Сен ёкъсынъ. Онынъчюн дегильми экен!
Коклерде турналар зий-чувлап бара,
Асретлик бунынъчюн дегильми экен!

Учманъыз, турналар! Учсанъыз эгер,
Озеньлер четинде,
Багъчалар бойлап,
Кезинген кунълерим хатриме келе.

Огюмден якък этип кечелер козьлер,
О козьлер, о гузель козьлерни ойлап,
Сескенем,
Къалкъам мен,
Дерт къальпни деле.

Не къайгъы, не къасвет, не мунълы сада,
Не асрет... Ич бири керекмей манъа.
Учманъыз, турналар, учманъыз! Я да
Учсанъыз, кедернен кельменъиз манъа!

УЗЬМЕ ГОНДЖЕЛЕРНИ

Чёллерде чичеклер, бакъ, аля ахмады,
Ама шень нагъмеден джошты къалемим.
Ягъмурлар, эльбетте, ягаджакъ. Багъчада
Къарылгъач сайрайджакъ, битеджек
элеим.

Чичеклер ачаджакъ... ама сен, гузелим,
Токъунма оларгъа, токъунма, джаным!
Кель, танъда берабер багъчада кезейик!

Корьмезлер... алемден сакъымна,
джаным!

Ягъмурлар ягаджакъ, чичеклер
ачаджакъ,
Барлыкъкъа аджаип къокъулар
сачаджакъ.

Узьме сен гонджени... гонджелер
назиктир,
Озюнь де гонджесинъ... къырылсанъ,
языктыр.

* * *

Биз догъдыкъ, буюдик ер юзюнде,
Шефкъатынъ, намусынъ саесинде.
Сенсиз биз аят не, бильмез эдик,
Гъаелер пешинден юрьмез эдик.

Эй, ана! Сен бизни назынъ иле,
Хош сёзюнь, истегинъ, пиязынъ иле
Беспединъ, осьтюрдинъ къучагъынъда,
Мен бугунъ месудим бу чагъымда.

Эй, ана-Еримиз!
 Темизлер экенмиз
 Не вакъыт сени
 бойле
 писликтен?!
 Ах, эгер янъыдан
 Файдалансакъ да
 тюзсек эписини,
 Арзулар чин олып,
 мевджут муддеттен...
 Яманлар ёкъ олса,
 къайгъы къалмаса,
 къалмаса окюнч;
 Сиялар бутюнлей
 чиль-парча олса,
 Даима енъсе де
 Оракъ ве Чёкюч!
 Теэссюф ки,
 чин сёз деп,
 яланлар айтып,
 Озьлери
 сияланалар
 гизлиден.
 Истерим,
 къурназлыкъ
 олгъайды гъайып,
 Эль бильсин
 аятны
 къурмакъны
 кимден...
 Лякин мен
 эминим
 тарих юзюнден
 Гъарезлик силинир,
 керекмез куреш.
 Азат олур алем
 дженк телюкесинден,
 Яшарыр курремиз,
 ич сёнмез Кунеш!

ШАЙ ОЛА БИЛИР

Меракеште,	Ужд шеэринде,	Ким бильсин я,	бир кунь иътимал,
Мухаммаднынъ	огълу догъды,	О дахи учар	кок юзюне.
	адыны	Учар...	
Гагарин деп къойды		Ама	
	шерефле!		шай ола билир:
Яхшы япты	эр ве къадыны.	Учкъанына	мемнун олурмыз.
Яхшы ниет — демек	ярым мал,	Лякин шу ан,	я ондан эвель
Эр кимнинъ истегъ озюне.		Бизлер —	къайтаяткъан олурмыз...

ОЛЬГЕН ПРЕЗИДЕНТКЕ ТАЗИЕ

Акълъ лакъырдыларыны ишиткен алем,
Теменна эткен о инсангъа, эбет.
Буюк бир мемлекет тутмакъта матем,
Ёкъ энди Рузвельт.

Бизнен дост олмагъа чагъыргъан бу зат,
Нидже эйиликлерге къойдырды темель.
Тазеленген эди халкъара аят,
Ах, къайда Рузвельт?

Ёкъ, о коммунист дегиль эди, лякин,
Адалетли, акъыллы этерди субет.
Истерди бахт олсун, дюнья — тынч сакин,
Буюк эди Рузвельт.

Бармакъ-кельмек олды ве анълашувлар,
Ким тынчлыкъ истесе, давет азыр: — Кель!
Половчак¹ юрьмезди корип зорлукълар,
Олса эди Рузвельт...

Не де япкъан олса, саврулды сонъра.
Кене ёкълукъларгъа алып кетти ель.
Кене ишанчсызлыкъ... томет, яйгъара,
Коръсе эди Рузвельт!

Алем къыл устюнде, биле эписи,
Эджель панджа ура, этип арекет.
Яхшы ки, халкъым бар, тынчлыкъ бекчиси,
Раат юкъла, Рузвельт.

Иса Абдураман

РЕСИМЛЕРДЕ КЪАЛГЪАН ЧАГЪЛАР

Ресим — сафлыкъ, ресим —
 генчлик,
Ресим — къуванч, ресим —
 къааръ.

Козьде, юзьде гизленгендир
Иль сыджагъы, сувукълыгъы.
Бакъышларнынъ бириси — яз,
Бириси — къыш, бири — бааръ.
Биринде бар дагъ гъуруры,
Дигеринде танъ ышыгъы.

Ресим — тарих, ресим — эмир.
О — хатире, кечильген кунъ...
Арамыздан кеткен достлар
Бакъа манъа суаль иле.
Меним япкъан ишлериме
Гуя олар чеке екюн.
Бири — даргъын, бири —

 ёргъун,
Бири — ойчан, бири — куле.

Мына, ресим баш ташында,
О да куле. Бу не — анъла!

Кореми о чапып юрьген
Пис ниетли адамларны?
Я да руху ис этеми
Бирев ялан айтса агълап?
Сеземи о сессиз явуз
Джинаетли адамларны?

Кене ресим. Нефрет окъы
Бардыр онда. Себеби не?
Ресимлерге текрар бакъам...
Недир къыйнай, недир эзе.
Сезем, корем, юрегиме,
Кя от тюше, кя буз кире.
Тюшюнджеге далдыралар
Ят сымалар, таныш чэре...

СОНЪКИ НЕФЕС

Япракъларны якъалар.
Якъалар япракъларны!
Япракълар ич де, ич де
Янмагъа истемейлер.
Лякин ёкъ башкъа чаре,

От ичинде тютейлер...
 Кулип тургъан япракълар
 Шу атешке ташлана.
 Табиатта яныкъ бар —
 Тютюн! Козьлер яшлана.
 — Къайдан чыкъты тютюн! —
 деп,

Сораштыра биревлер.
 Япракълар тютейлер эп,
 Тек тютюнни корелер.
 Япракъларнынъ янгъаныны
 Ич сезмейлер юреклер.
 Сезмейлер агълагъаныны
 Яры чыпкакъ тереклер!

Тютюн... Ёкъ тютюн дегиль,
 Аизар. Сонъки нефес!
 Якъын бар, ерге эгиль!
 Динъле, келе аджджы сес...
 Япракъларны якъалар!
 Язда санъа,
 онъа,
 манъа

Хызмет этип сараргъан
 Ве бизден — адамлардан
 Имдат, ярдым арагъан
 Япракъларны якъалар!
 Бу алгъа — фаджиагъа
 Исиз лякъайд бакъалар!
 Япракъларны якъалар!..

АКЪЫЛ ТЕРАЗЕСИ

Ап-акъ, тегиз кокюсини
 Къумгъа тиреп ята яш къыз.
 Лекесиз, пак беденине
 Джумерт кунеш нурлар сача.
 Гуя онъа ынтылмакъта
 Бутюн барлыкъ, къайнакъ
 денъиз,
 Къызгъа таба чапаяткъан
 Эр бир далгъа къучакъ ача.
 Козъ ташлайым мен шу
 къызгъа,
 Кя ашыкъчан далгъаларгъа.
 Вуджудымны, юрегимни
 Сара эеджан, сара теляш.

Назар тюше далгъаларгъа
 Далайткъан чагъалагъа...
 Сескендире далгъаларнынъ
 Козьлеринден сычрагъан яш.

Далгъалар эп умют иле
 Ынтылалар къызгъа таба.
 Ялы исе бар кучюнен
 Далгъаларны уйтей арткъа.
 Гуя меним сербест, асав
 Истегим шу эр бир далгъа.
 Ялы — акъыл теразеси,
 Вакъыт кече — кучю арта.

Рустем Муедин

Шиирнинъ догъувы

Бир шиирчик язмакъ ичюн
 Хаялгъа терен далып,
 Мен баш ёрдым эки-учъ кунъ
 Кягъыт ве къалем алып.
 Язам, силем, къаралайым,
 Окъуп бакъам, сонъ йыргам.
 Океленип алайыны
 Бир кенаргъа фырлатам.
 Манълайыма къойып
 пармакъ,
 Дикъкъат иле ойланам.

Къолай дегиль шиир язмакъ,
 Эм окюнем, эм янам.
 Лякин бирден ильхам келе,
 Баш ёрмадым нафиле.
 Яваш-яваш уя везин,
 Сонъ келише къафие.
 Шиир догъа ойле этип,
 Мана-мантыкъ еринде.
 Мурадыма ойле этип,
 Дерман тапам дердиме.

ЮЗЮМИНИ АША ДА, БАГЪЫНЫ СОРА...

Кечкен сене шефлигимиздеки Вахрушев адына юзюмджилик совхозында булунганда, бойле бир алнынъ шааты олдыкъ.

Кузь мевсими битмек узьре эди. Тарлаларда джыллы ель эсе. Кунеш нурынынъ арарети эксильмеген кибн. Багъ-багъчалар аля ешилъ-сары къадифе иле орьтюли. Эр шей саадеттен хабер бере. Ойле исе де, авада къышнынъ къокъусы сезильмекте: сабелейин чыкъ тюше, кимерде кок гудюрдеп, яшын яшынлай, къыскъа ягъмурлар ягъа. Демек, багъчеван къыш тедаригини корьмек керек.

Вахрушев адына совхоз-заводнынъ ишчилери юзюмлерни пытав ве оларны топракъкъа комюв иши иле мешгъуллер. Совхоз директоры Абдукъаххар Абдухалиловнынъ реберлигиндеки ходжалыкта етекчи мутехассысларнынъ мушавереси олып кечти. Мушаверде йылнынъ ава шарантыны козь огюне алып, юзюм кутюклерини комюв муддетлери белгиленильди.

Авалар джыллы олгъаны ичюн пыталгъан кутюклерни, къышла-маздан эвель бирер кере даа сувармагъа къарар берильди. Бу алда, пыталгъан кутюклер даа зияде пекинирлер, къышны гузель кечирирлер.

Ишлер яхшы кетип тургъан ве авалар даа сувумагъан вакъытта, апансыздан къар ягъды. Бу бекленильмеген адисе эр кесни ве, эвеля, совхоз реберлерини айретте къалдырмакънен берабер, къайгъыгъа далдырды. «Қъар ягъды, демек, топракъ бузлайджакъ. Комюлип етиштирильмеген юзюм кутюклерининъ алы не оладжакъ?..» Директор Абдухалилов ичюн тюшюнмеге шей бар эди.

Ава затен, койлюнинъ огюне даима чешит сынавлар къоя. Бу сынавлардан мувафакъиетсен кечкен, аванынъ хышымына къаршы исрарлыкънен курешкен койлю, адети узьре, баарьден бол берекет беклемеге акълы.

Ава хышымы къаршысында адамлар бирлештилер. Ходжалыктаки бутюн механизмлер арекетке кетирильди, бутюн ишчилер аякъкъа турдылар. Лякин олар гъает къыскъа муддетте, комюлип етиштирильмеген юзюм кутюклерининъ устылерини къапатмагъа икътидарлы дегиллер. Бир кунъ ичинде даа комюльмеген 160 гектар мейдандаки юзюм тюплерини топракъ иле орьтмек керек. Чюнки бу гедже аяз оладжакъ.

Директор аджеле суретте совхознынъ партком секретары Лидия Романькованен, ишчилер комитетининъ реиси Музеир Меметовнен ве дигер реберлернен кенъешип, совхозда яшагъан бутюн джемааткъа мураджаат этмек къарарына кельди.

Совхознынъ, эписи учъ юз къадар ишчиси бар. Ама о куню тарлада алты юзден зияде адам чалышты. Директор Абдухалилов, баш агроном Халиль Исмаилов, баш инженер Ленур Къуртаметов, механик Сеит-Ягъа Эмирсалиев, баш бухгалтер Зейнеп Аметова, баш икътисатчы Музеир Меметов, гидротехник Вани Сулейманов — эр кес, идаре хадимлери, къуруджылыкъ бригадасынынъ азалары, шарап заводынынъ ишчилери, эллеринде курек ве чапалары, тарлагъа догърулдылар. Бугунъ мында эр ким ишчи. Чюнки, фелякет юзь береджек. Табиат инсанларгъа бир кунъ вакъыт берди. Бу куннинъ эр дакъикъасы, эр саниеси паалы. Тарлада чалышкъанлар арасында эв бикелерини, пенсионерлерни, юкъары сыныф талелелерини, совхозгъа кельген мусафирлерни биле корьмек мумкюн. Бу куньде тарлада булунув эр кеснинъ шан-шерей, намус ве видждан иши. Буны эр кес анълай.

Совхоз багълары федакяр эмек мейданына чевирильди. Тракторлар гурульдейлер, эр якътан чапа ве куреклерининъ топракъкъа шид-

детли урулувы ишитиле. Колхоз туюкяны, ашхане, балалар багъчасы о куню тарлагъа кочип кельдилер. Участка милиционери, отпускагъа кельген аскер яшнен бирликте топракъ ташый. Эбет, адамлар топракъ ташыйлар. Чюнки тарланынъ топрагъы ташлы. Топракъны янашадаки байыр этегинден къазып ала ве оны зембилге кюйып, тарлагъа кетирелер. Эр кес ичюн япмагъа иш бар.

Куреш акъшамгъадаже девам этти. Акъшам къаранлыгъы энип, Къурама дагълары беттен сувукъ рузгяр эсип башлагъанда, тарладаки юзюм кутюклерининъ эписи комюлип битирилген эди. Урбалары терден шыр-сув олгъан адамлар беллерини догърулттылар. Черэлерни ёргъун, лякин о ёргъунлыкъ астындан мемнулик корюльмекте. Бойле мемнуликни инсан тек гъайретли эмектен ала биле.

Директор чапасыны башы устуне юксек котеререк:

— Биз енъдик!— деп хытап этти. Оныпъ сёзлери кениш тарлалар бою акс сада беререк, юзлернен адамларнынъ агъызларында, къальплеринде текрарланды.

— Мен бугунъ, достлар, бундан чокъ йыллар эвельки Ташкент каналынынъ къуруджылыгъыны хатырладым, анда да тыпкъы бойле чалышкъан эдилер,— деди директор.— Чюнки вакъыт пек сыкълет эди. О вакъытта да тарлада чалышкъан адамларнынъ эписи канал къазув ишине джельп олунды. Лякин койлюни топракътан узакъ муддетке айырмакъ мумкюн дегиль. Онынъ ичюн де канал къуруджылыгъына пек аз вакъыт берильди ве адамлар ишке джан-гонъюльден япырылдылар. Республиканынъ партия ве укумет реберлери, истисал мутехассыслары о куньерде канал къуруджыларынен берабер эдилер. Къуруджылыкъ акъикъый умумхалкъ талакъасына чевирильди. Иш агъыр эди. Лякин гъалебе нешэси бутюн агъырлыкъларны унуттырды. Халкъ бирлешсе, эр тюрлю хышымны енъмек мумкюн. Биз иш теджрибемизде бунъа дефаларджа къани олдыкъ. Табнат эр сене бизим огюмизге пасылдыр вазифелер къоя ве оларны тек адамларнынъ анълылыгъына, федакярлыгъына, садыкълыгъына базангъан алда снъмек мумкюн. Бугунъ де ойле олды. Биз биринджи аязыны учъ афтадан беклей эдик. Бунынъ ичюн де, пыталгъан кутюклерни бираз къуветленмеси ичюн коммге ашыкъмадыкъ. Ама, корьгенинъиз киби, аяз бирден кельди. Яхшы ки биз гъафлет къалмадыкъ. Чагъырувымызгъа бутюннинъиз сеслендинъиз. Бугунъ элине чапа алмагъа ярагъан эр кес тарлада эди. Сонъки кутюк комюлип битмегендже кимсе эвине къайтмады. Энди биз, акъайлар, сувукълардан къоркъмаймыз. Келеджек сененинъ берекетин ичюн де эминмиз.

Директор эеджанлы алда бираз сусты, сонъ самимий сёзлер иле иляве этип:— Эвалла сизге, джемаат! Федакяр эмегинъиз ичюн сизге чокъ тешеккур! Катта рахмат! Қартларымыз, къайда бирлик— анда тирилик, дегенлер. Сиз бу сёзлерининъ догъру экенигини бугунъ бир даа исбат эттинъиз,— деди.

Бу вакъиа 1982 сенесининъ кузюнде олып кечти. Вахрушев адына совхознынъ эмекчилери къышны бойле къаршыладылар. Лякин оларнынъ курешлери бунынънен битмедил. Затен койлюнинъ эр эмек куню федакяр курештен ибарет. Комюльген юзюм кутюклерини къышта да суварып турмакъ керек. Акс алда, кутюклерини базылары баарьде къурып башлайлар. Эксери алларда исе бир кутюкте бир къач чубукъ яры-ярыгъа къуруй, яни сакъат ола. Сакъат чубукънынъ о еринде-буринде бир къач япрагъы бар исе де, о берекет бермей ве бутюн кутюкни сакъатлай биле.

Корюльген бутюн тедбирлерге бакъмадан, 1983 сенесининъ бааринде совхознынъ 310 гектар мейданындаки юзюм кутюклери топракъ астындан чыкъарылгъан сонъ, оларнынъ ичинде сакъат чубукълар баягъы къысымны тешкиль эткени анълашылды. Энди оларны мумкюн олгъаны къадар тез кесип алмакъ керек. Акс алда, бир сакъат чубукъ бутюн бир тюрп юзюмни хасталандыра биле. Совхоз эмекчилери, эллеринде макъаслары, тымычкъылары, пычакълары иле кене тарлагъа

АБДУКЪАХХАР АБДУХАЛИЛОВ
Совхозның директоры.

МУЗЕИР МЕМЕТОВ
Совхозның баш икътисадиятчысы.

чыктылар. Учъ кунъ ичинде совхоз багъы сакъат ве хаста чубукълардан темизленильди. Кесильген чубукълар бир ерге тонлаылып якъылды.

Юзюмнингъ чешит хасталыкълары ола. Оны данма бакъмакъ, иш-лемек, гъыдаламакъ керек. Вахрушев адына совхозның топрагъы исе эсасен ташлыкъ ер олгъаны ичюн, мында эр тюрю экинни афтада бир кере сувармакъ лязим. Чюнки сув ерге лек тез синъе ве осюмликлер-нингъ асты къурып къала.

Ходжалыкъ земане техникасы васталарынен слялангъан. Мында беш насос станциясы гедже-купъдюз чалыша, Ташкент каналындан совхоз багъларына сув ёллай.

Кербар киби салкъымлар адамларның софраларына, я да шарап заводының цехлерине барып еткендже, онъа койлюннингъ адсыз-эсапсыз эмеги, юрегинингъ арарети сарф олуна.

Халкъта «Юзюмнингъ аша да, багъыны сорама» деген сёз бар. Бу, эбет, кинасли манада айтыла. Ташкент ишэриндеки себзе ве мейва тюкялларында сатылмакъта олгъан бал киби татлы кишмиш юзюмнингъ ашагъанда, онның багъыны сорасанъыз, сизге бельки:— Бу юзюмлер Пскент районының Вахрушев адына совхозында етиштирилъди.— дерлер. Совхоз бу сененигъ сскиз айында девлетке 100 тоннадан зияде кишмиш юзюми, 115 тонна сют, 800 бинъ кумюш ерине, 1 миллион кумюшлик шарап ясап теслим этти. 115 бинъ кумюш темиз къар алды.

Шимди ходжалыкъта 146 сыгъыр, 450 баш къоюн, 5 бинъ тавукъ бар. Совхозның шарап заводында «Чашма», «Зарафшан», «Озъбекстан», «Мадера», «Баян ширин» киби истималда кениш белли олгъан шараплар чыкъарыла. Бу шараплар «нимранг», «хусайин», «кечки вир», «мускат», «октябрьское», «баян-ширей», «кульжинский» киби юзюм джынысларындан азырланыла.

Совхозда яшагъанларның эксериси юзюм асрагъанлар сулялесиндендир. Шунның ичюн мында эр кес зираатчы, эр кес юзюм асрайды. Багъларда чалышкъан яшларны, ишкпр, шырынкълы къызлар-

ны корьгенде, меръум йырджымыз Эдие Топчы иджрасында грампластинкагъа язылып алынган «Багъджи кызылар» йырыны (сёзлери шаир Решит Мураднынъ) хатырлайсынъ:

Августта алтын кунъ нурынен
ез киби сарарды салкымлар.
Сепетли шень кызылар сюрюнен
багъларгъа тюшелер эр сааръ.

Гульнардан, Ниярдан... селям бар,
улькемиз, ал шекер юзюмни!
Ичермиз кунешдай шараплар,
багъджи кызы, опеим козюмни!

Ёсмалар, сизлердай ич кимсе
Бойле бол берекет йыгъармы?
Юмрукъдай кучюджик юрекке
уръ эмек севинчи сыгъармы?

Совхознынъ эмек мувафакъиетинде хусусан баба-огъул Нури ве Ибраим Ведутовлар, Абдукъадыр Гъалава, Закир Абдуразакъов, Зеккине Абселямова, Тохтар Муратов, Ремзие Бадурова, Якъуб Абселямов, Мустафа Аппафиев, Къуртнезир Меметов, Гъафар Эмирсалиев, Таир Абдуллаев, Абдуджаббар Абдувалиев, Асие Абдуллаева, Рустем Хайредининов, Эдем Базардининов, Энвер Ибришев киби онларнен илери юзюмджилернинъ исселери айрыджа буюктир.

Шу да дикъкъаткъа ляйкъ ки, совхоз ишчилерининъ аман-аман ярысыны яшлар тешкиль этелер. Олар яшларгъа хас гъайретнен, тешеббюснен чалышалар. Совхоз комсомол тешкилятынынъ секретары Уркъие Зейтуллаева шойле дей:

— Совхозымызда элли бир комсомол азасы бар. Олар истисалнынъ бутюн сааларында нумюне косътерип чалышалар. Буну Халида Абдувалиева ёлбашчылыгъындаки комсомол-яшлар бригадасынынъ эмек фаалиети мисалинде коръмек мумкюн. Бу сене яшлар бригадасы юзюм багъынынъ эр гектарындан эки юз центнер кейфиетли юзюм алды.

Ташлы топракъта сув ернинъ тюбюне тез синъип кеткени ве юзюм тюплерининъ топрагъы тез къуругъаныны юкъарыда къайд эткен эдик. Илери юзюмджи бригадалардан бирининъ башлыгъы Юсуф Аблякимовны да ерли топракънынъ бу хасиети чокъ раатсызлай. Якъынларда о, ёл янындаки озъ багъыны козьден кечирген вакъытта, айры юзюм тюплерининъ япракълары ве пытакълары къурып кететкъаныны корип, гъает кедерленди. Оларгъа бакъып тюшюнджеге далгъанындан, янына совхоз директоры кельгенини биле дуймай къалды.

— Не ичюн тюшюнджеге далдынъ, Юсуф? — деди онгъа Абдукъаххар Абдухалилович.

— Билесинъизми, мына бу алгъа бакъып, агълайджагъым келе. О къадар эмек къойдыкъ, о къадар тедебирлер коръдик... Бу ерлерни даа якъында суварган эдик, ама вазнетке бакъыпъыз, — деди бригадир кедерли алда.

— Бунынъ себеби билесинъми неде, Юсуф? Мына бакъ, сув ёлагъы юзюм тюплеринден не къадар узакъ ачылган. Демек, сув юзюм тюплерине барып етмезден, ерге синъип кете. Мен сангъа эки машина сув ёллайым, бу ерлерни сувар. Ама илериде мукъайт ол. Айды, сен чокъ къасветленме. Бу йыл бригадагъа келип, оны котердинъ, ишлерини ёлуна къойдынъ, коллективнен берабер яхшы чалыштынъ. Умумен ишлеринъиз фена дегиль. — Директор янгы бригадирнинъ гонъюлюни алмакъ, оны тынчландырмакъ истеди.

— Сагъ олунъыз, Абдукъаххар Абдухалилович! Биз иш суръатыны ич эксилътмемиз ве вазнет насыл агъыр олгъанына бакъмадан, планымызны ве меджбурнетимизни де эда этермиз. Совхоз коллективи огюнде юзюмизни кызыртмамыз.

Юсуф Аблякимов ойле йигит. Баба-дедессинден, халкъындан о

ФАТМА МЕМЕТОВА
Совхозның илери багъчеваны.

ишке, хызметке бойле мунасебет, бойле ишكيرлик хасиетлерини сийгирип алгъан. О, сёз бердим, онынъ астындан мытлакъа чыкъар.

Совхозда юзюмджилекни ве ходжалыкънынъ дигер сааларыны ишкешаф эттирюв ичюн кениш имкянлар бар. Къуруджылыкъ ишлери юксек суръатпен алынып барылмакъта. Бу саада теминат меселесинде буюк къыйынлыкълар догъа. Къуруджылыкъ материалларыны алмакъ ичюн заводларгъа, фабрикаларгъа, дигер ишханелерге бармакъ, анылашмакъ, керек адамларны къандырмакъ, кимерде исе ялвармакъ да керек ола. Булар исе реберлерининъ нек чокъ къыйметли вакытларыны ала.

— Эгер бельгиленилген материалларны ве техника васгаларыны вакыты-вакытында, ич бир тюрлю чапкъалавсыз ве ялварувсыз эльде этмек мумкюн олса эди,— дей совхоз директоры Абдухалилов аркъадаш,— бизим ишимиз нек гузель олур эди. Биз энди совхоз къасабасынынъ буюк къысымыны янъыдан къургъан ве бир сыра ичтиманитурмуш биналарынынъ да къуруджылыкънынъ чокътан битирген олур эдик. Теэслюф ки, ойле дегиль. Мен ве ходжалыкъмызнынъ дигер реберлери тула, тахта, цемент, киреч къыдырып, кунълернен, кимерде исе афталарнен юремиз. Район реберлери де бу алгъа энди алынып къалдылар. Эксери алда «озюнь чаресини бул» деген киби муамеле сезесини. «Чаресини булув» усулы исе бизлерни дигер муним ходжалыкъ ишлеринден къалдыра. Мына дюнь мен Алмалыкъта тула къыдырып юре эдим. Кене яхшы, танышларым учъ бинъ дане тула ишандырдылар. Умумен, танышлыкъ, чапкъалав, ялварув ерине, эр ерде там эсаппен, къатты низамнен чалышылса, о материаллар бизге озъ ёлунен ве вакытында келип чыкъар эди. Зан этсем, партиямызнынъ истисалларда иш низамыны ёлуна къоюв хусусындаки муим тебдирлери нетиджесинде, бу теминат саасындаки нукъсанларнынъ да огю алыныр умюдиндемиз. КПСС Меркезий Комитети июнь (1983 с.) Пленумы къарарларыны биз коллективимизде кениш суретте огрендик ве бунунъ эсаында эр саада ишлеримиздеки эвельден бельгиленилген тебдирлерге денъишмелер кирсеттик. Истисал низамыны даа зияде некитюв ичюн къошма тебдирлер ишлеп чыкътыкъ. Чокъ миллетли достане, бирдем коллективимизини гъайретли эмegi сассинде биз юзюм, шарап ве дигер эсас махсулатларымызнынъ мыкъдарыны ве кейфиедини йыл-йылдан арттырып, мемлекетимизини Эрзакъ маллары программасыны эда этюв ичюн мунасиб исе къошармыз. «Багъны бакъсанъ, багъ олур...» дегенлер. Бизим мутехассысларымыз, аджани ишчилеримиз исе багъны бакъмагъа билслер. Шунунъ ичюн совхозымызнынъ келеджеги ишанчлы къолларда, дейим.

Директорнынъ сёзлеринден сонъ, юкъарыда анылып кечилген аталар сёзюни азгъана денъиштирип «юзюмнини аша да, багъыны сора» демек истеймиз. Яъни о юзюмни къайда асрадылар, оны кимлер асыл эттилер, насыл шарапта ве насыл къыйынлыкъларнен етиштирдилер? Бельки о адамларгъа насылдыр ярдым керектир? Бельки шимди сиз ашагъан юзюмни берген о кутюк келеджек сене къурып къалыр, я да оны асрагъан адамлар багъны ташлап, башкъа, экинджи дереджелли

Вахрушев адына совхоз-заводнынъ бир группа ишчилери. Ашагыда (солдан): Мавлюда Абдуллаева, Матлуба Сахибова, Фатма Меметова, Акифе Абселямова; [экинжи сырада]: Якъуб Абселямов, Гульнара Хайбуллаева, Зоре Кямилиева, Зеккие Абселямова, Халиде Абдувалиева; [учюнджи сырада]: Закир Абдураззакъов, Ведут Ибраим, Таир Абдуллаев, Абдуджаббар Абдувалиев, Ведут Нури.

ишлернен огърашмагъа меджбур оладжакълар? Ойле исе, юзюм келеджек сене де бойле лезетли ве бойле номай ола билирми?

Тюшюнде чокъ шей бар. Энъ муни, къыйынлыкълардан къоркъмайып, федакярлыкънен, топракъкъа садыкълыкънен чалышмакътыр. Совхоз коллективинде, эр бир ишчиде, мутехассыста, реберде бу хаснетлер стерлик дереджеде. Вахрушевджилер — акъикъий зираатчылардыр. Олар ава шарантининъ къыйынлыкъларыны да, аятта, иш саесинде аман-аман эр кунъ юзь берип тургъан уйгъунсызлыкъларыны да енгип, эп чалышалар. Оларнынъ гъайретли эмеги ярыкки куннинъ бол берекетни ичюн къавий ренидир.

Закир ҚЪУРТНЕЗИР,
Айдер ОСМАН,
Риза ФАЗЫЛ.

Йыллар ве ёллар

Ордудан эвге къайтып кельгенимден бир къач кунь кечкен сонъ, область партия комитетине бардым. Обком кятиби Лященко Комвузнынъ ректоры Файзиевнен телефон иле анълашып, мени анда оджалыккъа ёллады.

Комвузгъа кельдим. Файзиев менимле олгъан субетте: «Биз сизни эмирнен оджалыккъа тайин этейик, — деди. — Ама иш башламаздан эвель ВКП(б) Меркезий Комитети янындаки оджаларнынъ бильгисини юксельтов учъ айлыкъ курсына ёллармыз, ондан сонъ дерс берип башларсынъыз». Мен разы олдым. Бир къач куньден сонъ къолума зарур весикъаларны алып, Москвагъа ёнедим.

Меркезий Комитет янындаки курсларда мемлекетимизининъ бутюн Комвузларындан кельген оджалар окъуйлар. Мени де намлы бир икътисадиятчы профессоргъа пекиттилер. Курста окъувым оджалыкъ фааилетим ичюн пек файдалы олды. Москвада сиясий икътисадият илими боюнда бир сыра намлы профессорларгъа къатнадым, олардан бильмегенлеримни сорап огрендим. Энди алий окъув юртларында сиясий икътисадият илиминден дерс бермек ичюн баягъы азырлыкълы олдым.

Курсны битирип къайткъан сонъ, Комвузда оджалыкъ ишини башладым. Комвузда эки болюк бар. Бир болюкке партия, совет ве ходжалыкъ ишлеринде чалышмакъ ичюн, дигер болюкте исе комсомол яшлар арасында чалышмакъ ичюн кадрлар азырланыла. Мемлекетимизининъ бутюн алий окъув юртларында олгъаны киби, Комвузда да бир чокъ миллетлер векиллери окъуй, бутюн факультетлерде дерслер эки тилде — рус ве татар тиллеринде алынып барыла. Сиясий икътисадият кафедрасында Мензатов, Габилев ве мен, эки болюкте де татар тилинде сиясий икътисадияттан дерс беремиз.

Окъуйыджыларнынъ бир чокълары, чешит вазифелерде чалышкъанлар. Олар энди амелиятта баягъы пишкинлешкенлер. Окъувгъа, илимге меракълары буюк. Бу себептен олса керек, курсантлар лекцияларны буюк авесликнен динълейлер, дерслерге яхшы азырланалар.

Затен Комвузда окъуйыджылар ичюн зарур бутюн шараит яратылгъан. Китапханеде дерсликлер етерлик. Ятакъхане, азбар ичинде ашхане.

Шубэсиз, эр кеснинъ окъувгъа азырлыкълы бир севиеде дегиль. Буны козь огюне алып, акъшамлары консультациялар тешкиятландырдыкъ, окъув кабинетлерини плакатларнен, схемаларнен, диаграммаларнен безедик. Умумен, бутюн оджалар курсантларгъа мумкюн дереджеде чокъча бильги бермеге тырышалар. Эпимиз партия тарафындан огюмизге къоюлгъан шерефли вазифени, яни социализм джемиети ичюн ватанпервер, эр джеэттен яхшы азырлыкълы, намуслы кадрлар етиштирмеге тырышамыз.

Бир кунь мени Фрунзе адына оджалар институтынынъ ректоры Мустафа Бекиров чагъырды. О, институттаки татар тили ве эдебияты факультетинде саат эсабынен сиясий икътисадият дерсини бермемни теклиф этти. Мен разы олдым. Бойледже, 1932 сенеси озюм окъуп битирген институтымда оджалыкъ яптым.

О девирлерде, хусусан яз айларында, область партия комитетининъ янында къыска муддетли курслар ачыла, биз оджалар даима бу курсларда дерс берювге джелъп этиле эдик. Кыскасы, мен оджалыкны юректен севдим, курсантларнынъ исе бизлерге, урьметнен оджам, деп мураджаат эткенлери акъикъатен зиядесиле къуwandыра эди. Мен бойле аджайип, бирлик коллективлерде буюк меракънен чалыштым.

Дженктен эвельки он йыл ичинде мемлекетимизде социализм озюнинъ суръаты, колеми ве къулачы джеэтинден тургъан сайын эп кенишледи, муреккеп меселелерни аль этип башлады. Партиянынъ халкънен бирдемлиги даа зияде къавийлешти. Фракцияджылар тармар этильди, партиянынъ сафы пекинди. Биринджи ве экинджи бешйыллыкълар муддетинден эвель толдырылды. Халкъ ходжалыгъыны янъыдан къурув толусынен эда этильди. 1913 сенесине нисбетен санайынынъ махсулдарлыгъы секиз кере артты. Колхоз къурумы енъди, техниканен сияланды. Советлер Бирлиги халкъларынынъ яшайышы темелинден тюренди, бутюн миллетлернинъ достлыгъы къавийлешти, оларнынъ партиягъа, укюметке ишанчы даа зияде артты.

Советлер Бирлиги Конституциясы социализм енъишлерини къанунлаштырды, бунынъле мемлекетимизде социализм къурулгъаны къайд этильди. Истисмарджы сыныфлар енъильди. Халкънынъ саадети токътамадан юксельди.

Бойле бир вакъытта фашизм Германиясынынъ ве Узакъ Шаркъта япон милитаристлерининъ Советлер Бирлигине къаршы дженк телюкесн турмадан буюди. Капиталистик мемлекетлер дюньяны янъыдан улешов мерамынен фашист Германиясынынъ ынтылувларыны даа зияде къозгъадылар. Нетиджеде гитлерджилер Германиясы 1937—1938 сенесинден башлап Авропа мемлекетлерини арды-сыра запт эте башлады. Япония империалистлери Кытайны басып алмакъ ичюн дженк ачтылар. Дженк алевн тургъан сайын кенишледи.

1940 сенеси апрель айында фашист Германиясы Данияны ве Норвегияны басып алды, майыс айындан башлап Голландия, Бельгия ве сонъра Франциягъа уджюм этти. 1940 сенеси июль 22-де Франциянынъ реакцион укюметини бир сёзсиз озюне табий этти. 1941 сенеси апрельде Югославияны, бундан сонъ Юнанстанны запт этти, Ингильтерени абдыратып башлады.

Партиянынъ ёлбашчылыгъы алтында халкъымыз учюнджи бешйыллыкъ планыны омюрге кечирди. Уралда, Гъарбий ве Шаркъий Сибирьде, Орта Асияда, Узакъ Шаркъта санайы оджакълары къуруджылыгъы башланды. Мемлекетнинъ мудафаа санайысы мейдангъа кетирильди. Кутълевий суретте танк, самолёт, топ ве дигер арбий силалар чыкъарылып башланды. Чюнки, дженк телюкесн эп артмакъта эди. Советлер Бирлигининъ бутюн ерлеринде иш къайнай. Халкъымыз социализм ярышыны турмадан кенишлетип, санайыда, кой ходжалыгъында буюк котеринкиликнен чалышалар. Койде колхоз къурумы темеллешти, махсулдарлыкъ юксельди, снгиль санайы хаммалнен теминленильди. Мемлекетимизде еди бинъден зияде МТС, дёрт бинъден зияде совхоз чалышмакъта.

Партиянынъ XVIII съездинден сонъ ВКП(б) Меркезий Комитети янындаки партия контроли комиссиясы ёкъ этильди. Мен бу вакъытта область партия комитетининъ авалесинен «Ленинизм меселелери» китабынъ татар тилине терджимесини редактирлейим. Китап биринджи кере татар тилинде басыладжагъындан себеп область партия комитетини онъа буюк дикъкъат косьтере. Оны энъ корюмли терджиманлардан Джеббар Акимов, Якъуб Меметов ве Якъуб Куркчи татар тилине чевирдилер. Китап 1940 сенеси басылып чыкъты.

Партия XVIII съездинден сонъ ВКП(б) Меркезий Комитетининъ къарарынен Кызыл Ордуда партиявий-сиясий ишлерни даа да юксельтмек ичюн партйя активлеринден мемлекет боюнджа дёрт бинъ адам Совет Ордусы сафына мобилизленди. 1939 сенесининъ сонъларын-

да мени область партия комитетине давет эттилер ве учь коммунист (олар арасында мен де барым) партия чагырувынен Совет Ордусы сафына ёлланаджагыны сёйледилер. Мен эвеля къорантам барлыгыны айттым, разы олмайджакъ олдым, лякин бу тедбирлернинъ пек муим экенини анылагъан сонъ разылыкъ бердим. Бундан сонъ бир ай ичинде Москвадан, юкъары тешкиляттан меним ичюн эмир кельди. Мезкюр эмир муджиби манъа янъы унван бердилер. Бир кереден взвод командиринден уйкен сиясий ёлбашчы унванына котерип, Къачыдаки авиация мектебине оджа оларакъ тайин эттилер.

Мен керекли весикъаларымны алып Къачыдаки авиация мектебине бардым. Мектеп хадимлери мени яхшы къаршылап алдылар. Окъув юртунынъ башлыгы генерал В. П. Иванов озь кабинетинде меним весикъаларымнен таныш олгъан сонъ, озюнинъ ходжалыкъ ишлери боюнджа муавинини чагыртты, онъа мени арбий кийимнен темин этмек ве ятакъ меселемни чезмекни авале этти.

Къорантам Симферопольдеки эвимизде къаладжагыны айткъанымдан сонъ, генерал манъа донамлы бир ода бериледжегини айтты. Квартира учь одадан ве бир умумий ашханеден ибарет олып, анда политрук Б. Юштей ве капитан К. В. Наумовнынъ къоранталары яшай эдилер. Мен къомшуларымнен таныш олдым. Оларнынъ пек адий, самимий ве инсанетли экенлигини аныладым. Бундан сонъ мектепнинъ интендантыннен берабер эшья склада на бардыкъ, манъа бутюн керекли шейлерни бердилер. Мен акъикъий офицер олдым.

Къачы авиация мектеби Севастопольден он секиз-йигирми километр узакълыкъта, Къара денъиз ялысына якъын Мамашай вадийсиндеки Къачы озенининъ Къара денъизге текюльген дюльбер бир еринде. Учуджылар мектеби ичюн пек ляйыкъ, орталыкъ тюм-тюз, этраф емешинъ тереклернен къаплангъан. Къасаба юксек ерде олгъанындан, эр якъ ачыкъ-айдын корюне.

Арбий шеэрчикнинъ сокъакъларына асфальт тешельген. Мында юксек биналар, яхшы донатылгъан кабинетлер, курсантлар ичюн ятакъханелер, бундан да гъайры, ашхана, амам, ходжалыкъ анбарлары, буюк стадион, медений-ярыкъландырув ишлерини алып бармакъ ичюн клуб, кинотеатр, китапхана бар. Бундан гъайры, буюк аэродром, самолётлар ичюн ангарлар къурулгъан. Къыскадан айткъанда, курсантларнынъ семерели окъумалары ичюн лязим шараит яратылгъан.

Мясников адыны ташыгъан мезкюр Къачы авиация мектеби, 1911—1912 сенелери Русиёде арбий учуджылар азырламакъ ичюн тешкиль этильген биринджи окъув юртудыр. Иште, мемлекетимизде арбий-ава флотынынъ мейдангъа кетирилъмесининъ биринджи адымлары мындан башлай. Бу мектепни битирген учуджылар биринджи джиан дженкинде иштирак эттилер. Олар, эсасен джебё разведка ве корректировка ишлерини алып бардылар. Лякин дженк йылларында немсе ве франсыз баскъынджылары Кърымны забт эткенде Къачы авиация мектебини харабеге чевирдилер. Онынъ къыйметли донатмаларыны озь мемлекетлерине алып кеттилер.

1920 сенесининъ сонъунда Кърым Врангельджилерден темизленген сонъ, Къачы мектеби янъыдан тешкиль этильди. Бундан сонъ онынъ янъы девирини — совет учуджыларыны азырлав девирини башлады. Мектеп янъыдан къурулды. Совет укюмети шараит агъыр олгъанына бакъмадан, мектепнинъ нумюневий олмасы ичюн бутюн чарелерни коръди. Бойледже, Къачы авиация мектеби мемлекетимизде ачылгъан дигер авиация мектеплерини мутехассысларнен теминлей башлады, оларнынъ меркезине чевирильди.

Бу мектепни битиргенлернинъ пек чокълары ялынъыз Советлер Бирлигинде дегиль де, айны заманда джиан мыкъясында нам къазандылар. Мектепнинъ сабыкъ курсантлары В. Чкалов, В. Коккинаки, К. Арцеулов, А. Юмашев, С. Супрун, П. Осипенко, Г. Байдуков, А. Беляков, А. Покрышкин, В. Быковский, В. Шаталов, В. Грызодубова, М. Раскова, Аметхан Султан, Эмирусени Чалбаш ве дигер юзлернен,

биньлернен аджайип ватанпервер учуджыларымыз фашист айдутларына кьаршы олгъан къанлы дженклерде ве барышыкъ девиринде буюк къараманлыкълар косьтердилер.

Къачы мектебининъ сабыкъ курсантлары П. Осипенко, В. Грызодубова, М. Расковаларнынъ Москвадан Узакъ Шаркъкъа токътасвыз учулары, 1937 сенеси В. Чкалов, Г. Байдуков, А. Беляков аркъадашларнынъ 12000 километр месафени кечип, Америкагъа барулары алемни шашырды, сеvimли Ватанымызнынъ шаныны даа зняде юксельтти.

Ичтимай-икътисадий шубенинъ башы, батальон комиссары С. И. Маржецев бизлерни топлай, юкълары тешкиятлардан кельген косьтеришлернен таныштыра, мектепте сиясий дерслернинъ кетишатыны талиль эте. Окъув кабинетлерини партия тарихыны огренмеге ярдымджы плакатлар, диаграммалар, схемалар ве альбомларнен теминледик. Курсантлар партия тарихыны семерели огренмелери ичюн эр мевзу боюнджа косьтермели материаллар азырладыкъ.

Дерслер пек меракълы оте. Эр бир дерсни омюрнен, партиянынъ ве уюметимизнинъ шу девирде халкъымыз огюне къойгъан программалы талапларынен сыкъы багълы алып барамыз. Айны заманда дерс башламаздан эвель мытлакъа он-он беш дакъыкъа, мемлекетимизнинъ ичерики ве тышкъы сиясети, халкъара вазиятнен курсантларны таныш эте, фашизм энъ хайн душманымыз олгъаныны анълатамыз. Курсантлар агъымдаки меселелернен, хусусан фашизм Германиясынынъ агрессив сиясетинен пек меракъланалар. Чюнки о вакъытларда гитлерджилер Европанынъ бир чокъ мемлекетлерини забт этип, энди дженк алевли бизим сынъыргъа якъынлай эди.

Курсантларнынъ базылары: я биз немселернен бири-биримизге уджюм этмеюв хусусында узлашув имзаладыкъ да, дейлер. Бизлер курсантларгъа фашизмнинъ айын-оюнларыны, макъсадларыны анълатамыз ве Ватанымызны къорчаламакъ ичюн яхшы учуджылар ве ачыкъкозь олмаларыны талап эте, тенбиелеймиз.

Советлер Бирлиги Мудафаа ишлери халкъ комиссарынынъ эмири боюнджа, Къызыл Ордунунъ бутюн кысымларында олдыгъы киби, ава флотында хызмет эткен бутюн офицерлернинъ де мытлакъа учуджылыкънен багълы бир зенааты даа олмасы шарт экени анълашылды. О себептен бизлерни штурманлыккъа азырлап башладылар. Куньдюзлери курсантларгъа дерс бере, акъшамлары белли программа боюнджа самолётны, техниканы огренемиз. Бундан да гъайры тактика, топография дерслери кечиле. Мен ичюн энъ кыйыны самолётларда талим учушлары эди.

Манъа биринджи кере, юксек къулледен парашютнен секирмек керек олды. Мен элли-элли беш метр юксекликке къуллеге котерильген сонъ ашагъы бакътым. Башым айланды, къоркъып деръал керп къайттым. Командирлерге бу ишни япамайджагъымны айттым ве менден учуджы олмайджакъ экен, дедим. Парашютнен секирмекни огреткен командир ве мектепнинъ баш экими манъа: «Ашагъы бакъмасанъыз, ич бир шейден къоркъмазсынъыз,— дедилер.— Ильки куньлерде курсантлар да шай дейлер. Сонъра олар дегиль къулледен, биньлернен метр юксекликте учкъан самолётлардан да секирелер. Юксеклик эки шекильде ола — биринджиси арекетсиз бир ерде тургъан юксеклик, меселя, мына бу къулле киби, мында башынъ айланмасы мумкюн, лякин самолётларда учкъанда — яни арекет вакъытында олгъан юксекликни атыта дуймайсынъ».

Бундан сонъ бутюн джесаретимни топлап, бир даа басамакълардан юрип къуллеге чыкътым. Тёпеде тургъан аркъадаш мени парашюткъа бир алкъанен пекитти. Бундан сонъ озюмни ашагъы аттым. Бойле бир къач кере текрарлагъан сонъ, манъа самолёттан секирмеге мусааде эттилер. Самолётнен талим учушларында иштирак этип, махсус нишанлары олгъан полигонларгъа цемент бомбалар ташлавларны да огрендим.

Бизим Симферопольдеки эвимиз учь ода, бир де буюк ашханаден ибарет. Зифт тешели ёл даима темиз, эки тарафы буюк илямур тереклеринен ортюли. Эвельде бу сокъакъта байлар, затен аллы-такъатлы къоранталар яшагъанлар, эвлер къавий ве уйгъун къурулгъан, электрик ве сувнен темин этильген. Совет девиринде бу сокъакъкъа Ноябрь бульвары ады берильди. Аркъадашым Алиме эки баладен иште шу эвде яшайлар. Базыда исе, Къачы мектебине келелер, манъа берильген одада яшаймыз.

Ягъмурлы куньлернинъ биринде, саба, окъув корпусына кетмеге азырланмакътам, Къадыным Алиме манъа аякъларыма калошлар киймекни ве шемсие алмамны теклиф этти. Разы олдым. Шемсиени ачып, сокъакъ бою кеткенimde, офицерлер корьгенлер. Эртеси куню мени мектебимизнинъ социаль-икътисадий болюги башы, батальон комиссары С. М. Марженцев аркъадаш кабинетине чагъырды. О манъа, арбий адамлар аякъларына калош кийип, шемсие котерип юрмеси ясакъ этильгенини сёйледиди. Сиз энди орду офицерисинъиз, озюнъизнинъ гражданлыкъ вакъытында бильгенинъиз киби юривни унутынъыз, бир даа бойле этменъиз деди. Мен аякъкъа туруп батальон комиссарына: «Диньлейим!» деп, онынъ разылыгъынен кабинеттен чыкъып кеттим. Бундан сонъ мен, акъикъатен, арбий хызметнинъ бир чокъ озюне ант тарафлары олдыгъыны ве арбий къанде боюнджа арекет этмек мытлакъа зарур экенини анъладым.

Куньлернинъ биринде Къачы авиация мектебинде он докъуз кишиден ибарет учуджылар, техниклер ве сиясий дерслер берген хадимлерден ибарет бир группа офицерлерни, Павлоград шеэринде янъы ачылгъан авиация мектебине ярдымгъа ёлладылар. Оларнынъ арасында мен де барым.

Анда бизлерни яхшы къабул этилер, офицерлер ичюн махсус ятакъхана олмагъанындан айры-айры эвлерге ерлештирдилер. Павлоград авиация мектебининъ башы, подполковник В. Павлов аркъадашнынъ имзасынен чыкъкъан бир эмиринде эр кесни озь зенааты боюнджа чешит вазифелерге таинледилер, мени исе мектеп партия комиссиясынынъ реиси оларакъ тайин этилер. Павлоград авиация мектебининъ комиссары С. Белоусов эпимизни янъы вазифенен хайырлады ве япыладжакъ ишлер акъкъында субетлешти. Мен де, башкъа аркъадашларым киби, озюме авале олунгъан муим ве месулиетли партиявий ишке кириштим.

Павлоград авиация мектебинде окъчылар, бомбалайджылар азырлана эди. Курсантлар буюк меракънен окъуйлар ве шеэрден секиз-он километр узакълыкътаки полигонгъа ерлештирилген бир чокъ макетлерни авадан уджюм этип, окъкъа туталар ве бомбалайлар. Бутюн ишлер къатты программа боюнджа алынып барыла, эр кес озь зенаатыны огренмеге тырыша.

Халкъара вазият эп кергинлеше, девир муреккеп ве къалабалыкълы. Радио, фашист Германиясынынъ Авропа мемлекетлерини бири артындан дигерини забт эткени акъкъында хабер этип тура. Империалистлер дюньяда биринджи социализм мемлекети Советлер Бирлигине къаршы уджюм этмеге азырланалар. Олар шаркъкъа сефер, деп богъаз керелер, немсе-фашист ордусы бизим гъарбий сынъырларымызгъа якъынлаша. Мектепнинъ сиясий болюги курсантлар арасында агитация-пропаганда ишлерини юксельте, шу вакъыттаки халкъара вазиятнен мунтазам суретте таныштыра. Айны заманда партия, комсомол teşкиятларынынъ топлашувлары да бу меселеге багъышлана.

Къызым Тамара яз татилине чыкъкъан сонъ къадыным Алиме балаларны алып Павлоградкъа, меним яныма кельди. Мен, ниает, эпимиз бир ердемиз деп, зиядесинен севиндим. Халкъара вазият исе кунь-куньден агъырлаша, къара булутлар тургъан сайын къоюра. Дженк хавфы турмадан арта. Бугунъ исе июнь 22-де...

Раднодан хайырсыз хаберни ишиткенимнен догъру мектепке чаптым. Аз вакъыт ичинде мектепнинъ бутюн эркъаны — командирлер,

курсантлар топландылар. Павлоград авиация мектебининъ башы ве комиссары чыкышта булундылар, мектеп коллективи шу дакъыкъадан башлап дженкявер вазнетке кечти. Аэродромда танъдан акъшам къаранлыгынадже талим кечириле. Мектеп коллективи гъает кергин муитте чалыша ве яшай. Курсантларнынъ окъув муддетлери къыс-къартыла, олар эсасен амелий ишлернен огърашалар, къатты низам, талапчанлыкъ арта. Мектеп хадимлери бутюн бильги ве теджрибелерини курсантларнен пайлашалар. Эр кес эеджанлы, душмангъа нефретлери сынъырсыз. Учуджылар, техниклер аэродромда небетчилик япалар, бутюн самолётларны дженкявер вазнетте азыр туталар.

Фашист баскъынджылары мемлекетимизнинъ сынъырларыны бозып, мукъаддес топрагъымызны таптамакъталар. Энди бизим Павлоград авиация мектебининъ талим учушлары телюке астында къалды. Бойле вазнетини анылагъан Алий Баш командалыгъы махсус эмирнен бизим Павлоград окъчылар, бомбалайыджылар авиация мектебини Челябинсктеки авиация мектебине кочюрди. Мектебимизнинъ бутюн эркъаны бир ай ичинде Челябинск авиация мектебине келип къошулды.

Павлоград мектеби хадимлерининъ къоранталарынен бирликте меним аилем де эшелонларгъа толушып, ёлда душман самолётларынынъ дефаларджа бомбалаварына огърап, янъы мекянгъа кельдилер. Лякин къадыным Алиме яз вакъытында муваккъат оларакъ балаларнен, бир шейсиз, бир къат язлыкъ урбанен келюви, оларнынъ бу сувукъ дияргъа ерлешювлери, вазнетлерини бир къат даа къыйынлаштырды. Қъорантам Улу Ватан дженкининъ сонъуна къадар Челябинск авиация мектебинде отурды, къадыным Алиме умумий тасиль мектебинде оджалыкъ этти, къызым мектепте окъуды, огълум исе бала багъчасында тербиеленди.

Окъчылар ве бомбалайыджылар азырлагъан Челябинск авиация мектеби энди чокътан къурулгъан, чевре-чети ешилликнен сарылып алынган. Буюк, дёрт къатлы биналар, окъув корпуслары, медений ярыкъландырув одалары, балалар ичюн буюк мектеп, бала багъчалары ве яслилери бар. Курсантларнынъ окъувлары семерели олмасы ичюн мында бутюн шараит яратылган. Тез кунълер ичинде окъувлар ве курсантларнынъ амелий учушлары нормаль девам этип башлады.

Челябинск авиация мектебининъ башы, генерал Белов, сиясий болюкнинъ башы, полк комиссары Маклашин Павлоград авиация мектебинден кельгенлери топлап, огюмизде турган дженкявер вазифелерини анылаттылар. Энь муими, хусусан шимди, мемлекетимиз дженк вазнетинде олгъанда, къыскъартылган окъув программасы боюнда курсантларны амелий джеэттен дженкявер, ватанперверлик рухунда тербиеленген мутехассыслар этип азырламакътыр, дедилер.

Челябинск учуджылар мектеби Урал арбий округы эркъанына киргени ичюн мени Свердловск шеэринге ёлладылар. Урал арбий округынынъ сиясий болюгинде олган субеттен сонъ, мени Челябинск учуджылар мектеби партия комиссиясынынъ ренси оларакъ тайин эттилер. Лякин бизлер бу мектепте чокъ олмадыкъ. Бир къач айдан сонъ, юкъары тешкилятлардан кельген эмир муджиби, секиз сиясий хадимни Советлер Бирлиги Мудафаа халкъ комиссарлыгъы янындаки Қызыл Ордунынъ баш сиясий идаресине ёлладылар. Бу идаре Москвадан Башкъырдастаннынъ Белебей шеэринге авушкъан, о ерде ачылган махсус курсларда мейдангъа кетирилген янъы-янъы бригада, дивизия ве корпуслар ичюн сиясий хадимлер азырлай экенлер.

Мында Қызыл Ордунынъ эр сой къысымларына мутехассыслар азырланыла. Бизлер ава флоты факультетинде окъуп башладыкъ. Окъувлар сонъ дередже кергин олды. Қыскъа муддет ичинде джебэде, дженкявер шараитте партиявий-сиясий ишлерни насыл тешкилятландырмакъы ве дигер бир чокъ месселелерни, тафсилатлы оларакъ огреттилер. Бизлерни буюк арбий къысымларда иш алып бармакъ ичюн партиявий-сиясий ишлерге реберликке азырладылар.

Мени Белебейде курста окъугъанда, мында арбий-денъиз флоты

факультетинде окъугъан Исмаиль Сейфуллаевке расткельдим, пек къувандыкъ. О манъа, оны Москвагъа, ВКП(б) Меркезий Комитетине чагъыргъанларыны, озюнинъ енъи месуль ишке тайинленгенини айтты. Бизлер буюк самиметнен сагълыкълаштыкъ, бир-биримизге хайырлы ёллар тиледик.

Эки айдан сонъ, 1942 сенеси апрельнинъ сонъунда алий арбий курсны битирдик. Бизлерни Москвагъа Баш командалыкънынъ резервине ёлладылар. Эки кунъден сонъ Москвагъа кельдик, шеэр эалиси арбий девир къанунынен яшамакъта. 1942 сенеси майыс он беште мени, тешкиль этильмекте олгъан 220-нджи авиация къырыджылар дивизиясына сиясий ишлер болюги башлыгъынынъ муавини оларакъ тайин этилер.

Бойледже, Советлер Бирлиги Мудафаа комиссарлыгъынынъ эмининен 1942 сенеси майыс 15-те 220-нджи къырыджылар ава дивизиясы тизильди. Майыс 22-де авиация генерал-майоры Борманнынъ команданлыгъы алтындаки дивизиямыз Харьков областында дженкявер вазифени эда этип башлады. Чюнки къарадаки аскерлеримиз авадан ярдымгъа зиядесинен мухтадж эдилер.

Улу Ватан дженкинде фашизм баскъынджыларына къаршы алып барылгъан къанлы урушларда совет халкъы арасында партиявий-сиясий ишлернинъ эмиети сынъырсыздыр. Чюнки партиявий-сиясий ишлер саесинде душмангъа къаршы бутюн аскерлерни ве маддий байлыкъларны толусынен мобилизлемек, фашист Германиясыны тар-мар этмек мумкюн олды.

Партия озюнинъ сафыны челик кибн къавийлештирди, къоркъакълыкъкъа, абдыравларгъа ёл бермеди, душмангъа къаршы нефрет догъурды, Ватан огюндеки месулиетлерини къат-къат арттырды, душманны мытлакъа тар-мар этеджегимизге инамыны къавийлештирди, джебёнен аркъаны даа зияде бирлештирди. Къыскадан айткъанда, бутюн халкъымызны алидженап макъсадкъа хызмет эттирди.

Ёлуна яхшы къойылгъан партиявий-сиясий ишлер саесинде бизим аскерлеримиз анълы, ахлякъча, намусча темиз ве дженкяверликте, Ватанына садыкълыкълар, интернационализм рухунда тербиеленюви оларны даа буюк парлакъ мензиллерге догърултты. Совет халкъы ялынъыз бойле орду саесинде ватандашлар дженкинде гъалебе къазанды ве шимди Улу Ватан дженкинде де фашизм айдутлары узеринден гъалебе къазанаджагъына эмин эди.

Дженкиннъ башында гитлерджи фашист джанаварларынынъ топрагъымызгъа апансыздан бастырып кирювлери саесинде къазангъан мувакъъат енъишлерине бакъмадан, Къызыл Ордумыз озюнинъ огюнде тургъан гъает буюк зорлукъларны енъеджегине, душманны озъкъобасында тар-мар этеджегине ишанды. Бизим сокъакълар да байрам оладжагъына шубеленмей эдик.

220-нджи къырыджы дивизия мейдангъа кетирилген ильки кунюнден башлап, сиясий болюк тарафындан илькиде бутюн тешкилятий ишлер битирильди. Эр кес озюнинъ вазифесини яхшы биле. Мен сиясий болюк башынынъ муавини оларакъ, бутюн тешкилятий ишлернен бир сырада, эр кунъ япылгъан дженкявер ишлер боюнджа юкъары тешкилятларгъа бильдирювлер язам. Айны шу кунълерде сиясий болюк янынъда дивизия партия комиссиясы мейдангъа кетирильди. Комиссиягъа реис оларакъ мени тайинледилер.

Бутюн полкларда, эскадрильяларда партия ве комсомол тешкилятларынынъ топлашувлары откерильди. Дивизиянынъ огюнде тургъан дженкявер вазифени талиль этип, конкрет тедбирлер боюнджа махсус къарарлар къабул олунды. Айны заманда звеноларда ве айры-айры адамлар арасында мунтазам суретте лекциялар, докладлар окъулды ве субетлер кечирильди. Полкларда, эскадрильяларда, газеталар, «Дженкявер саифелер» ве бир купъде учуджыларымызнынъ душман самолётларынен олгъан ава урушларында косътерген къара-

манлыкълары акъкъында махсус «Молния»лар чыкъарылды. Бутюн полкларда бойле джесюрлик косътерген учуджыларнынъ къоранталарына, сой-акърабаларына мектюплер язув адетке чевирильди.

Сиясий болук, дивизиянынъ штабынен бирликте полкларда учуджыларнен ве техниклернен махсус конференциялар тешкилятландырды. Учуджыларнынъ ава урушларында олгъан дженкявер ишлерине екюн чекильди ве учуджыларымызгъа аэродромда азырлангъан техниканынъ кейфиети акъкъында лаф этильди. Бундан гъайры, шараитке коре, полклар ичюн душманнынъ къырыджы ве бомбалайджы самолётларынынъ зайыф нокъталары ве оларны урып тюшюрмек, авада душманнынъ транспорт самолётларына уджюм этмек, душман аэродромларыны бомбаламакъ киби махсус тизильген программа боюнда окъувлар тешкилятландырылды. Бундан гъайры, Къарадаки арбий къуветлеримизни душманнынъ къырыджы ве бомбалайджы самолётларындан къорчаламакъ, дженкявер вазифелерге кеткен штурмджы ве бомбалайджы самолётларны душманнынъ къырыджы самолётларындан къорчаламакъ ве оларны бир гъайыпсыз аэродромларына кетирмек, къыш шараитинде самолётларны данма дженкяверликте азыр тутмакъ, илери теджрибелерни пайлашмакъ ве дигер бир чокъ меселелер музакере олунда эди. Бойле меселелерни аль этиювге энъ яхшы, теджрибели учуджылар, инженер-техниклер джелъп олунды. Шубесиз учуджылар арасында алынып барылгъан партиявий-сиясий ишлер озюнинъ семересини берди. Хусусан яш учуджыларымызны дженкявер рухта тербиелевге буюк ярдымы олды. Бундан да гъайры, дивизиянынъ бутюн полкларында, эр дженкявер учушлардан сонъ полк командирлери ве оларнынъ сиясий ярдымджылары нетиджелев меджлисини отъкере, эльде этильген теджрибелернен пайлаша эдилер.

Фашист Германиясы тарафындан башлангъан экинджи джан дженки дюнья тарихында энъ джинаетли, айны заманда энъ дешетли, къанлы, фаджиалы дженк эди. Бутюн европа мемлекетлерини забт эткен фашизм айдутлары биринджи кере шанлы Совет Ордусынынъ къатты дарбесине огърадылар. Дженкин гъалебенен битирюв хаялларынынъ акъикъаттан узакъ экенини анълап башладылар.

Гитлер ве онынъ генераллары якъын кунълерде Москваны запт этиюв акъкъында бутюн дюньягъа яйгъара къопарды. Ама къопайчоралыкълары чултутмады. 1942 сенесининъ къышында аскерлеримиз тарафындан эндирилген къатты дарбеден сонъ, олар меркезний джебде энъ сайлама, макътавлы арбий къуветлерини гъайып этип, аскерлерини кери чекмеге меджбур олдылар. Затен бу девирлерде бутюн джебэлерде, яни Къара денъизден Баренцово денъизине баргъандже къатты урушлар девам этмекте эди.

Москвагъа къаршы уджюмнинъ мувафакънетсизликке огърагъаныны корьген немсе-фашист арбий командалыгъы озюнинъ стратегик ве тактик планларыны денъиштирип, уджюмни дженюпте башладылар. Тишине-тырнагъынадже сиялангъан фашист ордусы уджюмге кечти. Душманнынъ мырады Донбассны забт этмек, Волга озенине чыкъмакъ ве Кавказгъа уджюм этмек, айны заманда нефть байлыкъларымызны эльге кечирмек эди.

1942 сенесининъ август айында душман Сталинградкъа, Волга неэринне якъынлады. Коммунист партиясы, Совет уюметини ве Алий Баш командалыкъ бутюн аскерлеримизге тарихий мураджаатта булунып: «Ич бир адым кери чекильмек, душмангъа Волга ялысына аякъ бастырмакъ олмаз!» деген талап къойды. Бутюн арбийлеримизнинъ ве халкъымызнынъ дикъкъаты бу тарихий даветнинъ эдасына джелъп олунды, чюнки Ватан дженкининъ аль этиджи нокътасы бу ерде эди.

Бизим Баш командалыкънынъ стратегик планлары муджиб, къоджаман мемлекетимизнинъ чешит нокъталарында мейдангъа кетирильген арбий къысымлар, арбий техника Сталинград джебэсине авуштырылды. Чабикликнен душмангъа къаршы къатты дарбе азырландыла эди.

Бойле агъыр шараитта 1942 сенеси август айында, он алтынджы ава ордусы мейдангъа кетирильдн ве озюнинъ илькн куньлеринден онынъ арбий кысымлары ве бизим 220-нджи кырыджы ава дивизиямыз душманнен къатты урушларгъа кириштилер ки, озьлерининъ къараманане урушларынен душманнынъ ава флотыны буюк гъайыпларгъа огъраттылар. Албу ки, авадаки къуветлер мусавий дегиль, душман самолётларынынъ мыкъдары, бизимкине нисбетен, эки къат зияде эди.

Бизим 220-нджи кырыджы ава дивизиямызнынъ бир чокъ учуджылары, Сталинград джебэсиндеки урушларда буюк къараманлыкълар косьтердилер. Олар душманнынъ чокътан-чокъ самолётларыны урып тюшюрдилер. Месея, учуджылардан Мартынов душманнынъ он еди самолётыны урып тюшюрди, группанен исе алты самолётны ёкъ этти. Учуджы Моторный душманнынъ он беш самолётыны урып тюшюрди, группанен он еди самолётны ёкъ этти. Макаров душманнынъ он беш самолётыны урып тюшюрди, группанен еди самолётны якъты. Семенюк шахсен озю душманнынъ он дёрт самолётыны урып тюшюрди, группанен еди самолётыны ёкъ этти. Шишкин душманнынъ он дёрт самолётыны урып тюшюрди, он алты самолётны группалы урушларда ёкъ этти. Оларнынъ косьтерген къараманлыкъларына девлетимиз тарафындан юксек кыймет кесильди, эр бирине Советлер Бирлиги Қъараманы деген юксек унван берильди.

СССР Юкъары Совети Президиумынынъ Ферманынен «Сталинград мудафаасы ичюн» медали тэсис этильген эди. Бу медальнен дивизиямызнынъ бутюн эркъаны мукафатланды. Бизим 220-нджи кырыджы ава дивизиямызгъа Сталинград мудафаасында ве душманны тар-мар этиджи уджюмлерде косьтерген къараманлыкълары ичюн биринджи гвардиялы Сталинград кырыджы ава дивизиясы ады берильди.

Совет халкъы бу тарихий гъалебенинъ тешкилятчысы ве ильхамджысы олгъан Коммунист партиясынынъ ёлбашчылыгъы алтында, элинден кельген бутюн ярдымны япты. Ордуны земаневий силаярнен теминледи. Душмангъа къаршы амансыз урушларда иштирак эткен аскерлеримизнинъ къараманлыкълары, дженкявер усталыгъы, халкъымызнен ордумызнынъ къавий бирдемлиги, оларнынъ Ленин партиясына сынътырсыз садыкълыгъы буюк гъалебелер ичюн ишанчны къат-къат арттырды.

Сталинград ичюн алынып барылгъан гъалибане уруш Улу Ватан дженкинде буюк бурулыш олды. Бу тарихий гъалебенинъ шурети бутюн дюньягъа даркъады. Фашизм панджасында инълеген тюрлю мемлекет халкълары озьлерининъ азат оладжакъларына умют ве ишанч догъурдылар, немсе-фашист ордусына къаршы курешлерини даа зияде къуветлендирдилер.

Сталинград эмекдарлары бутюн Совет халкъынынъ ярдымынен озьлерининъ шеэрини даа дюльбер, даа зенгин этип къурдылар. Улу Ватанымызнынъ енъильмезлигини темсиль эткен Қъараман шеэр бугунде эп чичекленмекте.

Партия ве девлетимиз бу тарихий енъишни эбедийлештирмек ичюн Мамаев кыры устюнде бабаларымызнынъ, агъаларымызнынъ, къардашларымызнынъ ольмез хатиресине багъышлап абиделер ансамбли ясады. Адамлар оны буюк урьмет ве сайгъынен зиярет этелер.

1943 сенеси ордумыз ве халкъымыз ичюн мувафакъиетли сене оларакъ башланды. Дон ве Волга неэрлери арасында олгъан немсе-фашист кысымлары февраль 4-ке къадар дарма-дагъын этильдн. Аскерлеримиз душманны буюк гъайыпларгъа огъратып, къатты урушларнен Воронеж ве Курск шеэрлерини азат этти, душманны эп куньбатыгъа догъру айдадылар. Нетиджеде джебэ ёлагъында буюк алкъа пейда олды. Джебэнинъ Курск — Орёл ёлагъынынъ башыны Меркезий джебэнинъ арбий кысымлары къорчалай эдилер. Курскнынъ дженюбинде, Белгород тарафта бизим кюмшумыз Воронеж джебэси эди.

Фашистлер, «Цитадель» планы муджиби, шимальде — Орёлдан ве дженюпте — Белгород тарафтан Курскке апансыздан къатты уджюмге

кечип, бизим арбий кысымларымызны тар-мар этмек истедилер.

Бу хусуста Гитлернинъ 1943 сенеси апрель 14-те берген эмиринде стратегик уджюмге кечмек кереклиги къайд этильди. Эмирини эда этмек ичюн немсе командалыгъы Курск кемерине озюнинъ макътавлы кысымларындан 900 бинъден зияде аскер ве офицер, он бинъге якъын топ, учъ бинъ танк ве джебэде иштирак эткен самолётларынынъ дёрт-те учъ кысымыны топлады.

Фашист ордусунынъ командалыгъы мында мувафакъиет къазанаджагъына эмин эди. Гитлер, уджюмге башламаздан бир кунъ эвель, яни июль 4-те озъ аскерлерине якъан мураджаатында шойле деди: «Бу кунъден итибарен сиз буюк уджюм урушларынынъ иштиракчилери оладжакъсынъыз, бу урушларнынъ нетиджеси дженкнинъ талийини чезеджек. Сизнинъ къазанаджакъ гъалебенъиз, бутюн алемге, немсе аскерлерине къаршылыкъ косътерювнинъ асылда файдасы ёкъ экенлигини исбат этеджек».

Фашист Германиясы бу уджюм саесинде стратегик тешеббюсни кене озюне къайтарып алмакъ ве дженкнинъ кетишатыны озъ файдасына чевирумек истеди. Лякин мезкюр урушнынъ нетиджелери немсе стратегияджылары мерамларындан бам-башкъа олып чыккъы...

* * *

1943 сенесининъ язы зияде сыджакъ олды. Джебэ команданлыгъындан башлап адий аскерге баргъандже бир фикирнен, бир дуйгъунен яшаймыз. Аскерлер, башланаджакъ урушнынъ сонъ дередже кергин, дешетли, къатгы оладжакъыны яхшы анълайлар. Душманнынъ самолётлары гедже-кунъдюз разведка япалар, бизим учуджыларымыз исе оларнынъ бир чокъларыны урып тюшюрелер. Бойлеликнен эки тарафнынъ ордулары да оладжакъ дешетли урушларгъа кызгъын азырлыкъ коръмектелер.

Душман 1943 сенеси июль 5-те уджюмге кечти. Коктен ве къарадан джеэннем атешин ачты. Коктен душманнынъ юзлернен самолётлары, къарадан исе артиллерия ве миномётлары бомбалар, снарядлар ягъдырдылар. Джебэ ёлагъында санки дерсинъ кокнен ер бирлешти, орталыкъ къалын тоз ве тютюн пердеси ичинде къалды.

Бойле къатты урушларда, инсанларгъа сагъ къалмакъ дегиль, атьта техника, снаряд, окоплар, эр шей, затен ер юзюнинъ устю-тюбюне айланды беллемек мумкюн. Бойледже, немсе-фашист ордулары бизим кысымларымызнынъ огъ сыраларыны топ ве бомбаларнен шыбалагъан сонъ, пияде аскерлерини бизге къаршы ёлладылар. Бизим аскерлеримиз оларны топ, пулемёт, миномёт атешинен къаршыладылар, оларнынъ уджюмлерини буюк гъайыпларгъа огъратып кернге къайтардылар.

Бизим Меркезий джебэнинъ командалыгъы, орду генералы К. К. Рокоссовский кунъ-эвельден азырлангъан план муджиби, июль 5-те саат экини йигирми дакъикъа кечкенде артиллерия уджюми башланымасыны эмир этти. Немселер артиллерияда буюк гъайыпларгъа огърадылар. Душман эвелья шашмалады. Лякин саат бешини отуз дакъикъа кечкенде, бизим Меркезий джебэ позицияларымызгъа къаршы душман танклары ве зыркхлы транспортёрларда ерлешкен пияде аскерлер чыккъылар. 13-нджи, 48-нджи ве 70-нджи ордуларымызнынъ дженкчилери урушларда эрлик, къараманлыкъ ве усталыкъ косътерип, душманнынъ биринджи уджюминини керн къайтардылар. Немселер буюк гъайыпларгъа огърап, озъ позицияларына чекильдилер.

Душман озъ къуветлерини гъайрыдан группалаштырып, саат сикизини отуз дакъикъа кечкенде кене уджюмге кечти. Меркезий джебэ аскерлери душманнынъ чешит догърулышларгъа якъан уджюмлеринини буюк къараманлыкънен урып, керн къайтармакъта эдилер.

Фашист ордусы чокъ танкларыны, авиациясыны, техникасыны ве джанлы къуветлерини гъайып этсе де, сикиз кунъ девамьнда артыны узмеден уджюм этти. Меркезий джебэнинъ мудафаа ёлакъларында

секиз-он эки километр ичери сокъулдылар. Бундан сонъ душманнынъ уджюмлери тынды. Баш Командалыкъ вазиятке шойле кыймет кести: «Меркезий джебэ аскерлери душманны ольдюриджи демир диварнен, рус чыдамлыгынен ве исарлыкънен къаршылап, секиз кунъ арды кесильмеден девам эткен, сонъ дередже кескин урушларда душманны ипрандырды ве онынъ тазыйыккыны токътаттылар. Урушнынъ биринджи дереджеси битти.» Алий Командалыкъ ставкасынынъ планы боюнджа бизим джебэлернинъ къатты уджюми нетиджесинде душман мудафаагъа кечмеге ве сонъра озюнинъ эски позицияларына чекильмеге меджбур олды. Бойледже душман тарафындан этрафлы суретте азырланылган «Цитадель» операциясы чул тутмады. Стратегик тешеббюс совет командалыгынынъ элине кечти. Аскерлеримизнинъ акс уджюмге кечмесине шараит догъурды.

* * *

Сталинград урушлары муим енъишлернен биткен сонъ, Алий Командалыккынынъ ставкасы бизим Дон джебэсининъ бутюн эркъаныны Меркезий джебэге ёллады. Шубесиз бойле къатты урушлардан сонъ, узакъ месафеге барып Курск кемеринде орду мудафаасыны тешкиль этюв ишлери гъает агъыр шараитларда алынып барылды. Орду кысымлары даа толусынен бирлешмеген эди. 1943 сенеси март айында Сталинград адыны ташыган бизим Биринджи гвардиялы къырыджы ава дивизиямызнынъ учуджылары ве техниклерининъ аз бир кысымы Курск этрафындаки чёль аэродромларына авуштылар. Дивизиянынъ къалган кысымлары апрельнинъ он бешине къадар Сталинграддан демирёл вастасынен Курск орталыгында бельгиленген нокъталаргъа барып еттилер. Чамурлы бааръ кельди.

Душман озюнинъ эсас кучълерини Орёл, Кромы, Харьков ве Белгород орталыгына топлагъандан сонъ, майыс айында авадан разведка ишлерини джанландырды. Демирёл станцияларымызы, аэродромларымызы озю ичюн хавфлы сайган дигер ерлерни бомбалап башлады. Дивизиямызнынъ учуджылары, душманнынъ авадан япкъан уджюмлерине къатты къаршылыкъ косьтердилер. 1943 сенеси майыс 22-де душман самолётлары Курск шеэринде уджюм эттилер. Бу ава урушында бизим учуджылар душманнынъ 34 самолётыны урып тюшюрдилер.

Майыснынъ башларында олган ава урушларында бизим 30-нджи, 54-нджи гвардиялы полкларымызнынъ учуджылары урушта айрыджа ярарлыкълар косьтердилер. Олар кыркъ алты ава урушында душманнынъ 49 самолётыны ёкъ эттилер. Бу самолётларнынъ йигирми секизи «ФВ-190», яни немселернинъ энъ макътавлы янъы къырыджы самолётлары эди.

Душман, гъайыпкъа бакъмадан, авадан уджюминде девам этти. Июнь 2-де душманнынъ бомбалайджы самолётлары къырыджы самолётларынынъ къорчалавы алтында Курск шеэринде, онынъ дживарларына ве демирёл агъына уджюм эттилер. Лякин бизим дивизиянынъ къырыджы самолётлары вакътында авагъа котерильдилер ве душманны тар-мар эттилер. Курск шеэринде ве демирёл агъына зарар кетиртмедилер, оларны чокъ гъайыпларгъа огъраттылар. Бундан сонъ немселер Курск шеэринде бир кереден 500 самолёт ёлладылар. Бу ава урушында учуджы Николай Котлов ялынъыз озю авада душманнынъ беш самолётыны урып тюшюрди. Озю де къараманларджа эляк олды. Николай Котловгъа олюминден сонъ Советлер Бирлигининъ Қарамамы унваны берильди. Бу ава урушында бизим учуджыларымыз душманнынъ алтмыш докъуз самолётыны урып тюшюрдилер.

1943 сенеси июль 5-те «ЯК-1» къырыджы самолётларында учкъан дёрт учуджымыз авада немселернинъ «ХЕ-111» бомбалайджы самолётларыны корип, оларгъа уджюм эттилер. Комсомол, лейтенант Поляков душманнынъ бир самолётыны урып тюшюрди, экинчисини де озь самолётынен урып (таран) дарма-дагъын этти. Мезкюр чатышмада косьтерген джесюрлиги ичюн, Поляковгъа Советлер Бирлигининъ Қа-

раманы унваны берильди. Бу ава урушында душманнын беш самолёты иштен чыктырылды, бизим исе бир самолётымыз гыаип олды, учуджы Поляков енгиль яраланып, озь кысымына кыайтып кельди, сонундан дженкявер урушларыны девам этти.

1943 сенеси июль 24-те Алий Баш Команданнын бизим джебэ команданы К. К. Рокоссовскийге ёллагъан эмиринде джебэнин кыараманане, дженкявер ишлерини кыайд этерек, бизим дивизиянынъ япон алимдженеп ишлерине юксек кыймет кести. Бизим Сталинград адыны ташыгъан биринджи гвардиялы кыырджы ава дивизиямыз тарихий гыалеге кыошкъан исселери, кыстырген кыараманлыкълары ичюн Кызыл Байракъ орденинен мукафатланды.

* * *

Орёл-Курск ве Белгород-Курск урушларында душман озюнинъ энъ макътавлы арбий кысымларыны, техникасыны гыайып эткен сонъ, кунбатыгъа догъру кыача башладылар. Кызыл орду бу джебэлерде стратегик тешеббюсни эльге кечирди.

Орёл-Курск урушларындан сонъ бутюн джебэлерде бизим ава флотымыз душманнынъ ава флотындан устюн чыкты, кокте аким олды. Бу ал, бизим кыарадаки аскерлеримизнинъ душмангъа даа зияде мувафакъиетли уджюм этмелери ичюн яхшы шараит догъурды.

Бизлер, сиясий болюкнинъ адамлары, дивизиямыз уджюмге азырлангъанда, бутюн эркянгъа шу вакъытнынъ арбий шараити, кимлерни ве насыл кыорчаламакъ кереклиги акъкында этрафлыджа анълатувлар отъкеремиз. Бу ишке партия, комсомол тешкиятларыны да джелъп этемиз. Сиясий болюкте меджлислер отъкериле. Бойледже, невбеттеки уджюмни сиясий джэсттен теминлеймиз. Айны бунунъ киби, сиясий ишлер полкларда, эскадрильяларда да алынып барыла.

Меселя: 30, 53, 54 ве 55-нджи гвардиялы полкларда партия, комсомол тешкиятларынынъ топлашувлары олды ве митинглер отъкерильди. Кысымларда «Дженкявер саифелер», газеталар, «Молниялар» чыктырылды, энъ яхшы учуджыларнынъ ве техниклерининъ суретлери кыойылгъан стендлер, сергилер мейдангъа кетирильди.

Шанлы ордумыз тарафындан Советлер Бирлигининъ азат олунувы вакъыты якъынлашты. Бойле бир вакъытта дивизиямызнынъ сиясий болюги юкъарыдан алынгъан кыстыришлер эсасында, аскерлеримиз тыш мемлекетлерни азат эткенде озьлерини насыл алып бармакъ кереклиги акъкында чокъ анълатув ишлери япылды. Сиясий болюк янында агитатор ве пропагандистлернинъ семинарлары отъкырильди.

Меселя, Польшада булунгъан вакъытымызда, поляк халкынынъ вазнетини, кейфиетини, андаки сынфий группаларны, оларнынъ курешлерини ве дигер меселелерни эвельден огренип бардыкъ. Затеи Ватанымызнынъ сынъырларындан кечип, башкъа мемлекетлер топрагында булунгъан вакъытымызда бизим дивизиямызнынъ адамлары акъкында ерли халкълардан ич бир тюрлю шикъетлер алмадыкъ. Аксинне, бутюн мемлекетлерде, бу джумleden Польшада, ерли эали совет аскерлерини буюк кыуванч ве самимнетнен кыаршылап алдылар.

Аскерлеримиз озьлерини намуслы, юксек ахлякълы, пумюсли кыстырдылар. Совет Ордусы аскерлери алидженап, интернационализм рухунен тербнеленгеннини амелий оларакъ бир даа нумайыш эттилер. Аскерлеримиз хаин душманны озюнинъ кыобасында ёкъ этмек, бутюн халкъларны фашизм кыуллугъындан кыуртармакъ киби алидженап макъсад ичюн кыараманджа курештилер. О девирде бизим дивизия он секиз кере Алий Баш Командалыкынынъ тешеккюрини алды ве «Варшаванынъ азат олунгъаны ичюн» медалинен мукафатланды.

Шанлы Совет Ордусы бутюн джебэлерде уджюмни девам этмекте. Энди немселернинъ енъиледжегине ич шубе ёкъ. Сердар Жуковнынъ ёлбашчылыгъы алтында 1, 2, 3-нджи Белорусие джебэлери биринджи Балтыкъ флоты иле бирликте кыатты урушларнен немсе аскерлерини буюк гыайыпларгъа огъратып, кунбаты тарафкъа айдадылар. 1944 се-

неси июль 18-де биринджи Белорусие джебэси генерал К. К. Рокос-совскийнинъ командалыгъы алтында мемлекетимизнинъ сынъырларын-дан кечип, Польша топрагъында эвеля Хельм, сонъра июль 23-те Люб-лин шеэрини азат этти. Люблин шеэринде Польшаны азат этюв халкъ комитети мейдангъа кетирильди.

Бу вакъытта 16-нджы ава ордусына табий олгъан бизим биринджи гвардиялы кырыджы ава дивизиямызнынъ полклары Люблин шеэри этрафындаки аэродромларда, дивизиянынъ штабы ве сиясий болюги исе Свидник деген поляк коюнде ерлешти. Аскерлеримиз душман пе-шинден кеткенде, фашист айдуллары эалиге не къадар хиянетлик, джанаварлыкъ япкъанларыны, не къадар бала-чагъаны, къартларны, яшларны ольдюргенлерини, чокъусыны Германиягъа къуллукъкъа алып кеткенлерини, халкъ ходжалыгъыны дарма-дагъын эткенлерини корь-дилер.

Люблин шеэри беш йыл фашист баскъынджылары къолунда олып, олар, эр ердеки киби, мында да буюк джинаетлер япкъанлар. Немсе-фашистлери бу шеэрден еди-секиз километр месафеде Майданек деген ерде буюк бир арбий лагерь — олюм лагерини мейдангъа кетиргенлер. Мында бир бучукъ миллиондан зияде адамны хорлап, эзнетлеп оль-дюргенлер.

Дивизиямызнынъ сиясий болюгининъ тевсиесинен фашистлернинъ Майданекте япкъан джинаетлерини косътермек ичюн дженкчилерни онъа алып бардыкъ. Махсус айырылгъан буюк мейданда сыра-сыра къазыклар къакъылгъан. Лагерь бир къач къат тикенли тель къора-ларнен сарылгъан. Белли бир месафеде къаравуллер ичюн буюк къул-лелер ясалгъан. Бундан гъайры махсус бараклар ве дигер ходжалыкъ биналары къурулгъан. Цементтен ясалгъан буюк бир бина «амам» деп адландырылгъан. «Амамнынъ» ичине кирсенъ, онынъ четлерине буюк демир чапчакълар ерлештирилген. Бинанынъ ичинде вагончыкъ-лар ичюн демирёл япылгъан. Бу олюм камерасына бир кереден эки бинъ — эки бинъ беш юз маъбюсни кирсетелер, чапчакълардан богъ-уджы газ йибериб беш-еди дакъыкъада бутюн кирсетильген адамларны газнен богъуп ольдюре экенлер. Бундан сонъ олюлерни вагончыкълар-гъа толдуруп, этрафында махсус къурулгъан собаларда якъалар. Фашистлер эр кунъ бинълернен адамларны гъайып этип, иште, бойле ёлнен япкъан джинаетлерининъ устюни орьте экенлер.

Джеллятлар мабюслерни олюм камерасына кирсетмезден эвель башта оларны союндыралар. Къадынларнынъ исе сачларыны кеселер. Биз баргъанда «амам» собасында даа янып битмеген юзлернен дже-сетлер ята эдилер. Азбарда ясалгъан эки буюк платформада къарар-нен миллиондан зияде къадын, бала ве эр кишилернинъ аякъкъаплаы обалангъан. Аякъкъаплаарнынъ бир талайыны мабюслерге тамирлетип Германиягъа ёллагъанлар.

Майданек концлагери мейдангъа кельген ильки вакъытларда фа-шист джанаварлары ольдюрильген адамларны сексен-юз метр узакъ-лыкъта, секиз-он метр кенъликте ве шу къадар да теренликте къазыл-гъан чукъурларгъа комьгенлер. Совет Ордусы бу ерлерни азат эткен сонъ, фашизмнинъ джинаетлерини дюньягъа косътермек ичюн маъбюс-лер комюльген чукъурларнынъ бир якъыны ачырдылар. Къат-къат къаланып яткъан джесетлерни корьгенде, эр кеснинъ юреги дертке толып ташты, душмангъа къаршы нефрет даа зияде артты, олар фа-шизмни темелинден ёкъ этмеге, бу къурбанлар ичюн интикъам алма-гъа ант эттилер.

Фашист Германиясы бир чокъ ерлерде даа адам ольдюрюв фабри-калары къургъанлар. Ялынъыз Бухенвальд, Дахау, Освенцим, Майда-некте секиз миллиондан зияде адамны ольдюрдилер. Бу ерлерни зия-ретке кельгенлер, фашизмнинъ не олгъаныны амелий оларакъ бир даа корьдилер...

1, 2, 3, 4-нджи Украина джебэлери къатты уджюмлер саесинде

Украинаны азат этип, 1944 сенесининъ август айында Румыниянынъ пайтахты Бухаресттен душманны айдап чыкъарды. Антонесконунъ акимieti йыкълды, бутюн Румыния топрагъы азат нефес алды. 1944 сенеси сентябрь 5-те аскерлеримиз Болгарияны азат этип башлады, сентябрь 9-да булгъар халкъы, ишчи партиясынынъ ёлбашчылыгъы алтында монарх — фашист диктатурасыны йыкълты, акимiet халкъ джебёсининъ къолуна кечти. Олар сентябрь 16-да энди Германиягъа къаршы дженк илян этилер. Коммунист партиясынъ ёлбашчылыгъы алтында фашизмге къаршы учь йыл арекет эткен Югославия халкъы октябрь 20-де азатлыкъ ордусынен бирликте Югославиянынъ пайтахты Белград шеэрини, айны шу вакъытта Кызыл Орду-мыз Финляндияны, сонъра Норвегияны азат этилер. Октябрь айында Тисса ве Дунай озенлери арасында ерлешкен немсе аскерлерини тар-мар этип, Венгрия топрагъыны да фашизм истибдадындан къуртарды. Декабрь айында немсе аскерлерининъ буюк кысымы къамачавгъа алынды, кучлю дженкleshюден сонъ Будапешт шеэри душмандан азат этилды. Нетиджеде, Венгрия миллий укюмети немселерге къаршы дженк илян этти. Айны шу сененинъ октябрь айында Совет Ордусы Карпат дагъларындан кечип, Чехословакияны немсе-фашист айдутларындан темизледі.

Бойлеликнен, шанлы Совет Ордусы бир чокъ Европа мемлекетле-рининъ халкъларыны да фашизм панджасындан, зулумындан къур-тарды. Коммунист партиясы, Совет укюметининъ макъсады шу мем-лекетлернинъ халкъларына озьлери истеген сербест девлет къурумла-рыны мейдангъа кетирмеге ярдым этюв эди. Аскерлеримизнинъ вазифеси сонъ дередже мукъаддес, алидженап. Буны анълагъан халкъ-лар Кызыл Ордуны буюк самимietнен, сыджакълыкълнен, урьмет ве алгъышнен къаршыладылар. Олар Совет Ордусыны — озьлерини фа-шизмден къуртарыджылар деп билди ве янълмадылар. Тарих буны айдын-ачыкъ тасдыкълды.

1944 сенеси июнь 6—7-де Англия ве АКъШ, Ламанш богъазындан кечип Франциянынъ Нормандия топрагъына десант тюшюрди, фран-сыз партизанларынынъ ярдымынен Парижни алдылар. Затен 1944 се-несининъ сонъунадже бутюн Францияны, Бельгияны ве Голландия-нынъ бир кысымыны азат этилер. Бойлеликнен, совет халкъы чокъ-тан беклеген, фашист Германиясына къаршы экинджи джебё ачылды.

Совет Ордусы душманнынъ «Висла», «Меркез», «Шималь», «Дже-нюп» деген арбий группаларыны тар-мар этти. Бойлеликнен, тек совет топрагъыны дегиль, айны заманда, бир сыра Европа мемлекетле-рининъ топракъларыны да азат этип, Нарев, Висла, Одер ве Нейсе озенлерине чыкълтылар.

1945 сенеси апрель 20-де Кызыл Орду догърудан-догъру Бер-линге атеш ачты. Биринджи Белорусие ве биринджи Украина джебё-лери душманнынъ бутюн мукъавеметини сындырып, акърансыз уруш-ларда фашистлерни тар-мар этип, Берлинге кирдилер. Берлин ичюн олгъан урушларда Совет Ордусы душманнынъ етмиш пияде, он эки танк ве он бир моторлаштырылгъан дивизияларыны тар-мар этти. Душманнынъ 480 бинъ аскер ве офицерини эсирге алды. Айны заман-да бинъ беш юз элли танк, дёрт бинъ беш юз самолёт, он бир бинъге якълан топ ве миномётны къолгъа кечирди. Гитлер командалыгъы-нынъ бутюн планлары темельден йыкълды. Оны тиз чёкмеге меджбур этти. Оларгъа, теслим олмакътан гъайры чаре къалмады.

1945 сенеси майыс 8-де Берлинде Советлер Бирлиги, Америка, Англия ве Франция арбий кучьлерининъ алий командалыкъларынынъ векиллери огюнде, генерал-фельдмаршал Кейтель фашист Германиясы бир сёзсиз теслим олгъаны акъкъындаки весикъланы имзалады. Бойле-ликнен, Совет Ордусы озюпинъ аякъдашларынен бирликте фашист Германиясынен олгъан экинджи джан дженкинни тарихий гъалебенен екюнледи.

Фашист Германиясы башлагъан экинджи джан дженки, элли

1945 сенеси майыс 11. Кызылбайракълы Сталинград-Берлин кырыджы самолётлар дивизиясынынъ командирлери ве учуджылары Рейхстаг огюнде. Учюнджи сырада, солдан биринджи Абселям Ислямов.

беш миллиондан зияде адамнынъ омюрини алып кетти. Дженкиннинъ бутюн агъырлыкъларыны, зорлукъларыны эсасен совет халкъы корил-кечирди, энъ чокъ гъайыпкъа огърады, озюнинъ йигирми миллиондан зияде огъул ве кызларыны гъайып этти.

Экинджи джан дженки йылларында ольгенлерни, яралангъанларны ве эсирге тюшкенлерни кышып эсаплагъанда, фашист Германиясы 13,6 миллион адам гъайып этти. Онынъ ялынъыз совет-герман джебэсиндеки гъайыбы он миллион адамны тешкиль этти. Душман озъ авиациясынынъ дёртте учъ кысымыны, танк ве артиллериянынъ эсас кысымыны шаркъ джебэсинде гъайып этти. Шанлы Совет Ордусы фашист Германиясынынъ ве онынъ аякъдашларынынъ 607 дивизиясыны тар-мар этти.

Совет аскерлери Европа ве Асиянынъ он эки мемлекет топракъларында душмангъа къаршы дженк этти. Къатты урушлар нетиджесинде 147 миллион эалиси олгъан 2200 000 мурабба километр мейданны фашист арбий кучълеринден азат этти. Ялынъыз Польшанынъ ве Чехословакиянынъ азатлыгъы ичюн юз бишьлернен совет аскери кър-бан кетти.

Улу Ватан дженкинде бизим къараман учуджыларымыз, аваджюмине къаршы мудафаа кысымларымызнен бирликте, душманынынъ он бишьлернен самолётыны урып тюшюрдилер. Бу джесюрликлери ичюн эки бишьден зияде учуджымыз орден ве медаллернен мукафатланды. Эки бишь дёрт юз йигирми учуджыгъа Советлер Бирлиги Къараманы унваны берильди. Айны заманда, алтмыш беш учуджыгъа эки дефа Советлер Бирлиги Къараманы, Кожедуб ве Покрышкин аркъадашларгъа исе учъ дефа Советлер Бирлиги Къараманы унваны берильди.

Бу вакъытларда бизим биринджи гвардиялы кырыджы Кызылбайракълы Сталинград дивизиямызгъа Юкъары Совет Президиумынынъ Ферманына бинаэн Берлин дивизиясы ады берильди. Бойле ад берилюви, бизим дивизиямызнынъ Сталинграддан Берлингедже олгъан къараманане ёлуны косътерюв ичюн гъаст мунм эди. Дивизиянынъ эркияны орден ве медаллер, эм де махсус тэсис этильген «Берлиннинъ

алынгъаны ичюн» ве «1941—1945 сенелери Улу Ватан дженкинде Германия узерицен гъалебе къазанув ичюн» медаллеринен мукафатланды. Энъ корюмли учуджылардан ве техниклерден ибарет бир группа аркъадашларымыз Ватанымызнынъ юреги, Москвада отькерильген Гъалебе парадында иштирак эттилер.

Шимди, барышыкъ куньлеринде, кечкен о дженклерни хатыргъанда озь-озюнье тааджиПЛенесинъ. Дженк вакъытында «къыйын», «агъыр», «къоркъунчлы» деген сёзлерни ич бир вакъыт ишитмедик, бильмедик. Дженкнинъ энъ агъыр куньлеринде гитлерджи айдутлар мукъаддес топрагъымызны таптагъан вакъытларда биле ич кимсе башыны эгмедиди, эр кес гъалебеге инана эди.

Биз Улу Ватан дженкинде чокъ адамларымызны гъайып эттик, олар Ватан ичюн къурбан кеттилер. Шимди оларнынъ косътерген къараманлыкълары мисалинде яшларны тербиелемек керекмиз.

Дивизияда партия тешкилятынынъ сафы турмадан осьти. Бутюн эскадрильяларда, къысымларда илькинги партия тешкилятлары мейдангъа кетирильди. Олар учуджылар, техниклер арасында сиясий-тербиевий ишлерни даа зияде арттырды, нетиджеде дивизия эркъанынынъ бирдемлиги, дженкяверлиги юксек семерели олды.

Комсомол даима партиянынъ эсас резерви, садыкъ ярдымджысы оларакъ дженк йылларында аджайип къараманлыкълар косътерди, гъаевий-сиясий аятта корюмли ер тутты. Олар марксизм-ленинизмнинъ гъалебе эльде этив талиматыны джиддий менимседилер, уйкен не-сильнинъ революцион, дженкявер аьанелеринен ватанпервер ве интернационалистлер олып иш корьдилер.

Дивизиянынъ бутюн полкларында, эскадрильяларында комсомол тешкилятлары олып, олар партия тешкилятлары ёлбашчылыгъы алында дженкявер ишлерде даима илери сафларда булундылар. Комсомоллар фашистлернен олгъан къанлы дженклерде батырлыкъ, къараманлыкъ косътердилер. Меселя, Курск кемеринде урушлар башламаздан эвель бутюн полкларгъа, айны заманда 54-нджи гвардиялы полккъа янъы учуджы яшлар группасы кельди. Олар арасында комсомол азасы И. С. Поляков бар эди. Бир къач куньден сонъ къатты урушлар башланды. Поляков секизинджи кере ава урушында иштирак эткенде фашистлернинъ къырыджы самолётыны ве бир де бомбалайыджы самолётыны урып тюшюрди. Онъа бу джесюрлиги ичюн Советлер Бирлигининъ Қыраманы деген юксек унван берильди. Айны шу куньлерде «Комсомольская правда» газетасы озюнинъ баш макъалесинде: «Душмангъа къаршы И. С. Поляков киби курешмек керек» деп язды. Шубесиз дженк девиринде комсомолларнынъ, умумен яшларнынъ алидженап, ватанперверлик ишлери акъкъында пек чокъ мисаллер кетирмек мумкюн. Комсомол даима партиянынъ энъ садыкъ, дженкявер резерви эди ве ойле де олып къалды.

Қъоджаман мемлекетимизнинъ бутюн ерлеринде олгъаны киби, 1418 гедже-куньдюз фашист айдутларына къаршы дженкте иштирак эткен узундан-узакъ дженк ёлларыны кечкен совет аскерлери эр ерде митинглер, топлашувлар отькерип, гъалебени тантаналы суретте, буюк къуванч ве шадлыкънен къайд эттилер. Бу вакъытта халкъ арасында энъ зияде джайрагъан «Гъалебе» сёзю эр кес ичюн азиз, мукъаддес бир сёз олды. Дженк ёлларындан отькен аскерлер, энди тынч омюр башланды деп, озьлерининъ эвлерине къайтмакъны, озь аятларыны бир даа янъыдан башламакъны тюшюне, затен бутюн мемлекет бу кунни беклей эди.

1945 сенеси июнь 22-де, яни гъалебе къазанылгъанындан бир бу-чукъ ай кечкен сонъ миллионларнен совет аскерлери эвлерине къайттылар. Бу вакъытта бизим биринджи гвардиялы Қызыл Байракъ орденли Сталинград-Берлин адыны ташыгъан къырыджы авиация дивизиямыз Берлин алынгъандан сонъ Нойбранденбург шеэри этрафын-

даки аэродромларгъа ерлешти. Бу шеэр Берлинден эки юз километр месафеде, шималий-гъарбда ерлешкен. Дивизия штабы ве сиясий болюги бойле тынч шараитте бутюн полкларда сиясий ве техникий окъууны, медений ишлерни тешкиятландырмагъа тырышты.

О вакъытларда юкъарыдаки сиясий идарелернинъ косътеришлери боюнджа, Совет Ордусынынъ бутюн кысымларында, офицерлер топлашувлары кечирильди ве даимий реислер сайланылды... Дивизиямызынынъ бойле небеттеки топлашувында мени офицерлер топлашувынынъ даимий реиси ве манъа муавин оларакъ дивизия штабы начальнигининъ ярдымджысы, оператив болюкнинъ башлыгъы, подполковник А. С. Далиевскийни сайладылар. Хусусан бизлер дженктен сонъки девирде офицерлернен алынып барылгъан медений ишлерни даа зияде джанландырдыкъ. Бутюн революцион байрамларны, тарихий куньлерни тантаналы суретте къайд этюв, чешит мевзуларда лекциялар окъув, офицерлер ичюн акъшамлар тешкиятландырувы аныанеге чевирдик. Акъшамларда пьесалар къойылды, концертлер берильди. Айны заманда Берлинге, Потсдамгъа ве дигер ерлерге кезинтилер тешкиятландырылды.

Бутюн арбий кысымлардаки киби, ишлер бизим дивизияда да барышкъ девир программасы муджиби девам этти. Энди техниклерден, оружейник ве приборджылардан бир кысымы, озьлерининъ алидженап вазифелерини эда эткен сонъ, озь къоранталарына къайттылар. Дивизия бу аркъадашларны буюк урьметиле тантаналы суретте озгъарды.

1945 сенесининъ декабрь айында дивизиянынъ командири Сухорябов аркъадаш мени узурна чагъырды ве юкъары арбий тешкияттан кельген эмирни окъуды. Анда Берлинден Ватанымызгъа къайтаджакъ арбийлер эшелонына меним башлыкъ этип тайинленгеним язылгъан. Мен эмирде косътерильген вакъыт муджиби Берлинге бардым. Аскерлерни ордудан эвлерине ёллап ишлеринен мешгъуль олгъан болюк башлыгъына кирип, онъа озюмнинъ кельгенимни билдирдим ве манъа дивизиядан берильген весикъаны онъа такъдим эттим. Болюк башлыгъы меним иле бираз субетлешти. Бизни алып кетеджек поезд азыр экенини ве манъа ярдымджы оларакъ дёрт офицер тайинленгенини сёйледди. Оларны чагъыртып, меним иле таныш этти. Эшелонда 2600 адам кетеджек. Оларгъа ёл паралары ве эрзакъ берильди. Эр кес озь вагонларына ерлешти. Манъа: «Совет девлетни сынъырына чыкъкъан сонъ, сизлерге, озь сымарышынынъ боюнджа куньде учь кере сыджакъ аш бериледжек, дедилер,— сизнен кетеджеклернинъ джедвели мына, энди барып, эр шейни къабул этинъиз!»

Озь мемлекетимизге кирген сонъ, элимиз догъмуш къорантанынъ балалары киби олдыкъ. Куньде учь кере сыджакъ аш берильмекте. Эр кес къатты низамгъа риает этмекте. Усть-башларымыз темиз. Халкъ бизлерни корип, севине.

Энди озь топрагъымызны бойлап кетемиз, эр кес бизни озюнинъ тувгъаны киби къаршылай. Шубэсиз, вакъыт агъыр. Халкъымыз ач, чыплакъ олса да, партиянынъ чагъырувынен фашист айдутлары тарафындан харабеге чевирильген халкъ ходжалыгъымызны тиклемек ичюн эллеринден кельген бутюн ишлерни япалар, гъайретнен чалышалар. Демирёл боюнда корюльген койлер, шеэрлер хайн фашист баскъынджылары тарафындан бозулгъан. Оларнынъ панджалары токъунмагъан ич бир ер ёкъ.

Ёл девамында вагонларда тайин этильген агитаторлар вастасынен аскерлерге душманнынъ мемлекетимизге ве халкъымызгъа япкъан бутюн хайнликлери акъкъында субетлер откеремиз.

Къыскадан айткъанда, эшелонымыз он дёрт кунь дегенде тайин этильген ерге келип этти. Низам бозгъан олмады. Эр кес вакъыты кельгенде самимий сагълыкълашып, бизлернен айрылып озь шеэринен, тувгъан ерине джонеди. Харьков шеэринде сонъки арбийлерни дагъытып битирдик. Бундан сонъ мен офицер аркъадашларымнен сагълыкъ-

лашып, Павлоград шеэрин кеттим. Дженк вакъытында къорантам бу шеэрден мектеп иле бирликте Челябинскке кочюрильген эди. Бу ерлер фашистлерден азат этильген сонъ, къадыным Алиме балаларны алып, дигер бир чокъ къоранталарнен берабер Челябинсктен Павлоградкъа къайткъан. Бу хусуста озюнинъ мектюплеринде мени хабердар эткен эди. О себептен мен догъру Павлоград шеэрин кельдим, буюк къуванчнен озюмнинъ севимли къорантамнен корюштим.

Павлоград шеэринде бутюн истисал оджакълары, мектеплер, хастаханелер, медениет оджакълары, буюк биналар ве эали яшагъан бир чокъ эвлер йыкъылгъан, якъылгъан. Мен кельгенде шеэр сокъакъларыны темизлей, дигер ерлерден кельген ярдымджыларнен бирликте шеэр эалиси Павлоградны янъыдан къура эди. Мен базы танышларымны корьдим. Шеэр партия комитетине кирдим. Олар шу куньлерде олгъан къыйынлыкъларгъа бакъмадан, биринджи невбетте эвакуацияда олгъан къоранталаргъа эллеринден кельген ярдымларыны косътере эдилер.

Мен Нойбранденбург шеэринде олгъанда, дивизиямыз башкъа шеэр тарафларгъа авушаджагъы акъкъында ишиткен эдим. Шу себептен Берлинден Ватангъа къайтаджакъта сиясий болюкнинъ хадимлерине къаерге авушкъанлары акъта манъа бильдирмелерини риджа эткен эдим.

Бир кунь Павлоградкъа меним адыма капитан Литвинюктен мектюп кельди. Мектюпте, дивизиямыз Ватангъа авушаджагъы ве мен догърудан-догъру дивизиямызгъа кетмек кереклигим языла. Мен къорантамны алып текрар Германиягъа къайтмай, мында кельдим. Акъикъатен бизим дивизиямызнынъ полклары энди мында кельгенлер. Бир къач куньден сонъ мында дивизиянынъ бутюн команда эркъаны топланды.

Бу ерлерде эр кунь ягъмур ягъа, чокътан-чокъ голлер бар, этраф дагълыкъ, авасы пек дымлы.

Мен, бир къач айдан сонъ, арбий округнынъ сиясий болюгине ариза яздым, мени ордудан азат этмелерини риджа эттим. Чокъ вакъыт кечмедим, джевап кельди. Мектюпте аризаны Москвадаки Совет Ордусы ве Арбий-Денъиз Флоты комиссарлыгъынынъ Баш сиясий идаресине язмакъ кереклигини бильдирдилер. Мен ойле яптым. Бир къач куньден сонъ генерал Телегинден мектюп кельди. Мени Москвагъа чагъырдылар, аризам боюнджа Совет Ордусындан азат этип, къолума махсус ёлланма берип, ВКП(б) Меркезий Комитетининъ агитация ве пропаганда болюгине ёлладылар.

Меркезий Комитетте пропаганда болюгининъ мудирини мени пек яхшы къабул этти. Тафсилатлы субеттен сонъра Меркезий Комитет манъа Озбекстангъа партия ишине кетмемни тевсие этти. Мен разы олдым.

Озбекстан Компартиясы Меркезий Комитетининъ пропаганда ве кадрлар боюнджа секретарларынен корюштим. Олар менимнен самиметли субетлештилер ве мени Самаркъанд область партия комитетине агитация ве пропаганда болюгининъ мудирини оларакъ ёлламакъ фикирине кельдилер. Бойлеликнен, 1946 селесининъ ноябрь айында Самаркъандкъа кельдим.

Самаркъанд область партия комитетининъ секретарларынен корюштим. Кельген кунюмден ишке кириштим.

Озбекстан акъкъында эвеллерде чокъ яхшы хаберлер ишиткен, атыта Кърымда оджалар техникумында озбек яшларынен берабер окъугъан олсам да, бу аджайип, къадимий ве, айны заманда, яш диярны биринджи кере корьдим.

(Девамы бар).

ТИЛЬНИНЪ ЗЕНГИНЛИГИНИ САКЪЛАМАЛЫ

Теркибинде «эджнебий, ябаний» сѣзлер олмагъан ич бир тиль ёкъ. Онынъ себеби халкълар арасындаки сиясий, икътисадий, ичтимай, тарихий ве медений мунасебетлер ве озъара алякъалардыр. Бизим тилимизге де юз йыллар эвельси арап ве аджем сѣзлери киререк, онда къануний ер алдылар. Халкъымыз оларнынъ эксериетини озъ ана тилимиз сѣзлери деп биле.

Лякин базы аркъадашлар ара-сыра матбуатта, меджлислерде чыкъышта булунып, тилимизни арап-фарс сѣзлеринден темизлевни талап этелер. Бу темизленильген ердеки бошлукъны исе насыл толдырмакъ мумкюн оладжакъыны тюшюнмейлер. Бу, затен, замане тильшнаслыкъы ноқтаи назарындан ич ёл бериледжек ал дегиль. Къалем эрбаплары бу меселеге сонъ дедже сакътлыкъ иле янашмакъ кереклер, чюнки олар халкънынъ муреббиси, оджасы сайылалар. Эгер биз, о, я да бу сѣз анылашылмай деп, тилимизни къырпалай берсек, тиль байымаз, корюмлемез, аксине, фукъарелешир, корюмини-корюмини гъаип этер. Асыл бунъа акъкъымыз да ёкъ. Анылашылмагъан сѣзлерни исе сорап, билип огренмек, аныламакъ керек. Озь тилини огренем, билем деген адам — огренир, билир, лякин бунъа джиддий ниет ве гъайрет керек. Ама бизде ойле адамлар бар ки, эвлеринде биле озъ балаларынен ана тилинде лакъырды этмейлер. Эдебий тильни сербест аныламакъ ичюн даима окумакъ, ана тилинде чыкъкъан газета, журнал ве китапларнен меракъланъ, таныш олып турмакъ лязим.

Иште, сизге шойле бир мисаль. Бизим маалледе яшагъан бир-эки къомшу, аныламаймыз деп, «Ленин байрагъы» газетасыны окумай эдилер. Мен оларгъа бир-эки ай дамий суретте, эр кунъ газетанынъ эр нухасыны окумаларыны, газетада басылып тургъан лугъатларны кесип, яхут бир къалын дефтерге тертипнен язyp алмаларыны тевсие эттим. Газета, журнал окугъанда лугъатны янынъызда тутыныыз, тильни насыл огренип, алышып кеткенинъизни озюнъиз дуймай къалырсынъыз, дедим. Адамлар меним айткъанларымны яптылар. Энди эр шейни окуйлар ве анылайлар. Бунынъ ичюн шимди манъа тешеккюр айталар.

Тилимиз анылашылмай, андаки арап-

фарс сѣзлерини анылашылгъан сѣзлернен дентъштирейик дегенлерге шуны айтмакъ мумкюн.

Меселя, гъает зенгин рус тилинде биле пек чокъ франсыз, латин, тюркий ве саире эджнебий сѣзлер булуналар. Рус тилине ялынъыз тюркий тиллер саесинде онларнен сѣзлер киргенлер: арба, аркан, атаман, арбуз, базар, баштан, башка, башлыкъ, буран, бурав, буза, казан, каравул, кумач, сундук, сарай, чабан ве иляхри. Лякин рус тилинде бу сѣзлер къулланылмагъын, яхут оларны чыкъарып ташлайыкъ, тильни темизлейик деген шей ич кимсенинъ акъылына кельмей. Чюнки эр бир тильге башкъа тиллерден сѣзлер кире биле, бу — тиль инкишафынынъ умумий къануныдыр.

Базы сѣзлер анылашылмай деп, о сѣзлерни тилимизден чыкъарып атмакъ истегенлер эр миллетнинъ бутюн залиси озъ эдебий тилини бутюнлей биле ве анылай деп тюшюнселер, янылашалар. Ойле ал ёкъ. Эдебий тильни кереги киби огренмек, бильмек истегенлер, озъ ана тилинде газета, журнал ве китапларны дамий суретте окумакъ кереклер.

Экинджи меселе шунда ки, тильдеки сѣзлернинъ пейда олувы, келип чыкъувы тарихына да бакъмакъ керек. Чюнки базы сѣзлер тарихнен, тарихий амиллернен, вакъиаларнен сыкъы багълы олалар. Демек, тильнинъ бу джизти тарихны сакълав ве оны огренювде де буюк эмиетке малик.

Сѣзлернинъ затен, инсан киби, бири аз яшай, дигери чокъ. Вакъыты кельсе, сѣз де эскирип, арханизмге чевириле биле. Шунынъ озюнде биле, оларны бутюнлей тильден чыкъарып ташламакъ догъру ола бильмез.

Сѣзлернинъ бир тильден дигерине, бир диярдан башкъа дияргъа кечюви тарихы чокъ меракълыдыр. Бизим тилимизде, хусусан эдебий тилимизде арап ве фарс сѣзлери чокъ. Фарс сѣзлери умумен аиле турмышында, лакъырды тилинде чокъча къулланыла. Меселя, абдест, эмбар, арзу, багъ-багъча, барабер, бедава, бахшыш, бахтияр, базар, бостан, пельван, пенджере, панджа, пешкир, пештимал, пешман, чаршаф, долап, дукан, душман ве иляхри. Бир чокъ адларымыз фарсиджедир. Меселя, Диявер, Сервер, Гу-

лизар, Гульшен, Гульзаде, Гульджиан ве башкъалар. Адларымызнынъ исе 50—60 файзыны арапча сёзлер тешкиль этелер. Озбек, туркмен, къазах, азербайджан ве дигер тюркий тиллерде де айны бойледир. Буны исбат этип отурмагъа ич аджет ёкъ.

Башкъа тиллерден кельген сёзлернинъ эксериетини, адети узре, адамлар анылайлар ве табийи озы ана тили сёзлеримиз деп билелер. Эм догъру япалар. Чюнки тильге кирген, менимсенилген, кениш суретте къулланылган эр бир «эджебий-ябий» сёз шу тильде озы ерини ишгъаль эте, онынъ теркибине кирип къанунлаша ве шу тильнинъ сёзю олып къала. Ойле олып кельген ве ойле де олып кетеджек. Бу — земане тиль инкишафынынъ эсас къанунларындан биридир.

Уйкен несиль зиялыларынынъ хатиринде олса керек, латин элифбесине кечилежек девирде тилимиздеки «ят» сёзлерни денъиштирмек макъсадынен автомобильге — «озю кетер», самоваргъа — «озю къайнар», кыызгъа — «тоташ», огълангъа — «боташ» ве иляхри уйдурма сёзлери теклиф этилген эди. Бойле джержан о вакытларда Украинада да олып кечкен эди. Олар да автомобилни — «самопер» (сам прёт), калошны — «мокроступы» ве дигер сёзлерни бунъа бенъзер сёзлернен денъиштирмекни теклиф эткен эдилер. Ама ойле тешеббюслерден ич бир файдалы нетидже чыкъмады.

О девирдеки бу джержан акъкъында «Йылдыз» журналынынъ 1981 сенесининъ 6-нджы санында Усеин Бекировнынъ «Эски кунъделиклерни къарыштыргъанда» серлевалы макъалесинде язылган эди. Бойле тешеббюслернинъ насыл нетиджеленгенини шу макъаледен окъуп бильмек мумкюн.

Тилимиз хусусында сёз кетер экен, фурсаттан файдаланып, шуны да къайд этмекни зарур таныйым. Бизим тилимизде

эки шиве — ялы бою ве чёль шивелери мевджут. Халкъымыз бу эки шивени де яхшы анылай. Ама языджыларымызнынъ эксериси, ничюндир, бу эки шиведеки бир чокъ зенгин маналы, азнкли, гузель терминлерни, ибарелерни къуллауудан къачыналар. Нетиджеде, баыларынынъ эсерлери тиль джиэтинден фукъаре, бири-бирини текрарлагъан, бири-бирине бенъзеген шаблон, ресмий тильнен язылган алда догъалар. Бу ал оларнынъ тасвир имкяныны, бедийлигини ве окъуйыджыгъа тесир кучюни сонъ дередже эксильте. Менимдже, языджылар, ери кельгенде, бу эки шивенинъ термин зенгинликлеринден (маналы сёзлеринден), ибаре мамюртигинден файдаланмакъ кереклер. Бунынъле олар эм озьлерининъ тасвир имкянарыны кенишлетир, эм эсерлерининъ бедий севиедини юксельтир, эм де тилимизни даа зияде зенгинлештирилелер.

Ана тильни, хусусан эдебий тильни яхшы огренмек, менимсемек ичюн кениш окъуйыджылар кутълесине татар тили лугъаты гъает зарурдыр. Онынъ ичюн шимди бизге энъ керекли шей — мукеммель татар тили лугъатыдыр. Ама лугъат мейдангъа келювини беклеп, бир шей япмай отурмакъ олмаз. Нешир этилген бедий эсерлерни, басылган чешит макъалелерни сербест окъумакъ, аныламакъ истегенлер газета ве журналны джиддий ве даимий суретте окъумакъ кереклер. Айны заманда, «Ленин байрагъы»нда чыккып турган лугъатларны бир ерге топлап, тертипке къойып, олардан да файдаланмакъ керек. Эр шей истекке ве джиддийетке, сабыр ве идракке багълы.

Тиль инкишафыны тедкъикъ этмеге, онынъ зарур меселелерини чезювге киришмек истегенлер бу саада белли бир ильмий малюматкъа малик олмакъ ве тилимизнинъ инкишафы хусусында эр анги фикирни ве теклифни билип ве эсаслы суретте ортагъа сурьмеге ве чезмеге икътидарлы олмакъ кереклер.

Емек ве сагълыкъ

Инсан емеги тарихында, табиятнынъ башкъа адиселериндеки киби, тюрлю джерьянлар бар. Эр бир къабиле, яхут халкъ сейяреининъ не еринде яшаса-яшасын, озюнинъ емегини йыллар девамында табий имкянларгъа коре, шу ерде мевджут васыталардан файдаланып тертип эте. Янъы-янъы къыталарнынъ кешфи исе гъыдалы мадделернинъ мыкъдарыны арттыра. Америкадан Европагъа къартоп ве къаве, Асиядан Америкагъа шекер къамышы кетирилди. Арабстан ве Колумбиядан къаве, Индстан чайы бутюн дюнъягъа даркъады. Мемлекетлер ве къыталарнынъ алякъалы саесинде емек маллары алып-берювлер кенишледи. Бунгъа бакъмадан, эр ерде яшагъан адамларнынъ емеклери анъаневий махсулат — миллий ашлар эсап этилелер. Башкъа тюрлю олувы да мумкюн дегиль. Адам озюнинъ аятий фаалиети ичюн, эсасен, яшагъан ерининъ имкяниетинден файдалана. Сонъки вакъытларда бутюн къыталарда адамнынъ емеги, зиядесиле онынъ ашайт тертиби акъкъында чокъ языла, чешит теъсиелер бериле.

Шимдики шарайтта арекетчен, махсул яратыджы шахс олмакъ меселеси гъает муим. Инсан ишнини техника япкъан девирде, адам энди озю ичюн алышыкъ омюр тарзыны денъиштирип, янъы шарайтке уйгъун алда яшап олурмы? Эр джанлы небатат тек фааль ве макъсадкъа уйгъун арекет саесинде яшая биле. Эгер биз яшамакъ истесек, шубэсиз, аят бизни бунгъа меджбур эте билер. Насыл ёлнен? Омюр тарзыны денъиштирюв ёлуненми? Биз буннынъ ичюн муче зайыфлыгъыны енъмек, емек тертибини мыкъдар ве кейфиет джизтинден гъайрыдан тизмек керекмиз. Бу ерде сёз ялынъыз аш ашав вакъыты акъкъында дегиль де, эмек хусусиетини ве яшайыш имкяны, кунъделик емеклернинъ даимийлиги, къуветнинъ сарф олувы, вуджуткъа янъы къувет келип къошулувы устюнде кете. Эвеллерде, хусусан инкишаф этеяткъан мемлекетлерде, медицина хадимлери емек этишмеюви ве ачлыкъ себебинден асыл олгъан хасталыкъларны тедавийлевнен мешгъуль олгъанлар алда, шимди емекнинъ чокълугъындан асыл олгъан хасталыкъларны тедавийлевнен огърашалар, дей доктор Мейер. Биз, инсанларнынъ шимдики девир аят тарзы ве емеги акъкъында айтувдан эвель, чешит джогърафик ерлерде насыл емек истималь этильгени хусусында икяе этип кечмек истеймиз.

Бир вакъытларда Америго Веспуччи Испания къыралына шу сёзлернен мурджаат эткен: Канар адаларында адамлар сербест яшайлар, пек аз хасталаналар, осюмлик тамырларынен тедавийленелер, 150 йыл омюр сюрелер. Олар озъараларында давалашмайлар, бири-биринен къавгъа эткенлери ич де корюмей. Олар истеген вакъытларында, атыта гедже биле ашайлар. Емеклери — осюмлик тамырлары, мейва, балыкъ ве эт. Юрюшлери ве чапувлары енгиль, атыта къадынлар пек яхшы чапа ве ялдайлар. Темиз-пак юрелер.

1812 сенеси Наполеонны, мудафааджы аскерлернен берабер, Дженобий Атлантикадаки Тристан де Кунья адасына кетирелер. Баягъы вакъыт кечкен сонъ Наполеонны алып кетелер, ама аскерлерини унутып къалдыралар. Баягъы вакъыттан сонъ дженюпке кеткен бир геми бу адада токътай. Денъизджиликер мында сагълам яш ве къарт эркеклерни расткетирелер. Олар Наполеон иле кетирилип, сонъра къалып кеткен франсызлар олгъаны анълашыла. Адада къадынлар олмагъанындан, эркеклернинъ риджасынен дженюбий Африкадан къадынлар кетирилиген. Адада аиле бойле пейда олгъан.

Олар ичюн етмиш яш орта чагъ сайыла, докъсан яшында биле гъает фааль ве арекетчен олалар. 1923 сенеси оларда къан къарышуву тешкерильгенде ададаки эки юзден зияде адам — мында ильки пейда олгъан секиз эркек ве еди къадыннынъ несили экени белли олды. Чокъ яшагъан бу адамларнынъ аджаип, сагълам тишлери бар экен. Адада, тиббиет ярдымындан файдаланмасалар биле, бала олюми пек аз экен. Баланы тек он айгъадже эмизе, сонъ ана сютине сыгъыр сюти къошып бакъа экенлер. Адада шишик ве сувукъланув хасталыкъларына расткелинмей. Ама мында Европадан гемилер келип-кеткен сонъ бойле хасталыкълар сезиле башлагъан. Бу ердеки эали тек къартоп ве балыкъ ашай, бааръе къапыста, морковь, согъан, туруп ве чий алма да истималь эте экенлер. Январь айындан апрельгедже балыкъ ве къартоптан гъайры къуш эти де ашайлар, август айындаже исе кене балыкъ ве къартопкъа авушалар. Балыкъ тутулмагъан къыш айларында ачлыкъ чекелер. Туз ве ягъдан пек аз файдаланалар, лякин цинга ве рахитнен хасталанмайлар. Инглиз рессамы Огестес Эри, аданынъ сакинлери эр кун токътамадан, исрарнен чалышкъанларыны, емек-

ни кереги кьадар истималь эткенлерини кьайд эте.

1964 сенеси матбуатта Больвефернинь экспедициясы акъкъында «Сырлы Хунза мемлекетинде» деген репортаж пейда олды. Булутларгъа якъын бу улькеде адамлар хасталыкъ бильмей яшагъанлары акъкъындаки мезкюр репортаж эр кесни мекрактландырды. Инглиз муستمлеке арбий кысымы майоры Биддулф та, 1880 сенеси эки биъ метр юксекликте яшагъан халкъны расткетиргенини язды. Экинджи джиан муаребеси башламаздан эвель хунзалар арасында он беш иыл яшагъан шотланд экими Маккарсоннынь китабы нешир олунды. Дагъ озенининь дигер ялысында яшагъан хунзалар ич бир вакъыт экимге мураджаат этмей, чюнки олар хасталанмай экенлер. Хунзалар орта эсапнен 120 иыл яшай экенлер. Докъсан яшында адамлар тендирист, кьуветли ве сагълам алда эвлене ве эр кес киби чалыша экенлер. Олар арасында 130 — 140 яшында адамлар чокъ. Къадын-къызлар исе, дюльбер ве корюмлилер. Маккарсон Хунза озени ялысындаки адамларнынь сагълам ве чокъ яшагъанларына эсас себеп емеки истималь тертибине риаат эткенлерини озь козетювлеринен тасдыкълай. Маккарсоннынь тедкъикъатлары 1963 сенеси франсыз биологы Больвефернинь экспедициясы тарафындан девам эттирилди. Олар хунзалар улькесини, деерлик, ичте денъишмеген тарзда корьдилер: анда тек мектеп ве хастахане ачылгъан. Ама хастаханеде кимсени расткетирмегенлер. Франсыз журналисти Нозль Барбер шойле яза: 2500 метр юксекликте булунгъан бу мемлекетте полис, машина, газета ве радио деген шей ёкъ. Адамлар саба саат дертте туралар, саат алтыда сабалыкъ ашайлар ве куньдюз саат учькедже тарлада чалышалар. Эки саат раатланалар, сонъра кене ишлерини девам этелер. Акъшам саат секизде эр кес юкъламагъа ята. Олар эсасен суварма топракъларда ишлейлер. Бу ерлер минераль тузлардан зенгин ве яшайыш ичюн энъ зарур захире, себзе ве айванлар ичюн ем етиштиривге пек оьнайты мейданлар. Язда арадет кьыркь дереджеге, кьышта исе он дереджеге бара. Сейятчылар хунзаларнынь къавгъа, котек не экенини бильмегенлерини кьайд этелер. Къадимий инд менбааларына коре, Хунза улькеси эки биъ иылдан бери белли олып, андаки эали гуя Александр Македонский аскерлеринден къалгъан къабиле эмиш. Олар тек авасы пек сувукь олгъан кьыш айларында эвде, къалгъан вакъытларда ачыкъ авада яшайлар. Кьышта авасы он беш дередже сувукь олгъанда, бузны тешип ювуналар, ялынъыз емек азырламакъ ичюн атеш якъалар. Балалар ойнамагъа севелер, лякин бири-бирлеринен къавгъалашмайлар. Барбернинь фикириндже, оларда озюни идаре этюв къабиляети тап балалыкътан башлана. Бу улькеде булунгъанлар онынь темиз авасыны, табий емегини, адамлардаки сербестлик дуйгъусы киби хусусиетлерни айрыджа кьайд этелер.

Хунзалар арасында семиз адамлар ёкъ. Олар эсасен вегетариан олып, себзе, мей-

ва иле кечинелер. Минераль тузлардан зенгин дагъ суварлы ичелер. Спиртли ичимликлер, тютюн ве кьаве не экенини бильмейлер. Баарьде емеклери аслашкъан вакъытта кьайсы, яхут дигер мейваларнынь шырасынен ве дагъ сувунен къанаатленелер. Тазе мейваларны къабугъынен ашайлар. Пакстанлы диетолог эким Махъсуд Али эсли-башлы эркек ве къадынлардан элли беш адамны тешкерип бакъты, оларнынь эр бири куньде орта эсапнен элли грамм акъсылъ (белок), отуз алты грамм ягъ, 365 грамм углевод истималь эте экенлер. Буннынь эписи 1933 «б» калориясыны тешкиль эте. Онынь тек 1,5 проценти эт-сют махсулатларыдыр. Хунзалар ягъны эсасен кьайсы чегирдегинден ясайлар.

А. Лиф Вилькабамбенинъ малюматларына коре, Эквадорнынъ Анд районларында яшагъан эалининь емеклери де хунзаларнынь киби 1700—1900 калорияны тешкиль эте. Даа юксек медениетке иришмеген бу джогърафик ерлердеки къарт адамлар тешкерилгенде, оларнынь джисманий эмекнен фааль огърашкъанлары, буюклер ве кучюклер арасында буюк самимият олгъаны, емеклери, хунзаларгъа бенъзегени анълашылды. Мезкюр эалининь учь группасынынь аятыны тешкерген Александр Лиф (АкъШ) ички аилевий мунасебетлерини къавийлигини, буюклер аиледе етекчи роль ойнагъаныны кьайд эте. Къартлар раатлыкъкъа озгъарылмай. Олар омюрлерининь сонъундаже озьлерининь джемиетке файдалы экенлерини сезелер. Юз яшында биле эмекнен огърашалар.

Сахара районларынынъ биринде тубу ве туарег адлы къабилелер яшайлар. Алидженап, дюльбер тубу къадынларынынь къызларынынъ дюльберликлерини авропалылар биле кьайд этелер. Олар атыта алтмыш яшында экенде озьлерининь табий дюльберликлерини гъайып этмейлер. Оларнынь емеклери пек саде: саба бир фильджан кескин чайгъа бенъзер шыра ичелер, уйледе бираз хурма, акъшам пальма ягъы ве кьуру тамырлар боткъасына къарыштырылып пиширилген тары ашайлар. Тубулар пек чыдамлылар, олар энъ сыджакъ куньде биле къумлыкъта джаяв сексен километр ёл юрелер.

Анна Ковальска-Левица исе дигер кочебе къабиле турмышыны тешкерди. Регенбат адлы къабиленинь адамлары Сахарада сыджакъ къумлар устюнде, дым топракъ ёлда юрьген киби, яланаякъ юрелер. Докъсан яшында бир къадын биле юрюште кимседен артта къалмай. Олар ялынъыз сют, эчки эти ве хурманен кечинелер.

Асия кьытъасындаки Тибет улькесинде яшагъанлар къавурылгъан арпа уны, сютлю емеклер ве от ашайлар. 5575 метр юксекликдеки Къара-Къорум кечидинде, ава етишмеювине туварлар биле даянып оламайлар, лякин бу тибетлилерге тесир этмей.

В. Овчинников «Инджининь догъувы» китабында денъиз авджылары — Ама япон къадынлары акъкъында икяе эте. Денъиз ялыларында яшагъан Амалар узун омюр корьгенлер шырасына кирелер. Муэллифининь язгъанына коре, олар алтмыш яшы-

на къадар ёрулмай, сербест ялдайлар ве суный «денъиз мейданлар»ында инджи-пернинъ осювини козетелер. Олар етмиш яшынадже, яш кызларгъа ялдавны огретелер, сонъра озьлери сагъырлашып, акълы оларакъ раатлыккыа кетелер. Тек сагъырлыкъ хасталыгына тутуналар, бакъа хасталыкларгъа огърамайлар. Мухбир олардан, сагълыкларыны насыл сакълап къалдыргъанларыны сорагъанда, денъиз махсулатларыны истималь этинъиз ве джисманий эмекнен огърашынъыз, деп джевап бергенлер.

Профессор Г. Априкян кавказлыларнынъ буюк аят кечиргенлери акъкъында яза. Онынъ фикириндже, сагълам ве узакъ омюр кечирювнинъ энъ эйи шараити — денъиз севиесинден 500-ден 1500 метргеде юксекликтеки дагъ шараитыдыр. Г. Априкян Эрменистанда доктъсан яшына кельген 6500 адам ве юзни кечкен 625 адам яшамакыта олгъанындан мисаль кетире. Кавказ чокъ яшамакъ ичюн энъ яхшы шараитке саип диярдыр. Мында ультра мавы тюсли кунеш радиациясы, темиз дагъ авасы мевджут. Дагъларда чокъ вакъыт джаяв юрюв семировге къаршы энъ яхшы васытадыр. Табий дюльберлик исе адамда энъ эйи дуйгъуларны уянта. Ачыкъ авада едидеки саат юкълав, сарымсакъ, бакъла, мейва, табий бал, тазе себзелер чокъ яшамакъ ичюн эйи шараит ярата.

Лякин доктор Айрон Гарб (Англия) бизим девиримизни сёнюв девирине деп адландырды. Гарбнынъ фикирине коре, ялынъыз Пикассо, Бертран Рассел, Пабло Казальс киби шахслар узун муддет яшай билядилер. Алимлернинъ эксериети онынъ фикринен разы дегиллер. Табиат, миллиардларнен йыллар девамында инсанларнынъ узун омюр корьмелери ичюн менба яратты. Малюм ки, яваш аркетли биологик процесслер гъает чыдамлы ола.

Юкъарыда аныългъан Шималий Африкадаки тубу къабилеси омюр ичюн куреш девамында, озьлеринде аятий къабилиет шекиллendirе билядилер, деп эсап этиле. Айткъанларына коре, оларнынъ огюнде табият биле къуветсиз экен. Олар атыта бир хурманы учъ кунъ ашайлар, дейлер мыскылленен. Биринджи куню хурманынъ къабугыны, экинджи куню емишини, учюнджи куню чегирдегини ашай эмишлер. Мезкюр къабиле, табиятнынъ хышымларына бакъмадан, озьлерине хас чизгилерни сакълап кельмекте.

Бойледже, чешит халкъларнынъ омюрини ве турмушыны огренюв нетиджесинде, эр бир адам узун муддет яшамакъ мумкюнлиги исбат этильди. Лякин инсанларнынъ озьлери, табият тарафындан козьде тутулмагъан ёлларнен аятны къыскарткъанлары малюм. Спиртли ичимликлер истималь этюв, тютюн ичюв, къарардан зияде аш ашав, аркетсиз булунув, омюрге сыкъ-сыкъ расткелинген иссиятлар нетиджесинде инсаннынъ омюри къыскара. Алимлернинъ фикирине коре, адамнынъ догъувындан осювининъ токътавы ве яшайышынынъ умумий девамы: 1:7-ни тешкиль этмек керек. Совет алими Т. С. Шаталова, инсан 22—23 яшын-да кемалгъа келип, осюви токътагъаныны, адам шимдикинден еди кере зияде,

яни 140—150 йыл яшамасы зарур экенини къайд эте. Лякин адамлар элли яшын-да хасталанып башлай, он йыл кечкен сонъ пенсиягъа чыкъа, бойледже, онынъ омюри орта эсапнен 1:7 дегиль де, 1:2, я да 1:3-ни тешкиль эте. Бунда ким къабаатлы? Эльбетте, адамнынъ озю. Адам, эвеля емекни истималь этюв къаидесине риает этмели. Тоюв дуйгъусы къашыккыа бакъып дегиль де, къаннынъ гыдалы мадделернен теминленювинен багълыдыр. Бойле дуйгъу исе, аштан сонъ, бираз вакъыт кечкен сонъ пейда ола. Меню тизгенде, яшагъан еринде мевджут емеклери козьде тутмакъ зарур. Бойле япылгъаны такъдирде ялынъыз, вуджудкыа кунъде зарур мыкъдарда акъсиллер, углеводлар, ягълар, витаминлер, минераль сувлар келип тюше. Меню тизгенде, адамнынъ вуджуды табиятнынъ теркибий бир къысымы экенини унутмамакъ керек. Вуджуднынъ тюзгюн чалышмасы ичюн онда этрафымыздаки табият небататларынынъ эписи олмасы лязим.

Емек гигиенасына риает этмек, ашны ашыкъмадан чайнамакъ, аш вакъытында ашкъазан ширасыны сувнен къарыштырмамакъ гъает мумидир. Емек истималь этильген вакъытта окъумакъ, телевизорны сейир этмек тевсие олунмай. Эвде теразе булундырмакъ ве афтада эки кере чекильмек пек файдалыдыр. Бу, емек тертибини низамгъа чекмек ве озюне уйгъун чекини сакъламакъ имкяныны бере. Емек тертибине риает этмек кереклигини тап къадимий фельсефеджи Демокрит ве энциклопедист алим Ибн-Сина биле къайд эткенлер. Ибн-Сина хусусан беден тербиесиле мешгъул олмакыны, яшына коре аш ашамакыны ве юкю тертибине риает этмекни тевсие эте. Емекни арткъач истималь этюв ашкъазангъа буюк зарар кетире. Арткъач емек, ашкъазан безлерининъ ве ичеклерининъ тюзгюн чалышмаларына кедер эте. Къарардан зияде емек нетиджесинде ферментлер, фитонцидлер, витаминлер ве дигер биологик мадделер бозулалар.

Бойледже, биз сейяреининъ тюрюю ерлериндеки аят акъкъында, чешит табий икълим шараитлеринде емек истималь этюв хусусында лакъырды эттик. Лякин олар не къадар чешит олсалар-олсунлар, насыл табий шараитте яшасалар-яшасынлар, эпсинде бир умумийлик барлыгъы анылашыла. Алимлернинъ козетювлерине коре, юкъарыда анылып кечильген халкъларнынъ кунъделик емеклерининъ калориясы 1700—1900 калорияны тешкиль эте. Юксек санайылы мемлекетлердеки халкъларнынъ кунъделик емеклерининъ калориясы баягъы зиядедир. Лякин, агъыр емек ве келишксиз икълим, аз калория емекнен кечингенлерине бакъмадан, о халкъларда медениетли мемлекетлердеки халкъларгъа нисбетен, чокъ омюр сюрелер, емек фаалиетлери исе юксек ола. Эбет, чокъ омюр сюрюв меселеси, тек емекнен багълы дегиль, сагълыкъ ичюн зарур темиз аванен, темиз сувнен, даимий бзден эмегинен, менфий иссиятларнынъ ёкълугынен, спиртли ичкерден, тютюнден ве дигер зарарлы алетлерден вазгечювнен багълыдыр.

ГАБРОВО ШАКЪАЛАРЫ

Бундан бир къач йыл эвельси манъа Булгарстан Халкъ Республикасынынъ шеэр-перинде сеятта булунмакъ сырасы кельди. Кезинти вакъытында, ялынъыз Булгарстанда дегиль, бутюн дюнъягъа мешур шакъаджылар яшагъан Габрово шеэрини сейир эттик, адамлары иле субетлештик.

Асылында Габровонинъ бойле мешур олувына, сонъки йылларда шеэрнинъ джиян шакъаджылары пайтахтына чевирилювине габроволыларнынъ озьлери себепчи олгъанлар. Олар озъара шакъалашувны, озьлери хусусында чешит лятифелер уйдурувны эвель-эзельден севе экенлер. Бунъа шеэр топрагъына биринджи адымны аткъан вакъытында эмин олассын.

Ашагъыда Габрово шеэрлилери шакъаларынынъ базиларынен сизлерни таныш этемиз.

Закир КЪУРТНЕЗИР.

Габроволынынъ эвине дигер шеэрден досту мусафирликке келе. Бу ерде къуйрукъсыз мышыкны корип, эв саибинден: — Мышыгъыныз нечюн къуйрукъсыз я?— деп сорай.

— Къышта ава сувукъ ола. Бойле вакъытта мышык узун къуйругъыны созып эвге киргенде ичерицен тышкъа сыджакъ чокъ чыкъмасын деп, къуйругъыны кестик,— дей габроволы.

— Бойле сувукъ авада сокъакъта кимни беклейсинъ?

— Сен айтма да, мен янмайым! Ракъы толу шишем ерге тюшип къырылды. Энди беклейим, ракъы бузласа, кесеклерини алып кетеджегим.

Учъ таныш ресторангъа кирдилер. Эки-си эллерини ювмагъа кетти. Догъма габроволы деръал менюны алды, паалы ашларнынъ устлерини чызды.

— Зияфетининъ парасыны мен бере-джегим де!— деди о ресторан саибине.

— Билесинъми, эгер меним башыма бир шей кирсе, мен оны бир вакъыт унутмайым!

— Я, менден борджкъа алгъан юз ле-винъ?

— О меним башыма дегиль, джебиме кирди.

Базиргяннынъ къомшусы эвельки борджуны къайтарып бермезден эвель, ондан кене одюнчке пара сорай. Базиргян оны динълеп, керек параны сандыктан барып озю алмасына изин бере.

— Мында пара ёкъ да,— дей тааджипленип къомшусы.

— Алгъан борджунъны къайтарып бермеген сонъ, о ерде акъча къайдан кельсин,— дей базиргян, кейфини бозмайып.

— Нишан юзюгинъ къана?

— Оны бу афта къадыным такъа.

Габроволы уджуз фиатлы бир мусафирханеде геджеледи. Гедженинъ дер вакъытында оны къандайлар талап баш-

ладылар. О еринден турды, чыракъны якъты, къапыны ачты, бир талайдан сонъ кене къапатып, ерине ятты. Онынъле бир одада яшагъан аякъдашынынъ тааджипленгенини корьген габроволы:

— Къандайларны алдатам. Мени кетти беллесинлер,— деди.

Къоюн ве эчкилерини отлатып юрьген юз яшындаки габроволы къарт янына интервью алмакъ максадынен журналист кельди.

— Насыл сют ичесинъиз, къартбаба? Эчкининъкиними ёкъса, къойнынъкини-ми?— сорады о.

— Ангиси уджуз олса шунысыны ичем, огълум, — деди къарт.

— Мен кечкен сефер кельгенде, сагъ аякътан акъсай эдинъиз, бугунъ исе сол аякътан. Бу насыл шей?

— Чюнки аякъкъаппарымнынъ экиси де бир къарарда ашалсын дейим!

— Габроволы эки адам бири-биринен достлашып, берабер раатланмагъа кетелер. Денъизде ювуналар, ялыда раатлана-лар ве, ниает, лафтан-лаф чыккып, сув-гъа дэлып, онынъ тюбюнде чокъ турмагъа элли левге къавиль этелер.

Сувгъа экиси де бир кереден далалар. О кунъ-бу кунъ, экиси де сув ичинден чыкъкъанлары ёкъ.

— Риджа этем, озюнъизни къыйна-манъыз, мени озгъарманъыз.

— О да не? Мен мусафирлерни озгъараяткъанда акъикый кейф алам,— деди габроволы.

Мердивенден котерилеяткъан габроволы йыккылып, аягъы сынды, озю ерге йыккылды ве эсини джойды. Озюне кельген сонъ деръал:

— Мердивенге бир шей олмадымы?— деп меракъланды.

Габроволынынъ огълу хирург олмакъ истеди.

— Акъылсыз!— деди бабасы.— Тиш докторы ол! Адамларда юрек бир дане, тиш исе отуз эки.

— Къартбаба, сенинъ тишлеринъ бар-мы?

— Ёкъ, огулчыгъым!

— Айса, мен достларымнен ойнагъан вакъытта сен къалачымны тутып турса.

— Не ичюн агълайсынь?— деп сорады ёлджы огуланчыкътан.

— Анам бир лев пара берген эди, оны гъаип эттим.

— Ма, санъа бир лев! Тек агълама!

Бала параны алгъан сонъ даа зияде агълап башлады.

— Даа неге агълайсынь?

— Шунинъ ичюн ки, эгер мен джоймагъан олсам, шимди эки лев парам олур эди.

— Къомшу, сизинъ копегинъиз бир тавугъымны даа ашады!

— Пек яхшы! Бугунъ онъа аш бермем.

Баба огулуна янъы чызма сатын алды. Акъшам экиси акърабаларына мусафирликке кеттилер. Ёлда баба огулуна:

— Янъы чызмаларынъны кийдинъми, огулум?— деп сорады.

— Эбет, баба!

— Айса, адымларынъны кень-кенъ ат,— деп огютледи оны баба.

Габроволы къадын анасында мусафирликте олды. Къайтмагъа тедариклегенде, къапы янына келип:

— Мен ич бир шей унутып къалдырмадыммы?— деп сорады анасындан.

— Бир шей унутып къалдырмакъ ичюн о, «бир шейни» алып кельмек керек эдинъ!— деди анасы.

Габроволы койлю озюне хасыр шляпа алмакъ ичюн пайтахт тюкянына кирди. О, хасырдан беллеп, панамалы шляпа алды.

— Бунынъ фиаты къачкъа?

— Йигирми лев.

Габроволы, сатыджы шакъа эте беллеп ве борджлы къалмайым деп:

— Я онынъ тешиклери къайда?— дие сорады.

— Насыл тешиклери?— сатыджы таа-джиленди.

— Оны бу къадар парагъа сатын алгъан эшекнинъ къулакълары киреджек деликлерини айтам,— дие козюни къымды габроволы.

На татарском языке, «ЙЫЛДЫЗ», № 5 («Звезда» № 5).

Орган Союза писателей Узбекистана.

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана.
Ташкент—1983.

Техникий редактор А. Сеногулов. Корректор З. Эреджепова.

Рессам Зарема Трасинова.

Журнал джылтыннынъ биринджи саифесинде: «Джесарет» абидеси.

З. Шерфединовнынъ фотосы.

Бир матбаа табагъы колеминден эхик эльязмалар муэллифине къайтарылмаз.

Басылуvgъа 18.08.83 с. берильди. Басылуvgъа 11.10.83 с. рухсет этильди. Р—01490.

Къагъытнынъ форматы 70×108¹/₁₆. Юксек басма. Шартлы матбаа табагъы 12,6.

Нешрият-эсап табагъы 13,5. Тиражы 5000. Сымарыш 1777. Фиаты 80 к.

Адресимиз: 700000, Ташкент шеэри, Обсерваторская сокъагъы, 5-нджи эв.

Телефон: баш редактор 33—41—91.

ТЮЗЕТЮВ

Журналымызнынъ бу сене 4-нджи санынынъ 61-нджи саифесинде юкъарыдан бешинджи абзац-таки биринджи ве экинджи сатырларны:

«Германия улюметинен бизим мемлекетимиз арасында дженкleshмемек ичюн мукъавеле имзалангъан олса да...» — деп окъулмасыны риджа этемиз.

14-22

ОКЪУЙЫДЖЫЛАРЫМЫЗНЫНЪ ДИКЪКЪАТЫНА!

«ИЫЛДЫЗ» ЖУРНАЛЫ 1984 СЕНЕСИНЕ АИТ БУ-
ТЮНИТТИФАКЪ АБУНЕ КАТАЛОГЫНА, ЯНИ ОНЫНЪ
3-ИДЖИ КЪОШМА ДЖЕДВЕЛИНЕ (ПРИЛОЖЕНИЕ № 3)
КИРСЕТИЛЬДИ. ШУНЫНЪЧЮН СИЗ «ИЫЛДЫЗ» ЖУР-
НАЛЫНА ОЗЮНЪИЗ ЯШАГЪАН ЕРИНЪИЗДЕКИ «СОЮЗ-
ПЕЧАТЬ» ИДАРЕСИНДЕ, Я ДА ПОЧТА БОЛЮГИНДЕ
1984 СЕНЕСИНЕ АБУНЕ ЯЗЫЛА БИЛЕСИНЪИЗ. ЖУР-
НАЛНЫНЪ БИР ИЫЛЛЫКЪ АБУНЕ КЪЫЙМЕТИ 4 КУ-
МЮШ 80 КАПИК, ИНДЕКСИ 75298.

БУ СЕНЕ «ИЫЛДЫЗ»ГЪА АБУНЕ ЯЗЫЛУВ ФААЛЬ
ВЕ СЕМЕРЕЛИ КЕЧМЕК КЕРЕК. О СЕБЕПТЕН ЖУР-
НАЛГЪА ОЗЮНЪИЗ ЯЗЫЛМАКЪНЕН БИР СЫРАДА
КЪОЛУМ-КЪОМШУГЪА, ДОГЪМУШЛАРЫНЪЫЗГЪА,
ДОСТ ВЕ АРКЪАДАШЛАРЫНЪЫЗГЪА ДА ЖУРНАЛГЪА
ЯЗЫЛМАКЪ ИЧЮН ЯРДЫМ ЭТИНЪИЗ. БАРСЫН, ЭДЕ-
БИИ ЖУРНАЛЫМЫЗНЫНЪ АБУНЕДЖИЛЕРИ ЧОКЪ
ОЛСУН ВЕ БУ ИШНИНЪ МУВАФАКЪИЕТЛИ КЕЧМЕСИ-
НЕ ЭР КЕС ЯРДЫМ ЭТСИН.

«ИЫЛДЫЗ» журналынынъ редколлегиясы.